

Tàrraco paleocristiana. El suburbi del Francolí

Autor: Jordi López Vilar

Tesi Doctoral dirigida pel Dr. Josep Guitart i Duran

Universitat Rovira i Virgili
Tarragona, 2004

A la memòria del meu pare, que em va contagiar la seva passió per la història

A la meva esposa Carme i al meu fill Arnau

Als dos historiadors de la família que m'han precedit:

Dr. Francesc Forner i Segarra (1718-1785?)

Mn. Lluís Vilar Pla (1869-1936)

INDEX

Introducció

1.-Situació, descripció del solar i desenvolupament dels treballs

- 1.1.-Situació i descripció del solar
- 1.2.-Desenvolupament dels treballs
 - 1.2.1.-Campanya I
 - 1.2.2.-Campanya II
 - 1.2.3.-Campanya III
 - 1.2.4.-Campanya IV
 - 1.2.5.-Campanya V

2.-Estudi arqueològic del conjunt excavat

- 2.1.-Els precedents
 - 2.1.1.-La construcció augustal del sector VII
 - 2.1.1.1.-Localització i descripció arquitectònica
 - 2.1.1.2.-Estratigrafia i materials
 - *El fons del barranc. Els estrats tardorepublicans
 - *Els estrats fundacionals de l'estructura augustal
 - *L'estrat d'abandonament de l'estructura augustal
 - *Un enterrament singular: la tomba 171
 - *Els estrats tiberians d'enderroc i terraplenament
 - *Els estrats flavis de terraplenament del barranc
 - *El retall 7026
 - 2.1.2.- via romana
 - 2.1.2.1.-Descripció
 - 2.1.2.2.-Estratigrafia i materials
 - *Els estrats fundacionals
 - *Els estrats d'ús altimperials
 - *Les reformes tardanes de la via
 - *Els estrats d'ús baiximperials
 - *La trinxera d'expoli de la *domus*
 - *L'estrat d'abandonament
 - 2.1.3.-L'àrea funerària altimperial
- 2.2.-La *domus* suburbana
 - 2.2.1 Descripció de l'edifici
 - *El pati, element central
 - *L'aula de recepció
 - *L'ala oriental: el *balneum*
 - *Les ales occidental i meridional
 - 2.2.2.-La decoració del *balneum*
 - *El mosaic del *caldarium*
 - *El mosaic de l'*alveus*

*La decoració pictòrica de la sala del *caldarium*

2.2.3.-Enterraments sobre la *domus* suburbana

2.2.4.-Estratigrafia i materials

2.2.4.1.-Els estrats previs a la construcció de la *domus*

*Els estrats tardorepublicans

*Els estrats flavis

*Els estrats antonins

2.2.4.2.-Els estrats constructius de la *domus*

*Els murs del *propnigeum*

*El paviment del *propnigeum* i la seva preparació

*La preparació dels paviments del àmbits 6 i 7

2.2.4.3.-L'evolució del *propnigeum* (àmbits 1 i 2)

*Els primers estrats d'ús del *propnigeum*

*La compartimentació del *propnigeum*

*L'àmbit 1

*L'àmbit 2

2.2.4.4.-Els estrats d'abandonament i destrucció

*Estrats d'abandonament de l'àrea termal

*Estrats d'arrasament de l'àrea termal

*Estrats d'arrasament de la *domus* (sense intrusions)

*Estrats d'arrasament de la *domus* (amb intrusions)

*Estrats d'arrasament fora de la *domus*

2.2.5.-Proposta de restitució arquitectònica

2.3.-La basílica paleocristiana

2.3.1.-Descripció dels ambients

*L'absis (àmbit 1)

*El transsepte (àmbit 2)

*Les naus (àmbits 3, 4 i 5)

*El contraabsis (àmbit 6)

*Les sagristies (àmbits 7 i 8)

*El pati (àmbit 9)

*Les estances obertes a l'ambulacre septentrional (àmbits 10, 11 i 12)

*L'ambulacre nordoriental (àmbit 14)

*Els àmbits 13 i 15

*L'ambulacre sudoriental (àmbit 16)

*Les estances obertes a l'ambulacre meridional (àmbits 17, 18 i 19)

*Els àmbits 20 i 21

2.3.2.-Arquitectura

*fonaments

*murs

*paviments

*Cobertes

*Elements nobles

2.3.3.-Fases constructives

2.3.4.-Proposta de restitució arquitectònica

*Els accessos a la basílica

*Restitució de les cotes de pavimentació

*El ritme de la columnata

- *L'absis
- *Cancells i delimitació del santuari
- *L'altar
- *Metrologia, modulació i proporcions
- 2.3.5.-Estratigrafia i materials
 - 2.3.5.1.-Els estrats previs a la construcció de la basílica
 - *Els estrats tardorepublicans
 - *Els estrats altimperials de la basílica i de l'atri
 - *Els estrats altimperials de l'atri amb intrusions tardoromanes
 - 2.3.5.2.-Els murs i els paviments de l'edifici cultual
 - *Els murs
 - *El *signinum* de la basílica
 - *El *signinum* de l'atri
 - 2.3.5.2.-Els estrats de saqueig de la basílica i de l'atri
- 2.3.6.-Epigrafia
 - 2.3.6.1.-Inscripció funerària de *Thecla*
 - 2.3.6.2.-Inscripció funerària de *Lupulus*
 - 2.3.6.3.-Fragments
 - *Inscripció ER94-3063
 - *Inscripció ER94-3041/3063
- 2.4.-Els sepulcres de la basílica
 - 2.4.1.-Estat de conservació
 - 2.4.2.-Distribució
 - 2.4.3.-Senyalització externa
 - 2.4.4.-Tipologia
 - 2.4.5.-Materials emprats
 - 2.4.6.-El ritual
 - *Orientació
 - *Inhumació
 - *Aixovars funeraris
 - 2.4.7.-Tombes simples/dobles/triples
 - 2.4.8.-Superposicions
 - 2.4.9.-Les restes humanes
- 2.5.-Altres construccions tardanes
 - 2.5.1.-Sector I
 - 2.5.1.1.-Descripció arquitectònica
 - 2.5.1.2.-Estratigrafia i materials
 - *Els estrats de regularització
 - *Els estrats de pavimentació i el material ceràmic procedent dels paviments destruïts
 - *Els estrats de destrucció
 - 2.5.2.-Sector V-A
 - 2.5.2.1.-Descripció arquitectònica
 - 2.5.2.2.-Estratigrafia i materials
 - *Els estrats de regularització del terreny
 - *Els estrats de pavimentació i constructius
 - *Els estrats de destrucció

2.5.3.-Sector V-B

2.5.3.1.-Descripció arquitectònica

2.5.3.2.-Estratigrafia i materials

- *El gran dipòsit. Estrats constructius
- *Els estrats de regularització del terreny
- *Els murs i els paviments
- *Estrats d'abandonament i destrucció

2.5.3.3.-La tomba 5: una sepultura aïllada

2.5.4.-Sector VI

2.5.4.1.-Descripció arquitectònica

2.5.4.2.-Estratigrafia i materials

- *Els estrats de regularització del terreny
- *Els estrats de destrucció

2.5.5.-Sector VII

2.5.5.1.-Descripció arquitectònica

2.5.5.2.-Estratigrafia i materials

- *Els estrats de terraplenament del barranc
- *Els estrats de regularització dels àmbits 2, 3 i 4
- *Els estrats de regularització i constructius de l'àmbit 1
- *Els estrats de destrucció i moderns

3.-La basílica de la necròpolis i el conjunt arquitectònic meridional. Algunes consideracions

3.1.-La basílica i el baptisteri

3.2.-Els mausoleus annexes a la basílica

3.3.-El mausoleu n. 17, un contraabsis?

3.4.-La cronologia de la basílica

3.5.-Consideracions sobre la metrologia i proporcions de la basílica

3.6.-Els edificis ubicats al sud de la basílica

3.7.-L'anomenada "choza del sepulturero"

4.-Evolució general de l'àrea

4.1.-Època republicana

4.2.-La sistematització de la xarxa viària

4.3.-Alt imperi: l'àrea funerària

4.4.-Alt imperi: l'àrea industrial i domèstica

4.5.-Les destruccions del segle III

4.6.-El segle IV

4.7.-Les àrees funeràries (segles IV-V)

4.8.-El segle V

4.9.-Els darrers segles

5.-Discussió i conclusions

5.1.-Els inicis de l'església de Tàrraco (segles III-V)

5.2.-Els primers edificis cristians

- 5.3.-El Conjunt Paleocristià del Francolí
- 5.4.-Significat del conjunt septentrional
- 5.5.-Darreres paraules

Bibliografia citada

INTRODUCCIÓ

La present Tesi Doctoral és el resultat de deu anys d'investigacions que he anat desenvolupant en torn del sector septentrional del Conjunt Paleocristià del Francolí, les excavacions d'una part del qual vaig tenir l'honor de dirigir per encàrrec del Servei Arqueològic de la Universitat Rovira i Virgili. L'extraordinària importància del jaciment va despertar des del primer moment el meu interès i el de la comunitat científica, tant pel valor mateix de les restes com per la seva relació amb l'extensa necròpolis paleocristiana que al llarg de diverses campanyes havia excavat el Dr. Mn. Joan Serra i Vilaró. Malgrat l'estat general d'arrasament que presentaven les estructures i la migradesa de troballes en comparació amb el que havia succeït en la veïna necròpolis, l'aflorament d'una sèrie de construccions tardoromanes entre les que destacava una singular basílica van fer créixer en mí la passió pel món paleocristià, una disciplina envers la que havia sentit ja una certa atracció des del meu pas com alumne del Dr. Pere de Palol per la Càtedra d'Arqueologia Cristiana de la Universitat de Barcelona.

Els treballs posteriors a l'excavació van estar sempre recolzats per la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona i van incloure l'estudi de tots els materials recuperats en el decurs dels treballs, així com la restauració d'aquells més valuosos. Al llarg dels anys següents vaig seguir estudiant tota la problemàtica, però amb una intensitat desigual, degut les feines que paral·lelament havia de desenvolupar en el si de la Universitat. En aquest període van publicar-se alguns escrits de caire molt genèric sobre les troballes (MAR *ET ALII* 1996, LÓPEZ 1997, LÓPEZ 2000a, LÓPEZ 2000b) i algun estudi específic (LÓPEZ 1999 i CORTÉS-LÓPEZ 1999). El període més productiu ha estat sense dubte el darrer any i mig, quan des de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica se m'ha donat la oportunitat d'una plena dedicació. En conjunt no ha estat una tasca fàcil; la gran quantitat de documentació generada a tots els nivells (planimètric, estratigràfic, de materials...) ha comportat moltes hores de treball, de vegades pesat i repetitiu, com l'inventari i dibuix de milers de fragments ceràmics.

He valorat que no era científic circumscriure la Tesi als límits de la nostra

excavació. És cert que les restes formen un conjunt unitari i independent de la necròpolis de Sant Fructuós, però no es pot obviar tampoc que entre ambdós hi ha una relació tan íntima que calia fer-hi un tractament unitari. He analitzat minuciosament les memòries i les publicacions globals de Serra Vilaró, així com el treball de Mª Dolores del Amo, i m'he centrat específicament en la basílica i la gran construcció ubicada a migdia que allotja també un baptisteri. La revisió de tota aquella documentació m'ha permès replantejar punts molt importants respecte a la interpretació del temple excavat per Serra: faig una nova lectura de la planta –redefinint el transsepte i delimitant un contraabsis-, i proposo una cronologia anterior –sobre l'any 400-, coincident doncs amb la nova basílica excavada. Es configura així per aquest moment un període esplendorós en l'edifici cristiana de la ciutat que comporta la monumentalització del suburbi i la creació –a nivell arquitectònic- d'un gran centre martirial. Tanmateix he inclòs el Conjunt Paleocristià del Francolí dins el suburbi occidental de Tàrraco i he intentat donar una visió de l'evolució de la topografia urbana en aquest sector de la ciutat, des dels seus inicis fins el final de l'època antiga. És en realitat una visió de caire general, perquè el volum de documentació arqueològica generada els darrers anys és ingent i a més resta inèdita en gran part. Acabo amb un darrer capítol que és un intent d'interpretació global. He adjuntat al volum de text deu annexos que el complementen. Es tracta de descripcions pormenoritzades de diversos elements com les unitats estratigràfiques o els sepulcres, estudis sobre materials específics (epigrafia, numismàtica, escultura i restes òssies humanes), així com la informació gràfica: dibuixos del material arqueològic, fotografies i plànols. En el text sovint s'hi remet amb la forma abreujada [An.]. Tres dels annexos es deuen a col·legues i amics, especialistes en els camps respectius. Malgrat tot, he cregut convenient la seva inclusió aquí per l'estreta relació amb el meu treball.

Sóc conscient que de cap manera exhaureixo les possibilitats d'estudi del jaciment paleocristià si no tot el contrari. Considero la present Tesi Doctoral com un punt de partida en la meva trajectòria científica, alhora que una contribució sobre la que els experts puguin treballar: en l'arqueologia cristiana de Tàrraco; en l'arquitectura paleocristiana hispànica que compta a partir d'ara amb un temple singularíssim; en les investigacions sobre la significació dels contraabsis; en els estudis sobre topografia

cristiana que tenen aquí un exemple magnífic de complex martirial suburbà, etc.

No puc acabar sense dedicar una sentit agraïment a totes les persones i institucions que s'han vist implicades en aquest projecte. En primer lloc el Servei Arqueològic de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona en la persona del seu director, Dr. Rodolf Cortés, per confiar-me la direcció de les excavacions arqueològiques durant aquests tres anys i pel seu recolzament continuat. Igualment a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica per acollir la idea amb entusiasme i proporcionar-me el temps necessari per finalitzar la present Tesi Doctoral. Vull expressar la meva gratitud al director d'aquest treball i de l'Institut, Dr. Josep Guitart, que ha tingut la paciència de fer-hi un seguiment constant. Juntament amb ell també als Drs. Pere de Palol i Josep Mª Gurt per les jornades de discussió sobre aspectes problemàtics del jaciment i per les seves observacions. Pel consell en temes concrets he comptat amb les valuoses opinions dels Drs. Géza Alföldy, Achim Arbeiter, Javier Arce, Michel Feugère, Virginia García, Yvon Garlan i Theodor Hauschild. Igualment als autors dels tres annexos específics (V, VI i VII): el Sr. Àngel Rifà que ha restaurat, classificat i estudiat el conjunt numismàtic; la Dra. Monserrat Claveria que s'ha centrat en els fragments escultòrics; i el Sr. Josep Cañellas que ha realitzat l'estudi de les nombroses restes humanes recuperades en el decurs dels treballs.

L'excavació fou coordinada pel Dr. Rodolf Cortés i dirigida per l'autor d'aquesta Tesi. Hi participaren els arqueòlegs i amics Pere Gebellí, Gerard Martí, Cinta Montañès, Lluís Palahí, Isabel Peña, Lluís Piñol, Olga Tobías, Mercedes Tubilla i Josep Mª Vergès; i en qualitat de becaris Joan Bofarull, Òscar Curulla, Moisés Díaz, Esther Domènech, Héctor Mir, Santi Molera, Núria Morant i Cristòfor Salom. La planimetria sobre el jaciment va ser realitzada per Òscar Curulla, Moisés Díaz i Ricardo Mar, i la reelaboració de tot el material gràfic va córrer a càrrec del primer, qui ha comptat per a la seva realització amb un contracte en l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Cal esmentar específicament un grup de companys que d'una manera especial han col.laborat perquè aquesta obra arribés a bon terme: Moisés Díaz i Pedro Otiña per l'estudi de la ceràmica tardorepublicana del jaciment, Lluís Piñol per la tardoromana i Mercedes Tubilla pels seus dibuixos de ceràmica. També a diversos col.lagues pels seus interessants comentaris en les més diverses matèries: Joan Mª Vianney Arbeloa, Esteve

Bou, Montse Esteban, Rafael Gabriel, Ramon Galdon, Virginia García, Guillem Gracià, Eloi Hernández, Xavi López, Josep Mª Macias, Meritxell Pérez, Andreu Ollé, Josep Mª Puche, Josep A. Remolà, Jordi Rosell, Jordi Rovira i Josep Zaragoza. I finalment un nodrit grup d'estudiants de la Universitat Rovira i Virgili que realitzà les pràctiques de laboratori amb el material procedent de l'excavació, entre els quals van destacar per la seva dedicació Roc Arola, Aleix Canelles, Raquel Chaves, Oscar Martín i Josep Mª Plana.

1.-SITUACIÓ, DESCRIPCIÓ DEL SOLAR I DESENVOLUPAMENT DELS TREBALLS

1.1.-SITUACIÓ I DESCRIPCIÓ DEL SOLAR

El que hem anomenat “Conjunt paleocristià del Francolí” es troba en una àrea suburbana a ponent de la ciutat de Tàrraco, a uns 700 metres de la muralla i vora l’actual curs del riu Francolí, l’antic Tulcis [An. X, 1 i 2]. És un sector certament perifèric però no aïllat de la ciutat; una de les principals artèries viàries hi condueix directament, i el creixement del barri suburbà portuari d’època romana vers aquesta direcció arriba gairebé fins els mateixos edificis paleocristians.

Topogràficament és un terreny planer amb lleuger pendent vers l’oest sense accidents destacables. La terra és bona i apta per al conreu. De fet, fins fa quaranta anys, abans de la gran expansió de la ciutat cap aquest sector, estava ocupat per horts. Els darrers han desaparegut els últims 10 anys com a conseqüència del pla urbanístic conegut com PERI 2 que ha anul·lat la última gran reserva arqueològica de Tarragona. A molt poca distància del PERI 2 es troben els terrenys afectats pel PERI 6 que eren també objecte de conreu i sobre els quals vam intervenir arqueològicament.

L’anàlisi del plànol de la ciutat ens mostra com, en contrast amb els abruptes pendents orientals del turó on s’assenta la ciutat, la vessant occidental és més suau, especialment vora el riu Francolí en el punt on s’uneix amb les terrasses fluvials (GABRIEL 2001: fig. 11). Les corbes de nivell indiquen una antiga torrentera procedent de la vessant oriental de la muntanya de La Oliva que fa cap al riu travessant una part dels terrenys objecte de la nostra excavació. Aquest barranc ha estat localitzat mitjançant les prospeccions arqueològiques, ja que la seva colmatació en el segle I dC. n’esborrà la traça. En aquest terreny doncs, planer i apte per l’horta, amb abundància d’aigua per la proximitat del riu i del freàtic, és on va alçar-se sobre l’any 400 el magnífic conjunt cristià objecte d’aquest treball.

El terreny intervingut es troba delimitat per les avingudes de Roma al nord,

Ramón y Cajal al sud, Cardenal Vidal i Barraquer a l'est i el Passeig de la Independència a l'oest. Es un gran solar d'una superfície d'uns 33.000 m² que estava destinat a convertir-se en un centre comercial, excepte la franja més oriental on s'havia previst la perllongació de l'avinguda Vidal i Barraquer. En el moment de la nostra entrada la zona més propera al riu estava ocupada per l'antiga Fàbrica de Gas i la resta, per conreus d'arbres fruiters sobre un terreny relativament pla aterrat amb tres marges de pedra en sec [An. IX, 1, 2].

1.2. DESENVOLUPAMENT DELS TREBALLS

1.2.1.-CAMPANYA I (del 08-02-1994 al 11-03-1994)

La primera campanya s'orientà cap a una prospecció superficial dels solars afectats pel Plà Especial de Reforma Interior núm. 6 (PERI 6), amb el preceptiu permís del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya la qual no va proporcionar cap element d'interès. Posteriorment i atesa llur gran extensió es va optar per un sistema ràpid que va consistir en l'obertura d'una sèrie de rases mitjançant una màquina retro-excavadora controlada per dos arqueòlegs. En total s'en van efectuar deu amb una amplada de 90 cm. i una profunditat variable en funció de la cota a la que apareixia el substracte natural (entre 0'60 i 2'50 m.). En els casos en que algun element d'interès concret ho aconsellava s'augmentà la seva amplada.

La situació d'aquestes rases, formant una retícula, era aproximadament regular, i se centrà especialment en una àrea ocupada per un camp de conreu que mai havia estat urbanitzada. Per contra, els terrenys ocupats antigament per les instal·lacions del Gas Tarraconense no foren objecte de prospecció degut a que el subsòl havia estat molt alterat per les construccions industrials i per l'existència de fosses reomplertes amb residus tòxics. Les rases, en conjunt, configuraven un engraellat que va permetre reconèixer les possibilitats arqueològiques del subsòl [An. IX, 3, 4; An. X, 3].

La màquina excavadora, rebaixava en cada rasa la capa de terra vegetal fins arribar al terreny natural (una mena de tapàs més o menys carbonatat), extraient la capa de terra vegetal que en alguns casos superava els dos metres. En els punts on va aparèixer algun

element arquitectònic o estrat d'època antiga, la màquina els va deixar intactes. Aquests punts d'interés van ser netejats manualment per tal de no malmetre res. Es procurà no excavar cap estrat de formació antiga, ja que l'objectiu d'aquella prospecció prèvia era només la seva detecció.

De la comparació i la integració de tots els elements descoberts s'inferí una visió de la realitat arqueològica del solar. Així, agruparem els distins elements en cinc grans sectors, els quals es varen respectar en l'execució de la posterior excavació en extensió. Eren els següents:

Sector I: Vora una via romana s'aixecava un senzill assentament, potser de caire rural, del que van perdurar escassos elements: una sèrie de murs fets de còdols lligats amb fang que delimitaven estances quadrangulars. En realitat, més que als murs hauriem de referir-nos a les seves fonamentacions, donat que no sobrepassaven els 40 cm. d'alçada i no anaven associats a cap nivell de pavimentació, tal era el seu grau d'arrasament. En la neteja d'aquests murs, entre la terra que unia les pedres, apreciarem alguns fragments de ceràmica campaniana A, la qual cosa podia ser un indicatiu cronològic. En resum, creiem que estàvem davant un senzill establiment rural romano-republicà en molt mal estat de conservació. Posteriorment es va demostrar que aquestes restes eren d'època baiximperial.

Sector II: Les restes constructives més espectaculars les proporcionava un conjunt de murs i paviments. En un principi, apreciarem ceràmiques pròpies del segle I i II d.C. associades a les estructures, per la qual cosa ho identificarem com una *villa* altimperial. Els treballs posteriors ens demostrarien que es tractava d'una *domus* suburbana, però d'una cronologia força més avançada.

Sector III: En una llarga rasa, emmascarats per enterraments d'època suposadament posterior, es trobaren una sèrie de fonaments molt similars als del sector I: còdols lligats amb argila. En alguns casos també es trobaren fragments de ceràmica campaniana formant-ne part, per la qual cosa semblaven correspondre a època tardorepublicana. En la mateixa àrea i aparentment superposades a les estructures es localitzaren un mínim de 7 enterraments, la major part en *tegulae* a doble vessant, que no van ser excavats. Una de les rases travessà el contraabsis de la basílica que en aquest

primer moment es va identificar com la base d'un monument funerari [An. IX, 5].

Sector IV: La localització de diversos trams amb una pavimentació comuna de petits còdols compactats amb un morter magre de calç i aliniats perfectament assenyalava el pas d'una via romana que no era altra que la continuació de la que es conserva en la part posterior del Museu Paleocristià [An. IX, 6]. Cal destacar que el límit oriental està delimitat per un muret de pedres calcàries en sec que va ser documentat en tres punts diferents.

Sector V: Sota un lloc que fins aleshores es feia servir d'aparcament es localitzaren quatre enterraments molts junts, indicatiu d'una àrea funerària. El seu interès venia determinat per la varietat de formes d'enterrament: sepulcre de fossa, de *tegulae* a doble vessant i àdhuc un sarcòfag monolític. Per altra banda, l'excel·lent estat de conservació convertia aquest sector en un dels més prometedors de tot el solar prospectat. Posteriorment, la situació d'aquest sector V es desplaçà lleugerament cap a l'oest per exigències de l'obra, de forma que aquests enterraments quedaren fora de la zona a rebaixar i ja no serien excavats.

A banda de la localització de les restes esmentades i reaprofitats en un tancat, vora un petit mas que s'aixecava en els terrenys, es trobaren una sèrie de carreus romans que es van revisar atentament per si contenien algun element digne d'interès, però el resultat va ser negatiu.

La pròpia situació geogràfica del terreny ens indicava, doncs, que ens trobàvem en les afores del que fou la Tàrraco romana, a un kilòmetre del recinte amurallat, vora el riu. En aquest context era natural que apareguéssin els elements que s'identificaren durant la prospecció: assentaments de caire eminentment rural i zones d'enterrament, lligades aquestes últimes al pas d'una via. No es localitzaren restes anteriors al temps dels romans ni tampoc medievals. Es constatà que les construccions antigues se situaven preferentment al sud del solar i ocupaven una àrea estimada d'uns 9.500 m².

1.2.2.-CAMPANYA II (del 13-06-1994 al 13-09-1994)

Aquesta va ser la principal campanya d'excavació i va comptar amb la presència

de nou arqueòlegs, vuit becaris de la Universitat Rovira i Virgili i 12 peons, a més de maquinària diversa: una excavadora giratòria, camions per a l'extracció de la capa superficial i una mini-excavadora per ajudar en treballs més puntuals.

En la memòria de la fase prèvia es proposava la divisió del solar en cinc grans sectors arqueològics que semblaven correspondre a conjunts arquitectònics diferents i definits, com així va ser comprovat posteriorment. Per assegurar la inexistència d'altres restes es va decidir la obertura de cinc noves rases comprovatòries, que no exhumaren cap element d'interés.

La compartimentació en sectors va ser respectada en la fase d'excavació. Al cap de cada sector s'hi va col·locar un arqueòleg responsable, encarregat de dur el registre de fitxes Harris, el Diari d'excavació, i d'organitzar els treballs, sempre d'acord amb el director i els coordinadors de la intervenció. Cada arqueòleg va estar auxiliat per un o dos becaris de la Universitat, i va disposar d'un nombre variable de peons segons les necessitats. Un dels arqueòlegs va estar al càrrec exclusivament d'organitzar la recollida, neteja i emmagatzematge dels materials.

La capa superficial comuna a tot el jaciment, corresponent a terres vegetals de conreu, d'aportació relativament moderna, es va extreure mecànicament atés el seu ingent volum (uns 8000 m³). Després es va començar l'excavació, feta en extensió i emprant el sistema de registre Harris. La intenció era baixar l'estratigrafia fins els nivells de pavimentació, i així es va fer per exemple en el sector IV o en alguns punts del II. Però en la major part de construccions ens vam trobar amb els nivells de circulació destruïts, per la qual cosa es va rebaixar l'estratigrafia fins el mateix substracte natural. En llocs puntuals d'alt interès es van obrir cales estratigràfiques, com les efectuades en la via, o en alguns punts de les sectors I i V.

La tasca de neteja, siglatge i classificació de tots aquells materials apareguts en el transcurs de la intervenció arqueològica es van portar paral·lelament a la pròpia excavació i van estar realitzats aprofitant una caseta de l'antiga fàbrica del Gas, la qual es va habilitar també com a magatzem provisional. Per a netejar el material que s'anava recuperant en els successius dies de treball es va comptar amb l'ajut dels diversos becaris

que treballaven en l'excavació i dels estudiants participants en el Camp de Treball d'Arqueologia organitzat a Tarragona per la Generalitat de Catalunya durant la segona quinzena del mes de juliol. El procés de treball en aquesta zona era senzill: a mida que arribaven les borses de material eren col·locades per ordre segons el sector i l'estrat al qual pertenyien. Després es procedia a la seva neteja i era emmagatzemat en la caseta a l'espera de ser siglat i inventariat. Els materials més representatius van ser traslladats a les dependències del Laboratori d'Arqueologia de la Universitat Rovira i Virgili. Només es va guardar el material ceràmic de construcció que va considerar significatiu per la seva localització dintre de l'excavació o perquè es trobava en un estat òptim de conservació. Per aquest motiu, la major part del material ceràmic de construcció va ser amuntegat en un porxo, a l'espera de tornar a soterrar-lo (en total, 4230 frags. de *tegula*, 865 frags. d'*imbrex* i 74 de *later*).

Un cop finalitzada l'excavació, es van deixar les estructures arquitectòniques i alguns elements *in situ*, en espera que es decidís el seu futur. Així, per exemple, es va fer amb gran part dels enterraments de la basílica, que van ser documentats, però només els més deteriorats es van excavar. De la mateixa manera, calia tenir present que en el cas que l'administració acordés la destrucció o trasllat d'algunes o de la totalitat de les restes, era necessari excavar els estrats que hi havia sota les pavimentacions romanes.

El desenvolupament dels treballs, dividit per mesos i sectors, va ser el següent:

El mes de juny.- La primera setmana es va dedicar exclusivament a efectuar els rebaixos mecànics de la capa superficial i el seu transport a abocador exterior. En aquesta setmana es va extreure la capa superficial dels sectors I, II, III i IV, la potència de la qual oscil·lava entre un i dos metres. Per sota, aparegueren els primers nivells de formació arqueològica, així com murs i indicis d'enterraments. També s'efectuaren les cinc rases previstes, sense que es trobés cap element antic, a excepció de la continuació de la via romana compresa en el sector IV. La següent setmana va continuar la tasca dels rebaixos mecànics, centrats en el sector V. Per altra banda, es començaren a excavar extensivament els sectors I i II. A dues setmanes de feina, doncs, la situació era la següent:

En el sector I, tal com estava previst, es varen localitzar les restes d'un

assentament possiblement de caire rural d'època romana. De la seva estructura arquitectònica, molt mal conservada, només en restaven les fonamentacions, que configuraven un edifici de planta quadrangular amb una distribució dels ambients disposats al voltant d'un pati central. Es rectificà la cronologia, ja que els materials associats es dataven entre els segles IV i V dC., i per tant no era d'època tardorepublicana com semblava en la fase prèvia de prospecció.

En el sector II es localitzaren les restes d'una *domus* suburbana. En un primer moment els treballs es centraren en la zona de les termes, però de moment no van poder ser identificades com a tals, atés l'estat preliminar en que es trobava l'excavació i la manca d'elements més definitoris. De moment, es féren visibles dos paviments: un de morter de calç i un mosaic policrom. L'estructura general de l'edifici no estava encara prou clara, i de moment s'hi veia un cos format per quatre habitacions consecutives aliniades amb la via romana. Per últim, els nivells d'abandonament aportaren una bona quantitat de materials constructius, però els materials datables amb precisió foren escassos.

Es va extreure tot el nivell superficial del sector III, però no es va començar a actuar. De moment, s'identificaven algunes fonamentacions de còdols lligats amb argila i altres de pedres lligades amb morter de calç. També es manifestava un sector d'enterraments.

Tanmateix es va extreure tot el nivell superficial de la via romana (sector IV), i es va començar a excavar en la zona més propera a la *domus* del sector II. Estava delimitada per dues fileres de grans pedres, una a cada costat amb una amplada d'uns 4 metres.

Es va finalitzar l'extracció mecànica de terres del sector V. La prospecció prèvia havia suposat en aquest punt l'existència d'una àrea de necròpolis, però la realitat va ser diferent. Així, van aparèixer una sèrie d'estructures muràries de pedra (algunes lligades amb fang i altres amb morter de calç), així com un extens paviment d'*opus signinum*.

El mes de juliol.- Els treballs arqueològics del sector I van quedar pràcticament finalitzats. En el sector II va ser el lloc on s'avançà més durant el juliol. El que s'augurava

com un dels conjunts arquitectònics més importants del solar va proporcionar una sèrie d'elements que permetien reconstruir la planta d'una *domus* romana, amb la totalitat de les habitacions articulades segons un eix de simetria centrat en un pati quadrangular i un àmbit de planta absidada. Aproximadament un terç de les estructures es trobaren en un estat relativament bo: una sèrie de murs amb alçades d'entre 20 i 60 cm., i paviments de morter de calç i *signinum*. La resta es conservava només a nivell de fonamentació. Destacava sobretot una sala amb pavimentació musiva. En la segona quinzena de juliol, la feina es va centrar bàsicament en continuar l'extracció dels nivells de destrucció de la part més ben conservada de la *domus* i es procedí també a eliminar un marge de pagès datat en època medieval que s'hi superposava.

Les estructures estaven molt arrasades en el sector III, de forma que es trobaven únicament els fonaments dels murs i només en casos molt puntuals van aparèixer restes minses dels paviments, sempre d'*opus signinum*. En principi, semblava que podien distingir-se un mínim de dues fases d'ocupació. A la primera fase correspondria una sèrie d'estructures que delimitaven unes naus allargades i paral·leles de funció incerta i un segon moment vindria determinat per una superposició d'enterraments que amortitzaria aquest edifici. Més tard es veuria com aquesta interpretació era errònia, ja que en realitat s'estava excavant un temple paleocristià, però el seu estat era tan precari que la seva identificació es va fer més tardanament, quan part de les estructures estaven ja exhumades.

Es va deixar vist el tram de la via romana annex a les sectors I i II i es postposà per més endavant fer-hi una sèrie de rases transversals per tal de conèixer la seqüència estratigràfica i procedir a la seva datació.

En el sector V es distingiren dos edificis clarament diferenciats. Del primer s'observaren tres àmbits molt arrasats on només destacava la troballa d'una canonada construïda amb tubs ceràmics (sector V-A). El segon sector (V-B) era més interessant. Un gran dipòsit d'aigua provist de contraforts n'era el principal element. Annexats al dipòsit, nous murs que delimitaven una estructura arquitectònica encara no definida. També es va localitzar vora el dipòsit d'aigua un sepulcre format per dues àmfores unides. A pocs metres del dipòsit va aparèixer un pou d'aigua, del qual es va començar a excavar el seu reblliment que proporcionava materials molt fragmentaris i escadussers.

El mes d'agost.- En el sector I es va obrir una cala en l'únic punt on es conservava part del paviment, i els materials van confirmar que es tractava d'una construcció baix-imperial del segle V. Vora la via es van excavar també dues tombes.

La feina en el sector II es va centrar bàsicament en finalitzar l'excavació de la seqüència estratigràfica de la *domus*. Es rebaixaren els nivells de destrucció que quedaven, així com un estrat uniforme que apareixia sota els nivells de pavimentació en aquells llocs on els paviments havien desaparegut. D'aquesta forma s'obtingué ja la planta completa de l'edifici. L'excavació de l'habitació on s'havia localitzat el mosaic va ser lenta perquè aquest estava cobert per una capa d'enderroc d'una potència de 30-40 cm. amb nombrosos estucs; la seva extracció va ser una tasca pacient i delicada. Tanmateix s'excavaren les restes d'un segon mosaic, molt destruït, que estava junt a l'anterior, i que havia constituït el fons d'un *alveus*. La recollida dels seus fragments va permetre *a posteriori* la restitució parcial d'alguns dels motius decoratius. Únicament es va deixar per més endavant finalitzar l'excavació de l'àmbit que contenia el *praefurnium*.

En vista de la planta de l'edifici del sector III i de la seva disposició, es va identificar correctament la naturalesa de la construcció: una basílica paleocristiana. Aquesta interpretació no oferiria dubtes i es tractava doncs de quelcom excepcional. Aquí es van concentrar la majoria d'efectius durant el mes d'agost: l'excavació de l'atri, d'alguns dels àmbits annexes i de les tres naus de la basílica. La tasca en el seu interior va consistir bàsicament en la delimitació dels enterraments, que en total sumaven una quarentena. En la sector de l'absis van aparèixer tres petits fragments d'inscripció.

S'obriren dues rases en la via per tal de veure l'estratigrafia i es va comprovar la seva evolució històrica; fundada en època augustal va seguir complint la seva funció fins el baix imperi.

En el sector V i un cop delimitat definitivament el gran dipòsit d'aigua aparegueren nous murs molt arrasats que només conservaven els fonaments delimitant un complex de sis habitacions disposades simètricament. La datació, de moment, era difícil, donat que nivells moderns havien destruït en gran part l'estratigrafia antiga. Es va

paralitzar l'excavació del pou a 4'5 m. de profunditat perquè el terreny on estava excavat no semblava gaire estable. També es van fer cales en llocs on es conservava el paviment de calç, resultant que l'època de construcció de les estructures podia dur-se als segles IV-V.

El mes de setembre es dedicà a completar la documentació gràfica i planimètrica del jaciment, i únicament es dugueren a terme tasques d'excavació en la basilica paleocristiana, documentant els enterraments sense excavar-los, excepte els situats en el santuari, els quals es trobaven a una cota més alta i molt malmesos.

1.2.3.-CAMPANYA III (del 08-05-1995 al 23-06-1995)

La solució final a què va arribar la Generalitat pel que fa a la situació de les restes arqueològiques passava pel seu trasllat. Aquest procés de reubicació implicà una nova fase d'excavacions que exhaurís l'estratigrafia i concloués la documentació de tots els elements. Considerant l'estat en què van quedar els treballs després de la campanya de l'estiu passat, s'establí un llistat de punts on calia completar les excavacions. Hi treballaren un total de cinc arqueòlegs i sis peons i es va actuar en els següents llocs:

L'excavació dels estrats previs a l'edifici del sector I, amb especial cura en aquells que es trobaven sota la pavimentació del passadís.

En el sector II es finalitzà l'excavació del *propnigeum* dels banys, on s'exhumà una complexa estratigrafia. El talús que separava les restes de la *domus* suburbana de l'avinguda Ramón y Cajal amagava la continuació de les estructures; es va obrir una cala de 10 x 5 m. que corresponia a la continuació de l'ala oriental de l'edifici. Pel que fa al sector més a ponent es va obviar la seva excavació, donat que aquesta àrea estava totalment arrasada, com demostraven les excavacions veïnes. Primerament es va efectuar l'extracció mecànica dels nivells moderns per continuar després amb l'excavació sistemàtica de l'estratigrafia romana. Les troballes van demostrar que els nous murs descoberts estaven molt arrasats, conservant-se només a nivell de fonamentació. Aquests murs delimitaven dos nous àmbits que constitueixen la lògica continuació de l'ala est de la *domus* suburbana, en l'interior dels quals van ser descoberts i excavats dos nous enterraments. En el sector nord-

oest havia quedat un petit sector per excavar on es documentava la continuació de les fonamentacions de l'edifici, principalment un mur d'*opus caementicium* que neixia de l'absis. Prèviament a la seva excavació es van extreure mecànicament dos metres de terra vegetal superposats. Per sota i tal com s'havia previst aparegué la continuació del mur.

En la campanya de 1994 s'havia excavat parcialment l'estrat general de destrucció de la basílica. Era necessari llevar la totalitat d'aquesta capa fins arribar al substracte per tal de recuperar materials i situar les diferents tombes que anaven apareixent coberts per ella, en un estat millor o pitjor de conservació. Pel que fa als materials, els més abundants eren restes procedents dels sepulcres destruïts: plaques de marbre, *tegulae* i *bipedales*. En aquesta campanya van ser excavades i documentades degudament la totalitat d'inhumacions, corresponents a diversos tipus i cronologies. Així, es va poder determinar dos moments diferents: una primera sèrie d'inhumacions datables al voltant del segle III dC. lligades al pas de la via romana, i un segon moment que s'ha d'adscriure al segle V i es relaciona amb el funcionament del conjunt basilical cristià. El nombre de sepulcres excavats en aquest sector III fou de 144. L'ala nord de l'atri va proporcionar també un mur anterior a la basílica que es va poder datar en el segle II d.C.

Un altre front d'excavació va ser la via romana, en un total d'uns 40 m. de llargada i una potència estratigràfica que oscil.lava entre els 30 i els 75 cm. Es va documentar una estratigrafia anàloga a la que havien reflectit les dues cales obertes en l'anterior campanya i es va recuperar una gran quantitat de material ceràmic provinent de l'estrat fundacional, tot i que la seva cronologia era en general molt anterior (segles II i I aC.).

En el sector V calia primerament documentar un mur que semblava unir les estructures dels sectors I i V-A que es conservava en molt mal estat. L'actuació va consistir en fer una rasa per a deixar al descobert el mur i veure en definitiva la possible connexió existent entre ambdós conjunts arquitectònics, però els resultats van ser decebedors, atés que el mur es perllongava només mig metre més i desapareixia. També en el sector 5A es va extreure la canyeria formada per diversos *tubuli* ceràmics.

L'estat general de l'edifici del sector V-B era, en general, bastant lamentable. S'excavaren tots els nivells fins el substracte. No obstant, un dels àmbits conservava part

del paviment de calç; l'excavació del subsòl ens podia aportar dades per a la datació de la construcció, però desgraciadament els materials apareguts en els estrats inferiors al paviment han estat escassos i atribuïbles a una època molt més antiga.

Per últim, en l'anterior campanya s'havia localitzat en els nivells de destrucció de l'edifici V-B un gran bloc de pedra calcàrea perfectament escairat. Hom sospità que podia tractar-se d'un pedestal epigràfic i per tant van ser girat, mostrant en la seva cara oculta una magnífica inscripció altimperial perfectament conservada que. Va ser traslladat a les dependències de la Universitat.

1.2.4.-CAMPANYA IV (del 26-10-1995 al 01-02-1996)

Hi vàren participar quatre arqueòlegs i sis peons. Els dibuixants van fer una nova planimetria del jaciment, aquest cop a escala 1:20. Atés que calia desmuntar les estructures, es va fer una completa documentació fotogràfica.

Seguint les instruccions del Departament de Cultura de la Generalitat les restes arquitectòniques de les sectors I, IV, V i VI van ser desmuntades, després de recuperar els elements d'interès que contenien (especialment, el sector V). La resta de construccions (edificis de les sectors II i III) van ser també desmuntades i traslladades a nou emplaçament segons projecte arquitectònic de R. Mar.

Una de les tasques principals va ser el seguiment de les màquines que efectuaven el rebaix general del solar. Cal assenyalar que quan s'ens va concedir el permís d'excavació les màquines portaven un mes treient terra de forma incontrolada, malgrat els nostres reiterats avisos als Serveis Territorials de Cultura de la Generalitat. Per això, una àmplia àrea del solar va ser rebaixada sense cap mena de supervisió. El primer que vàrem fer en arribar va ser comprovar els talls, i no es va detectar cap estructura antiga. No obstant, les màquines van destruir la major part de la via romana que travessa el solar. El tram que restava intacte va ser excavat.

També es va procedir a l'excavació d'alguns punts concrets que descrivim tot seguit.

La necessitat d'eliminar un mur-pantalla de formigó que sostenia el terraplè per on discorre l'avinguda Ramón y Cajal, ens va dur a intervenir una franja de 17 x 2 m. en el sector I que no s'havia excavat. Els nivells superiors de terra vegetal van ser extrets mecànicament i per sota van aparèixer unes estructures arquitectòniques que són continuació d'aquelles ja documentades.

En el sector II, durant el desmunt de les estructures romanes, van trobar-se nous estrats arqueològics tots ells de poca potència, que es concretaven en nivells sota les pavimentacions de *signinum*. Tots tenien una cronologia molt anterior a l'edificació de la *domus*, i només en un àmbit es va determinar un nivell relacionable amb la construcció de l'edifici.

En aixecar els paviments d'*opus signinum* que es conservaven a l'atri de la basílica, es van excavar els nivells subjacents, que no van proporcionar cap material destacable. En canvi, sí que es documentaren set nous enterraments.

Es va excavar l'estratigrafia del tram de via romana que les màquines encara no havien destruït; uns 70 m. que presenten una estratigrafia anàloga a la documentada en la passada campanya, és a dir un primer moment cronològic d'època augustal i una reforma tardoantiga. Cal destacar que a mesura que la via s'allunyava de la zona edificada anava perdent en potència i en materials ceràmics.

Pel que fa al sector V, en anteriors campanyes s'havien excavat tots els nivells fins el substracte. Només quedaven els hipotètics nivells sota la potent capa d'*opus signinum* que constituïa el paviment del dipòsit. Es recuperaren en primer lloc els fragments de ceràmica datable continguts en el *signinum*. Per sota, apareixia directament el terreny natural i es va constatar com la fonamentació dels murs del dipòsit penetrava encara 70 cm. en el subsòl. Per altra banda, es va extreure un gran carreu, les rajoles d'un mur i el canal del dipòsit.

Al nord de la *domus* es van localitzar fonamentacions corresponents a un nou edifici (sector VI) que no havia estat detectat en les campanyes anteriors, les quals

delimitaven tres àmbits. La seva cronologia corresponia al segle V dC.

1.2.5.-CAMPANYA V (del 14-06-1996 al 20-07-1997)

Es tractà del seguiment arqueològic per un arqueòleg de tots els moviments de terra que s'efectuaven en els terrenys del PERI 6. Durant l'estiu, només s'havia detectat un contrapès de premsa fora de tot context arqueològic, vora el pont que s'estava construint en l'avinguda de Roma, el qual ja es va recuperar. Els rebaixos es concentraren principalment en dos punts: en una gran rasa junt a l'avinguda de Roma que no va donar cap resultat; i en l'obertura de l'avinguda Vidal i Barraquer on sí van localitzar-se restes romanes.

A mitjans del mes d'agost va començar el rebaix de l'àrea on s'havia de construir l'avinguda Vidal i Barraquer, que discorre perpendicularment i a un nivell inferior a les avingudes de Ramón y Cajal i de Roma. La meitat septentrional del traçat va ser rebaixada fins la cota del terreny natural sense que apareguessin restes antigues, de manera que al tapàs se li sobreposava una dèbil capa de terra vegetal que no presentava materials arqueològics. A mitja alçada del futur carrer, però, començaren a aparèixer les primeres estructures romanes associades a ceràmiques baix-imperials dels segles IV-V d.C. Es decidí llavors procedir a l'excavació d'aquesta nova àrea amb un equip de dos arqueòlegs i set peons.

En primer lloc es rebaixà amb mitjans mecànics la capa superficial de terra vegetal, d'uns 70 cm. de potència. Després es va limitar l'àrea que ocupaven les restes, i se li va assignar una numeració d'acord amb la distribució per sectors del jaciment (sector VII). El dia 20 de setembre començaren els treballs, que es perllongaren fins el dia 9 de desembre de 1996. Només va ser excavada l'àrea afectada pel traçat del carrer, de manera que un espai existent entre aquest i el sector V va quedar inexplorat i cobert per un terraplè. Els resultats van ser la localització de nous fonaments tardoromans que delimitaven per una banda un àmbit quadrangular i per un altre un nou edifici del que només es va poder exhumar la façana oriental, ja que la resta quedava en la zona que no estava prevista de rebaixar. A una cota inferior i amb una orientació diferent, van sorgir murs força més antics que es van datar en torn del canvi d'era. La funció d'aquests murs és indeterminada, però seguien la línia d'una antiga torrentera que es trobava reomplerta per capes de terra i grava que contenen un abundant material ceràmic amb una seqüència des del segle II aC.

fins el I dC.

2.-ESTUDI ARQUEOLÒGIC DEL CONJUNT EXCAVAT

2.1.- ELS PRECEDENTS

2.1.1.- LA CONSTRUCCIÓ AUGUSTAL DEL SECTOR VII

2.1.1.1.-LOCALITZACIÓ I DESCRIPCIÓ ARQUITECTÒNICA [An. X, 4]

El que hem anomenat estructura augustal és la construcció més antiga aixecada en els terrenys excavats. S'alça en l'extrem oriental del solar, amb una disposició completament diferent a la resta d'edificis tardoromans, alguns dels quals s'hi superposen. Una especial orientació que s'alinea longitudinalment segons un eix nord-oest sud-est ve condicionada per la presència d'un antic barranc. Aquest barranc és al fons d'una petita vall existent a l'oest del turó on s'aixecava la ciutat romana; neixent prop de l'actual cementiri, als peus de la muntanya de la Oliva, es dirigia en línia recta fins a la Plaça Imperial Tàrraco i d'allí al Parc de la Ciutat i al nostre solar per desguassar finalment al Francolí. Les excavacions realitzades al Parc de la Ciutat no van detectar la presència d'aquest barranc, però cal recordar que aquestes es van centrar en alguns punts molt localitzats i només després que les màquines excavadores destruïssin gran part del jaciment (TED'A 1987). Per altra banda, en els solars ubicats entre el Parc de la Ciutat i l'Avinguda Vidal i Barraquer no es va trobar tampoc ni rastre d'aquest barranc, cosa que també té una explicació. En els solar núm. 12-14 del mateix carrer no hi havia restes (PUCHE 1993); en el núm. 16-20, edificat uns anys abans, no es va fer cap excavació, però allí sí que hi ha notícia de l'aparició d'un conjunt de material ceràmic amb una cronologia de principis del segle I dC., amb un gran nombre de sigillates itàliques, així com alguns enterraments. Podria ser que per aquí passés el barranc, ja que la cronologia del seu reompliment coincideix amb la que hem constatat en la nostra excavació. També podria haver passat per l'espai sense edificar que queda entre els edificis núms. 12-14 i 16-20. Un recent treball de reconstrucció de la topografia antiga de Tarragona ha permès restituir les corbes de nivell de la zona abans de les profundes transformacions que ha patit el darrer segle amb la seva urbanització (GABRIEL 2001). Aquestes justifiquen la presència d'aquest barranc que, al menys en el nostre sector, fou colmatat i inutilitzat sobre els anys 30/40 dC.

Així doncs, el barranc estava encara en funcionament quan es construí l'estructura que seguidament descriurem i únicament es constaten alguns nivells d'abocament de sorres de poca importància en el seu fons que s'han datat en el segle II aC. [An. IX, 7-11]. L'edifici en qüestió és allargassat i estret, s'aixeca en un dels laterals del barranc i és paral·lel a ell. L'àmbit descobert medeix 14 m. de longitud per 2'50/3'40 d'amplada. Hi ha prou indicis per suposar la seva continuïtat vers el sud-oest, però la superposició de murs tardans per una banda i la negativa de l'administració a intervenir sobre les parts no afectades pels rebaixos per una altra impediren completar els treballs d'excavació.

L'edifici s'assenta sobre el terreny natural (tapàs), crostes argiloses més o menys carbonatades i de consistència dèbil. Els romans el van retallar creant una terrassa artificial per tal d'assentar els seus murs, en tres dels quals es van realitzar trinxeres de fonamentació. Els reompliments d'aquestes, així com la capa de terra que regularitza el sòl i que constitueix el paviment, han proporcionat el material arqueològic per a la seva datació. El mur nord-oest està folrant la roca retallada i es conserva parcialment, ja que el tram central ha desaparegut. El mur sud-est és lògicament més consistent i malgrat estar com aquell construït amb pedres irregulars lligades amb argila, integra alguns carreus reaprofitats en la seva construcció. No s'han localitzat elements d'una possible coberta que, si fou de *tegulae*, va ser expoliada abans del seu enrunament ja que no s'hi han trobat restes. L'enderroc de la construcció es produeix en un moment anterior al 30/40 dC. i va suposar l'eliminació de la part superior dels murs i el seu cobriment, juntament amb la colmatació del barranc.

Aquest edifici és anòmal per la seva situació –un tant temerària- gairebé dins d'un barranc. També ho és per la seva planta. Ja hem dit que sembla continuar cap el sud-oest amb la mateixa amplada. Descartem que s'extengués vers el nord-oest per la manca d'estructures, inclús negatives (rases de fonamentació, forats de pal), però la presència d'un retall hemiesfèric d'aproximadament 1 metre de diàmetre colmatat en època flàvia ens marca la hipotètica presència d'un *dolium*. Amb les degudes reserves i a falta d'una hipòtesi millor ens inclinem a definir-lo com una estança de caire agrícola. En aquest context sobta certament l'enterrament d'inhumació de dos fetus (T-171) junt

al mur 7040, en l'exterior. Recordem no obstant que la presència d'enterraments perinatals relacionats amb *horrea* està constatat en les nostres terres (vegeu més avall els casos de Dènia i Lleida), tot i que aquí ho trobem representat en una escala menor (vegeu *infra*).

2.1.1.2.- ESTRATIGRAFIA I MATERIALS

El fons del barranc. L'estrat tardorepublicà (UUEE. 7072, 7073 i 7074) [An.VIII, 1 a 2.7]

Es tracta d'un sol estrat de reompliment format per sorres molt soltes, el primer que colmata el fons del barranc. S'ha separat en tres unitats estratigràfiques en funció d'un abocament de ferro fos (7073) que separa la inferior (2074) de la superior (2072). El conjunt ceràmic recuperat s'ha unificat posteriorment en comprovar que la seva composició i cronologia era la mateixa. Consta de 227 fragments que han permès atribuir a aquest conjunt una de les cronologies més antigues de l'excavació.

D'entre les formes identificades de campaniana A destaquen un plat Lamb. 36 i una copa Lamb. 31a que a la nostra ciutat estan ben documentats des de la primera meitat del segle II aC., així com un possible fons d'un plat del tipus Lamb. 5. Totes aquestes formes pertanyen al moment de màxima producció i exportació d'aquesta vaixel·la, que abarca un període que va del 190 al 100 aC. També s'ha localitzat una vora de Lamb. 23, amb una datació entre els anys 220 i 190 aC. Pel que respecta a l'ornamentació, algunes vores conserven traces de pintura blanca i alguns fons estan decorats a rodeta. La campaniana B, netament minoritària, presenta una única forma, Lamb. 5/7, amb una cronologia a partir del 150 aC.

D'entre la ceràmica ibèrica el grup majoritari és la comuna oxidada, amb formes de gerres, bols, etc., així com àmfores o grans tenalles. Només una vora de *kalathos* presenta decoració pictòrica, molt perduda. La ceràmica grollera, en tots els casos de cocció reductora, mostra els senyals d'haver estat en contacte amb el foc. Les pastes, gens depurades, presenten nombroses intrusions de gran tamany i en algunes peces la superfície està acabada amb la tècnica del brunyit. Les seves formes corresponen a olles

i cassoles. Destaquem també la presència de la classe anomenada grisa de la costa catalana, amb exemplars de coccio reductora i formes corresponents a gerretes bicòniques monoansades i tipus que s'inscriuen en els anys 200-50 aC.

La ceràmica comuna d'importació es redueix fonamentalment a peces de procedència itàlica: dos fragments no identificables i un morter de pasta beige i porosa del que es conserven la vora i el fons, provist aquest últim de petites pedres incloses en la seva cara interna. Es correspon a produccions centro-itàliques documentades al llarg dels segles II i I aC. S'ha recuperat un sol fragment de ceràmica de cuina púnica: una vora de *lopa* amb llavi motllurat per encaixar-hi una tapadora. La pasta és dura i compacta i presenta senyals de rubefacció en la cara externa com a prova del seu ús culinari. Cronològicament es pot situar en el segle II aC., preferentment en la seva primera meitat.

L'àmfora més representada és la itàlica; les quatre vores identificades es corresponen a les darreres formes de llavis greco-itàlics, en un moment de transició cap a les Dr. 1A. Les àmfors púniques també hi són presents en bona proporció. S'han identificat 3 vores de la forma T-9.1.1.1/CCNN, amb una cronologia d'entre finals del III i principis del I aC., però centrada en la segona meitat del segle II aC. Segueixen en nombre els recipients de procedència púnico-ebussitana, amb una vora de PE-17/T-8.1.3.2, datada entre el 200 i el 120 aC. En molt menor nombre esmentem encara dos fragments d'àmfora massaliota (producció del 540 al 100 aC., però poc freqüents a partir del 200) i altres d'indeterminats.

Ressaltarem finalment la presència de diversos Kg. de restes de fundició de ferro abocats que constaten la presència d'aquesta activitat industrial en les proximitats del lloc de la troballa.

El conjunt recuperat no és gaire generós pel que fa a elements de datació. Malgrat tot, pot ajustar-se força la cronologia. Primerament disposem d'un petit grup de ceràmica campaniana amb predomini de la A sobre la B. D'entre les formes de A hi destaca un conjunt ben documentat en estrats de primera meitat de la segona centúria - Lamb. 23, 31 i 36-, així com una vora de pàtera Lamb. 5, datada a partir del segon quart

del mateix segle. Pel que fa a la B, només s'ha localitzat un fragment de Lamb 5/7. D'aquesta manera, tindriem un conjunt de vernissos negres de mitjans de segle II aC., que podriem situar millor en el segon quart en base al predomini de la campaniana A sobre la B, freqüent en els nostres jaciments a partir de meitat de la centúria, però amb un inici de producció sobre el 180 aC. La ceràmica ibèrica, amb presència del *kalathos* pintat i grisa de la costa; i la comuna importada, amb el morter centro-itàlic i i la vora de *lopa* púnica, conformen un conjunt centrat en el segle II aC. Pel que respecta a les àmfores, hi ha una clar predomini de les itàliques amb formes greco-itàliques de transició que se situen cap a mitjans del segle II aC. Una cronologia similar cal atribuir als fragments sudhispànics de CCNN i als púnico-ebussitans PE-17. D'aquesta manera podem datar l'estrat en la meitat del segle II aC., o potser ja dins el en el tercer quart, en funció de la relativa abundància d'àmfores del tipus CCNN (DÍAZ 2000).

Els estrats fundacionals de l'estructura augustal (UUEE. 7046, 7047, 7059=7060, 7061, 7063 i 7065) [An.VIII, 2.8 a 2.19]

Són diversos estrats relacionats amb la construcció de l'estructura rectangular aixecada junt al Barranc que es corresponen als reompliments de les trinxeres de fonamentació dels quatre murs (7046, 7061, 7063, 7065), al paviment de terra batuda (7047) i a la seva preparació per tal d'anivellar el sòl (7060). La principal dificultat recau en l'escàs material trobat i en les poques formes datables. Els vernissos negres es poden adscriure majoritàriament a la campaniana A, amb una única forma documentada: Lamb. 36. Remarcarem no obstant una peça amb el perfil complet, amb pasta de coccio oxidant molt similar a la de les comunes ibèriques i amb un vernís de mala qualitat que s'ha perdut gairebé tot. Sembla una imitació indígena de la forma Lamb. 1 de campaniana B. Tornant amb les importacions assenyalem un bec de llàntia del tipus cilíndric de l'Esquil.lí i un fragment sense forma de ceràmica de parets fines. La ceràmica comuna ibèrica és minoritària respecte a la comuna romana, contràriament al que succeïa en els estrats de rebliment del barranc. Ressalta pel seu bon estat de conservació una gerra monoansada en comuna romana que un cop restaurada ha proporcionat el perfil dels 2/3 superiors de la peça. Continua present la ceràmica grisa de la costa, aquí amb formes de bols. No disposem de cap vora d'àmfora, que són d'origen ibèric, púnic, púnico-ebussità i itàlic.

Tot plegat ens està indicant una cronologia posterior al 150 aC., en funció de la peça de vernís negre d'imitació amb la forma Lamb. 1, i també de la presència de la llàntia del tipus cilíndric de l'Esquilí i dels vasos de parets fines. No obstant, aquesta datació s'ha d'avançar, com a conseqüència de la moneda recuperada en la UE. 7060. Es tracta d'un sexterci d'Octavià amb seca de *Lugdunum* de l'any 38 aC. molt gastada que ens porta a situar la construcció després de l'any 38 aC. Per altra banda, l'absència de terra sigillata itàlica també és significativa. Amb aquestes dades situem els estrats constructius òbviament a partir del 38 però segurament cap a finals del segle I aC., pel desgast de la moneda.

L'estrat d'abandonament de l'estructura augustal (UE. 7058) [An.VIII, 3.1 a 3.17]

És un estrat de terra molt solta que cobreix el paviment de l'estança, anterior a l'enderroc dels murs, que presenta escàs material. Predomina la campaniana B sobre la A. Les formes recuperades són una vora de Lamb. 36 en campaniana A i 3 vores de Lamb. 5 en campaniana B. Aquest conjunt, junt amb una vora de parets fines itàlica Mayet 2, proporciona una datació posterior al 150 aC. La ceràmica ibèrica, entre la que destaquem 3 vores de *kalathos*, és minoritària respecte a la comuna romana. També hi són presents la comuna de cuina itàlica i la grisa de la costa. Les àmfores són principalment itàliques i les vores recuperades s'adscriuen a la forma Dr. 1A. També s'ha identificat una vora d'àmfora oriental Dr. 2/4 i una ansa amb el segell *DAM* [An. IX, 12]. Aquest segell està ben documentat en les produccions brindisines, en les variants *DAM*, *DAMA* o *DAMAS*, gairebé sempre sobre ansa. S'en coneixen diversos exemplars procedents d'Apani (vora Brindisi), on hi ha els centres productors (DESY 1989: 73).

Si bé la ceràmica fina ens dóna una datació entre el 150 i el 20 aC., les àmfores la rebaixen al segle I aC., per la presència de les àmfores de Cos i brindisines, que inicien la seva producció sobre el 100 aC. És a dir, que la cronologia estaria entre el 100 i el 25 aC. (millor el 20?), degut a l'absència de sigillata itàlica. No obstant i per relació estratigràfica amb els estrats superiors i inferiors, hauríem d'avançar-la i situar-la el primer terç del segle I dC., tot i l'absència de terra sigillata.

Un enterrament singular: la tomba 171 [An. III, 189, 191]

El sepulcre més antic trobat en aquests terrenys és T-171, un enterrament aïllat ubicat en el sector VII. Junt al mur est de l'estructura augustal (7040), a l'exterior del recinte, va aparèixer un retall circular (7030) en el terreny natural d'uns 50 cm. de diàmetre. El seu interior contenia un recipient ceràmic sencer que va ser extret amb tota la cura un cop enregistrat. És una olla globular sense peu biansada i de grans dimensions -uns 35 cm. d'alçada-, de pasta groga, depurada i porosa. Es correspon al tipus Vegas 48 (olles per a guardar provisions). En efecte, tant el seu tamany com les característiques de la pasta i la relativa feblesa de les seves parets no la fan apte per al seu ús al foc. L'olla estava segellada mitjançant una tapadora Vegas 17 també de cocció oxidant que encaixava perfectament a la vora.

El reompliment que farcia el forat (7057) va proporcionar un conjunt molt minso de material ceràmic, 6 fragments, entre els que esmentarem una vora de *pyxis* en campaniana B, forma Lamb. 3, i una vora de cuina itàlica de la forma Latt. com-it 6g. Aquestes dues peces de cronologia tardorepublicana són insuficients per datar el rebliment. La cronologia ve determinada per la tipologia de l'olla i per l'estrat superior (7038) que cobreix l'enterrament. Intentar datar l'olla de ceràmica comuna és difícil, però en vista dels paral·lels observats per nosaltres mateixos en diverses excavacions de la ciutat ens atrevirem a situar-la en època juli-clàudia. Sembla que per ubicar l'enterrament es va tenir en compte la presència de l'estructura augustal, en un moment en que aquesta encara devia estar en funcionament (recordem que va ser eliminada sobre els anys 30/40 dC.). Per altra banda l'estrat superior 7038 l'hem datat a final d'època flàvia. Per tant, creiem que la cronologia de l'enterrament s'ha de centrar en el primer terç del segle I dC.

Un cop oberta l'olla es constatà que els dos terços superiors del recipient estaven buits. A sota, una capa d'aigua que sense dubte s'havia escolat de les pluges. El fons estava constituït per una capa de llims finíssims que també deuriem haver penetrat a través de l'acció de l'aigua de pluja i restes òssies que es van extreure amb la màxima cura. L'anàlisi de les restes, efectuada per J. Cañellas, ha resultat sorprenent i ha

determinat la identificació de l'enterrament de dos bessons producte d'un avortament, amb localització inclosa de patologies prenatales.

El primer individu (171/A) té una edat que oscil·la entre els 7 i 8 mesos. Sembla tenir una certa condició patològica, amb excrescències en el coxal i l'articulació femoral esquerra. L'individu 171/B té una edat entre els 3 i els 4 mesos. El radi dret presenta una exòstosi a la cara interna en forma de col·i-flor que s'ha estudiat radiològicament. Aquest osteocondroma solitari és el causant de la mort d'aquest segon individu, el qual a la seva vegada acabaria provocant l'avortament uns quatre mesos després. No coneixem paral·lels, però és curiós constatar que l'individu 2013/A presenta també el mateix tipus de tumor en el radi dret. Sabem que l'ostecondroma solitari pot ser transmès hereditàriament. No obstant, la distància cronològica entre ambdós –uns 400 anys- impedeix qualsevol intent de connexió.

El fet que aquest enterrament estigui en una construcció que podria haver estat de caràcter agrari (o potser domèstic?) ens introdueix de plè en la problemàtica dels enterraments de neonats en l'interior de les cases. Plini informa que els neonats de menys de 40 dies podien ser sepultats a casa dels seus progenitors, en *subgrundaria*, que eren cavitats situades en els ràfecs (*subgrundaes*) de les teulades o de les portes exteriors (LÓPEZ 1997:113; PLIN. *Nat.* 7.16.68,72). Els nens de menys de 7 mesos no podien ser incinerats perquè la inexistència de dents impossibilitava recollir-ne després les restes. Els funerals dels infants –*funus acerbum*– eren breus i simples, en la creença que els infants tan joves no pertanyien al nostre món i eren retornats al cel (NÉRAUDAU 1987).

Arqueològicament es constata que en determinats llocs hi ha espais reservats per a la inhumació dels individus perinatals, com l'espectacular cas de Chipirona, amb una vintena d'enterraments dels segles III-IV amb una edat que oscil·la majoritàriament entre els 0 i els 3 mesos (ALCÁZAR *ET ALII* 1994). De totes maneres, cal recordar que els enterraments de neonats i fetus en àmbits domèstics tenen clars precedents en el món ibèric llevantí, i són encara objecte de debat sobre la seva possible interpretació com a sacrificis rituals (BARRIAL 1989). Molt més escassos són els enterraments de neonats en edificis romans a casa nostra. Probablement els casos més coneguts són al jaciment de

La Magdalena (Lleida) i a l'edifici *horreum* de Dènia. En el primer es detecten un total de 10 enterraments de fetus arribats terme sota un edifici construït sobre l'any 40/50 dC. i amortitzat en la primera meitat del segle II (LORENCIO *ET ALII* 1998). A l'antiga ciutat de *Dianium*, novament en un edifici construït sobre l'any 40 dC. i abandonat les primeres dècades del segle II es documenten 7 inhumacions: 5 fetus (entre 6 i 8 mesos), un nen de 5-6 anys i un adult. Els seus excavadors l'identifiquen com un *horreum* de caràcter públic, alhora que el relacionen amb el de la Magdalena de Lleida, que també podria haver estat un magatzem. A Dènia sembla clar el caràcter de ritual fundacional, cosa que es podria fer extensiva al cas lleidetà (GISBERT-SENTI 1989). Podem, encara, esmentar alguns casos més: el de Segóbriga (LOSADA-DONOSO 1965: 50 ss) i el de Celsa (BELTRÁN 1983: 78). A la vil.la romana del Mas del Catxorro de Benifallet es documenta el mateix fenomen, però amb una cronologia molt més avançada; són 10 neonats trobats dins i fora de les estances d'una vil.la, relacionats amb la darrera fase del jaciment, datada a partir de la segona meitat del segle VI (BENET *ET ALII* 1992). També de cronologia avançada és el cementiri de neonats excavat a la vil.la romana de Poggio Gramignano a Itàlia (SOREN-SOREN 1999).

La inhumació T-171 està clarament relacionada amb el que hem denominat estructura augustal. No creiem que sigui un ritus fundacional per dos motius: en primer lloc, sembla que l'enterrament es produí en un moment en que l'edifici ja estava en funcionament i en segon, l'anàlisi antropològica demostra que l'avortament es produí de forma natural degut a les patologies d'ambdós fetus. Ressaltarem, no obstant, el caràcter excepcional d'aquesta inhumació.

Els estrats tiberians d'enderroc de l'estructura augustal i de terraplenament del barranc (UUEE. 7013=7045, 7035, 7042, 7044=7048=7053=7054=7055=7070= 7071, 7050 i 7052) [An.VIII, 3.18 a 10]

En aquest epígraf unifiquem una sèrie d'estrats d'idèntica cronologia que es corresponen a l'enderroc de l'estructura augustal i al terraplenament del barranc. Cobreixen bona part de l'àrea excavada i la composició és diversa, alternant capes de terra amb graves o pedres. Han proporcionat un bon conjunt de materials ceràmics,

especialment l'estrat 7048, que han permès situar-los cronològicament amb precisió. En total s'han recuperat 2.230 fragments, però cal advertir que degut al volum de material i pel que fa als fragments informes de ceràmica comuna, àmfora i material ceràmic de construcció es va fer una tria en la seva recollida.

Entre la ceràmica de tradició hel·lenística trobem com material residual un fragment de ceràmica àtica de figures roges i un altre també àtic de vernís negre dels segles V/IV aC., juntament amb un plat de peix Lamb. 23 en campaniana A i una copeta Lamb. 24/25b=Morel 2540, ambdós amb datacions centrades en el segle III aC. En campaniana A s'han identificat, a més, les següents formes: els plats Lamb. 6 i Lamb. 36, els bols Lamb. 27 i Lamb. 31, un possible bol ansat Lamb. 48A i una copa carenada Lamb. 28. La campaniana B està representada per plats Lamb. 5, 5/7 i 6, copes Lamb. 1, 1/8, 2 i 33 i una copa amb peu Lamb. 4. Cal ressaltar que la producció de A és aquí clarament superior a la B, un 40'45% enfront d'un 25'06%. Esmentem finalment un fragment minúscul de peu de ceràmica calena que presenta restes de decoració en relleu feta a motlle, però degut a les seves reduïdes dimensions és completament impossible la identificació del motiu.

La terra sigillata itàlica ha proporcionat un repertori de vuit formes. Es corresponen a plats (Consp. 4, 12 i 18), a bols (Consp. 14, 25 i 26) i a cràteres (Consp. 52). La majoria de formes inicien la seva producció sobre el 15/10 aC. i la forma Consp. 26 ho fa just en el canvi d'era; per tant, ja obtenim una primera datació per a l'estrat posterior a l'any 1. La majoria de fragments són llisos i només tres fragments sobre un total de 79 presenten decoració a motlle. Quatre dels fons ostenten segells:

- 1) *HILA[R]/A.SES[TI]/DAM[AE]* en una gran plàtera. Nexa AMA en la tercera línia. Mesures: 9 (conservats) x 13 mm. Referència: OXÉ-COMFORT 1968: 1812 [*Hilarus A. Sesti Damae*] [An. IX, 14]
- 2) *M.PER/TIGRA* en una gran plàtera. Mesures: 11 x 7 mm. Referència: OXÉ-COMFORT 1968: 1245 [*M. Perennius Tigranus*] [An. IX, 15]
- 3) *L.TETI/SAM[I]* en copa o bol. Nexa TE en la primera línia i AM en la segona. Mesures: 7 x 5 mm. Referència: OXÉ-COMFORT 1968: 1968 [*L. Tettius Samia*] [An. IX, 16]

- 4) Segell anepigràfic amb motiu mitològic en copa o bol. Mesures: 5 x 10 mm.
Referència: inèdit. Segell ovalat. [An. IX, 17]

Aquest últim segell mereix un comentari atès que no hem localitzat cap paral·lel en els repertoris habituals. No obstant, existeixen casos de segells anepigràfics estampats sobre terra sigilla itàlica mostrant diferents composicions de tipus geomètric o vegetal. Són escassíssimes les que mostren una figuració animal, humana o mitològica. Respecte a aquestes últimes tenim constància de l'existència d'un segell amb representació de Victòria (OXÉ-COMFORT 1968: 2529-2530) i d'un altre, ovalat, que representa un Pegàs (OXÉ-COMFORT 1968: 2609). Sembla que pugui tractar-se d'empremtes deixades mitjançant la gemma d'un anell o similar, un fet que no és habitual però que està ben documentat esporàdicament, per exemple, sobre àmfores gregues (GARLAN 1986: 248). En l'escena hi són representades dues figures. Un personatge -sembla un home- mirant a esquerra i amb un mantell que li cau pel darrera sosté amb la mà dreta un objecte no identificat, mentre amb l'altra agafa la mà d'un segon personatge que mira a dreta, de dimensions menors -només li arriba a l'alçada de la cintura- i al qual li manca la part inferior de les cames. Es tracta d'una imatge mitològica que escenifica la creació de l'home per Prometeu a partir del fang, de la qual hi ha paral·lels en gemmes, segons dues variants. La primera mostra Prometeu esculpint un home, del que només ha estat traçat l'esquelet. En la segona Prometeu, amb les cames lleugerament flexionades i amb mantell, provist d'un instrument que sembla una mena de pal, està modelant un home al que únicament se li ha representat el tors, cap i, de vegades, un o dos braços. El nostre segell ha de correspondre a aquesta segona variant (RICHTER 1971: figs. 8-11). Les gemmes amb aquestes escenes es daten entre els segles III aC. i I dC. (LIMC 1981-1999, VII-2: 428).

D'entre els vernissos rojos no aretins hem localitzat una sola vora de plat de les produccions de pasta micàcia amb vernís roig de l'àrea narbonesa. Per altra banda, tenim 9 fragments d'una segona producció amb formes de terra sigillata aretina. Les seves característiques són una pasta molt depurada i un vernís ataronjat; podria tractar-se de de l'anomenada Producció "A" de la Badia de Nàpols, que també ha estat testimoniada a Tarragona en els estrats tiberians de l'excavació de la plaça de la Font de Tarragona dels anys 1995/96 (LÓPEZ *ET ALII* e/p). El repertori recuperat està format per

grans plàteres que s'assemblen a les formes Consp. 1, 4 i 10, amb una cronologia per a llurs models aretins entre el 40 aC. i el canvi d'era.

La ceràmica de parets fines és fonamental de cara a establir la datació del conjunt. La major part de fragments es corresponen a gobelets de cronologia augustal (Mayet 3B, 11, 12, 14A, 16, 17, 21 i 33). Un fons de Mayet 35 i tres fragments de Mayet 34B (amb la pasta anomenada "de closca d'ou") ens duen a època de Tiberi.

L'anàlisi del conjunt de la ceràmica fina ens mostra una preeminència dels vernissos negres sobre els rojos, un 67'81% en front d'un 22'19%. Aquest fet podria indicar-nos que una part important de les restes respon a fenòmens de residualitat. Això és ben palès en el cas dels fragments de procedència àtica o d'algunes formes en campaniana A com el plat Lamb. 23 o la copa Lamb. 24/25b, però la gran majoria de formes continua la seva producció fins l'últim terç del segle I aC. Les sigillates itàliques ens donen un ampli marc entre el 15aC. i el 50 dC., i l'absència de sigillata sud-gàl.lica, que fa acte de presència a la nostra ciutat sobre el 35/40 dC., ens acota la cronologia en aquests anys. Respecte a la ceràmica de parets fines sobta l'absència de les formes republicanes més antigues (Mayet 1 i 2). La major part de fragments es correponen a una data inicial de producció d'últim quart del segle I aC. Les formes Mayet 34B i 35, produïdes entre època de Tiberi i Vespasià, sumada a la ja esmentada absència de sigillata sud-gàl.lica ens daten l'estrat sobre els anys 30/40 dC. Donem a continuació uns percentatges fets sobre el total de fragments:

Tipus	Núm. frags.	%
Campaniana A	161	40'14%
Campaniana B	100	24'93%
Altres vernissos negres	11	2'74%
Terra sigillata aretina	79	19'70%
Altres vernissos rojos	10	2'49%
Parets fines	40	9'97%
Total	401	99'97%*

*No s'arriba al 100% perquè s'han despreciat les xifres a partir del 3er decimal.

El conjunt de llànties, certament escàs, es redueix als tipus republicans cilíndric de l'Esquil.lí i Dr. 3, i a la forma Dr. 3A, d'entre el 50 aC. i Tiberi. Hi ha també dos

petits fragments de llànties de volutes, enquadrables dins els segles I-II dC.

La ceràmica comuna de tradició indígena (ibèrica i grisa de la costa) hi és present, tot i que d'una forma clarament minoritària respecte a la comuna romana. El repertori bàsic de formes està constituït per plats, ampolles i *kalathoi*, alguns amb decoració pintada. La grisa de la costa mostra gerres bicòniques i bols. Pel que fa a la ceràmica d'importació es redueix a les comunes itàliques amb formes d'olles (Latt. com-it 1), cassoles (Latt. com-it 3c, 4a, 6c i 6g) i tapadores (Latt. com-it 7). Un total de 12 fragments de roig intern pompeïà, amb les formes Goud. 4, 13 i 15, completen el conjunt. Les importacions africanes estan gairebé absents (un sol fragment sense forma). Respecte a la comuna romana la major part és de cocció oxidant enfront de la reductora. Les formes es corresponen principalment a gerres d'una o dues anses, olles i cassoles, tapadores i, en menor nombre, bols, ampolles i morters. Com a peça inhabitual destaquem un mànec de paella, del qual tenim paral·lels en el gran abocador tiberià de la plaça de la Font. Tret d'algunes grises, les ceràmiques amb cocció reductora són sobretot peces de pasta grollera amb signes evidents d'haver estat en contacte amb el foc, amb formes d'olles i cassoles. També esmentem els unguentaris com objectes de tocador.

Una menció especial mereix un fragment de cocció oxidant, pasta groga i desgreixant gruixut. És el fons d'una peça tancada similar a una gerreta que presenta quatre perforacions d'uns 2 cm. de diàmetre fetes abans de coure-la al forn; tres en el terç inferior i una al fons. Un altre objecte d'iguals característiques ha aparegut en l'estrat 7037. En una excavació que es va dur a terme al c/ Robert d'Aguiló de Tarragona l'any 1984 es van trobar dues peces idèntiques, una d'elles en el farciment d'un pou datat en època de Neró i una altra encastada en el subsòl de l'*hortus* d'un antic edifici i, per tant, *in situ* (J.V.M. Arbeloa, comentari personal). Les troballes efectuades en l'àrea del Vesubi i del Laci indiquen que es tracta de testos de planter que responen a dos tipus: un que presenta un sol forat al fons i que seria l'equivalent a les nostres torretes i un altre amb forat al fons i tres més d'adicionals al costat, idèntics als exemplars tarraconenses. Per aquest darrer tipus s'hipotetitza una funció diferent: contindrien espècies per a plantar directament a terra, en un jardí, i les perforacions laterals tindrien la funció de permetre el pas de les arrels. Un bon exemple és

L'anomenat "jardí petit" de la vil.la de Lívia *ad gallinas albas*, a uns 15 Km. al nord de Roma, on van ser trobats *in situ* fragments pertanyents a dotze *ollae perforatae* (KLYNNE-LILJENSTOLPE 2000). Per paral.lels etnogràfics s'ha proposat també el seu ús per a la reproducció per murgó de certes espècies vegetals (MESSINEO 1984). La importància d'aquesta troballa rau en la raresa d'aquests objectes fora de Roma i àrees adjacents. L'article de referència per aquest tema és l'esmentat de Gaetano Messineo, on es fa un estat de la qüestió força complet. La distribució geogràfica en efecte es circumsciui bàsicament a Roma (provinents de l'Esquil.lí, la *Domus Aurea* i Ostia) i l'àrea vesubiana, i fóra d'allí només es ressenyen troballes aïllades a Occident –a la Gran Bretanya (Eccles-Kent i Londres)- i a Orient –Atenes i Jericó-. Ara poden afegir-se ja els quatre exemplars de Tàrraco. Destacarem finalment la localització d'un forn ceràmic proper a la vil.la de Lívia que va manufacturar les *perforatae ollae* d'aquell jaciment. La cronologia també coincideix: segle I dC. En canvi, als recipients localitzats en l'*euripus* de Villa Adriana s'els assigna una cronologia de segle II, en funció dels fragments d'àmfora retallada amb petits forats fets a l'efecte i que, acompanyant les *ollae perforatae*, complien una missió idèntica (ADEMBRI 2000: 93-95).

Donem a continuació uns percentatges fets sobre ceràmica comuna, comptabilitzant només les peces amb forma:

Tipus	Núm. frags.	%
Comuna ibèrica	115	20'79%
Comuna itàlica	37	6'69%
Comuna romana	401	72'51%
Total	553	99'99%

El comentari de les àmfores, que constitueix el grup més nombrós amb gairebé 1.000 fragments recuperats, s'ha fet a partir de les vores. Les àmfores/tenalles ibèriques formen un conjunt reduït que potser caldria lligar més a la ceràmica comuna. Les àmfores púniques i púnico-ebussitanes són clarament residuals, algunes força antigues (una PE-14 del segle IV aC.) i altres que finalitzen el seu període de producció en el segle II aC. (T-7.2.1.1, T-7.4.1.1, T-7.4.2.1, T-7.4.3.1 i PE-16). Les formes més tardanes són T-7.4.3.3, centrada en els tres primers quarts del segle I aC. i PE-17,

fabricada fins a canvi d'era. També residuals són les àmfors grecoitàliques. Les Dr. 1 estan presents en les seves tres variants, tot i que predomina en nombre la Dr. 1B, més tardana que les altres dues. Destaquem aquí també altres vores que si bé tenen les mateixes formes podrien tenir una procedència no itàlica com denota la seva pasta. Són el que hem anomenat Dr. 1 indeterminada, que deuen tenir però una cronologia similar. Respecte a aquest fet caldria recordar la recent localització d'un forn a Valls que produïa àmfors amb la forma Dr. 1A (ADSERIAS *ET ALII* 2003: 32).

Les produccions sud-hispàniques venen representades amb diferència per l'àmfora de salaons Dr. 7/11, i en menor proporció per imitacions de Dr. 1 en les seves variants A i B, Haltern 70, Dr. 12?, Dr. 20A i la lusitana Lomba do Canho 67. Les àmfors tarraconenses estan dominades per la forma Pascual 1 enfront d'una sola vora de la forma Oberaden 74, potser procedent del centre productor de La Canaleta a Vila-seca (GEBELLÍ 1996). Ressaltem l'absència de Tarraconense 1 i sobretot de Dr. 2/4. No obstant, un pivot d'àmfora tarraconense presenta dos grafitos: les lletres NS (la N, parcialment traçada sembla una V invertida) i una aspa. Ambdós estan presents en les produccions del forn de la Clota (Creixell) que com se sap va produir únicament Dr. 2/4 entre el 25 i el 75 dC. (VILASECA *ET ALII* 1994). En canvi sí que s'han recuperat algunes vores de Dr. 2/4 d'origen oriental. La cronologia aportada pel conjunt és d'època augustal i primera meitat de segle I dC. A continuació donem el llistat de proporcions segons l'origen, fet a partir del recompte de vores.

Tipus	Núm. frags.	%
Àmfora ibèrica	11	7'85%
Àmfora púnica	12	8'57%
Àmfora púnico-ebussitana	9	6'42%
Àmfora itàlica	24	17'14%
Àmfora Dr.1 indet.	21	15%
Àmfora bètica	27	19'28%
Àmfora tarraconense	24	17'14%
Àmfora oriental	7	5%
Àmfora indeterminada	5	3'57%
Total	140	99'97%

Entre els materials no ceràmics destaquem l'escàs nombre de fragments de vidre, la presència de ferro (51 claus i una fulla de ganivet) i d'escòria de ferro. Les

dues monedes recuperades són asos de la seca de Kese amb una cronologia de primera meitat de segle II aC. per a la primera i primera meitat de segle I aC. per a la segona. Entre les restes òssies hem identificat *Equus* i *Sus*, i uns pocs fragments humans que s'han trobat dispersos, sense connexió anatòmica.

També s'han recuperat una mola de molí de pedra negra d'origen volcànic i una *arula* de pedra Mèdol [An. IX, 13]. És un petit altar molt senzill sense decoració, tallat barroerament i amb una forta erosió. Presenta coronament i base rectes i bastant desenvolupats, i cos diferenciats. El *focus* és rectangular. L'*arula* es correspon al tipus V de la classificació de Montón, força corrent (MONTÓN 1996). La seva motlluració és, de baix a dalt, banda, acanalat, banda, acanalat, banda, bisell; bisell invers, banda, acanalat i banda. Les seves mesures són 7'7 x 6 x 9 cm.

En definitiva, aquests estrats d'abocament aporten un conjunt prou nombrós de material, amb una cronologia sobre l'any 30/40 dC., interessant des d'un punt de vista fonamentalment ceramològic. Per aquest motiu s'ha cregut oportú realitzar una selecció de peces i elaborar un conjunt de làmines que contribueixin al coneixement dels comportaments ceràmics de la ciutat de Tàrraco.

Els estrats flavis de terraplenament del barranc (UUEE. 7034, 7037, 7038, 7049 i 7056) [An.VIII, 11 a 12.15]

Per sobre dels estrats tiberians un altre conjunt d'abocaments continua terraplenant el barranc. La seva naturalesa és bastant homogènea; argilosa, de coloració grisa i amb presència de cendres. En aquest estrat s'han localitzat també alguns abocaments de pedres (7049, 7056). El lot ceràmic recuperat, tot i que menor que el datat en època clàudia, sobrepasa els 850 fragments i també pot ser considerat significatiu. En aquest cas també hi ha hagut una selecció, i no van ser recollits alguns informes de ceràmica comuna, àmfora i material ceràmic de construcció.

Llevat d'un fragment de ceràmica àtica de vernís negre, residual, els restants

vernissos negres mostren formes que s'enquadren dins el moment final de la seva producció: Lamb. 5, 27 i 36 en campaniana A, i Lamb. 1, 3, 5, i 33b en campaniana B. Destaquem també la presència d'un vernís negre eivissenc. La proporció entre la campaniana A i la B és igual: un 19'19% per la primera i un 18'75% per la segona; un comportament ben diferent de l'estrat tiberià abans analitzat.

La terra sigillata itàlica és la producció més ben representada, amb formes de plats (Consp. 4, 11, 12, 18) i bols (Consp. 12, 14) que inicien la seva producció en època augustal i acaben en època tiberiana, excepte la forma Consp. 4 que ho fa en temps de Claudi. En nombre inferior documentem també les produccions sud-gàl.liques, tant els plats Drag. 15 i 18 com les copes Drag. 24/25b, 27c i 29. Respecte a la seva cronologia, són formes bastant primerenques, excepte Drag. 24/25b que comença la seva difusió sobre l'any 40 i sobretot Drag. 27c que va ser produïda entre el 80 i el 120. La terra sigillata hispànica ha proporcionat les formes 15/17, 27 i 37A. Les dues primeres tenen una datació primerenca mentre la última s'assigna a partir de l'època flàvia. La sigillata africana A és encara anecdòtica i es redueix a dos petits fragments de forma indeterminable. Se sap que les primeres importacions arriben a les nostres costes en edat flàvia avançada. El conjunt de sigillates, doncs, ens està indicant una cronologia per a l'estrat de finals del segle I dC.

Respecte a la ceràmica de parets fines, s'han identificat les formes Mayet 18, 34, 37 i 54. Notem que totes elles són pròpies del segle I dC. i estan absents les característiques del període tardorepublicà.

Les proporcions, sobre el nombre total de fragments, són les següents:

Tipus	Núm. frags.	%
Campaniana A	43	19'19%
Campaniana B	42	18'75%
Altres vernissos negres	9	4'01%
Terra sigillata itàlica	68	30'35%
Terra sigillata sud-gàl.lica	14	6'25%
Terra sigillata hispànica	10	4'46%
Terra sigillata africana A	2	0'89%
Parets fines	36	16'07%

Total	224	99'97%
--------------	-----	--------

Les llànties també ens duen a una cronologia altimperial (segles I-II dC.). S'han documentat els tipus Dr. 11 i Amaré IV. Un fons du una marca incisa incompleta: *SCA*[. Pertany al ceramista itàlic *Scantius* que es localitza en cronologies compreses entre el període tardeaugustal i tiberià, produïnt les formes Loeschcke IA, Loeschcke III i Dr. 4. És una marca poc habitual que es troba en tres variants diferents: *SCAN*, *SCANT* i *SCANTI* (MORILLO 1999). Destaquem també una llàntia indeterminada que presenta el perfil complet; de pasta marronosa i depurada, no disposa de *discus* i està oberta per la seva part superior. El tipus Q698 de Bailey (BAILEY 1975) presenta un perfil similar però la seva cronologia (segles VII-IV aC.) desaconsella, en principi, qualsevol relació.

La ceràmica comuna ibèrica continua present, però en proporció menor que en l'estrat tiberià anteriorment analitzat. En canvi, les comunes itàliques mantenen el mateix volum, amb les formes Latt. com-it 3/4, 6c i 7. Les importacions de comuna de cuina africana són gairebé absents (només tres fragments de fons indeterminables), i la comuna romana és la classe predominant. Tenim formes de gerres, ampolles, bols, morters, gibrells i unguentaris. Les formes de comuna reduïda mostren olles i cassoles. D'aquest conjunt destacarem dues peces: una *olla perforata* sobre la qual no insistirem perquè ja ha estat tractada abans, i un possible gibrell (?). Aquest darrer és una peça quadrangular de base plana amb parets verticals i poc altes, que presenta en les vores una decoració a base de pessics digitals i perforacions en els angles, que no arriben a travessar la peça. D'argila grollera i coccio oxidant, tenim paral.lels datats a finals del segle I i principis del II dC. procedents de la terrisseria de Fenals (Lloret de Mar, Girona) publicats com a gibrells (CASAS ET ALII 1990: 66-67). El nostre exemplar està recremat i sembla com si hagués estat un atuell relacionat amb la coccio d'aliments. Donem a continuació uns percentatges fets sobre ceràmica comuna, comptabilitzant només les peces amb forma:

Tipus	Núm. frags.	%
Comuna ibèrica	32	14'95%
Comuna itàlica	13	6'07%
Comuna romana	169	78'97%
Total	214	99'99%

El conjunt d'àmfores és notablement menor que el de l'estrat tiberià. Aquí treballarem sobre 29 vores enfront de les 140 d'aquell i les proporcions no segueixen un comportament gaire normal. Per exemple, no s'explica l'elevat nombre d'àmfores/tenalles ibèriques i la poca representació de les importacions bètiques. De totes maneres, la mostra és massa reduïda. El que sí que es nota és una major presència d'àmfores tarraconenses. A baix es recull en un quadre el llistat de proporcions segons l'origen, fet a partir del recompte de vores.

Tipus	Núm. frags.	%
Àmfora ibèrica	6	20'68%
Àmfora púnica	2	6'89%
Àmfora púnico-ebussitana	1	3'44%
Àmfora itàlica	5	17'24%
Àmfora Dr. 1 indet.	3	10'34%
Àmfora bètica	1	3'44%
Àmfora tarraconense	8	27'58%
Àmfora Dr. 2/4 indeter.	1	3'44%
Àmfora indeterminada	2	6'89%
Total	29	99'94%

Entre les àmfores esmentem també un pivot tarraconense amb el grafit "C" *ante cocturam* i un tap d'àmfora bètica. D'entre el material ceràmic de construcció ressaltarem dos trossos de *tegula mammata*.

Els fragments de vidre han permès reconstruir parcialment un mínim de vuit ungüentaris més un de sencer [An. IX, 18-19]. Són de vidre transparent amb tonalitats blavoses o verdoses, piriformes, amb base plana o bé arrodonida. Les vores són llises, "embutiformes", amb una lleugera estrangulació entre el coll i el dipòsit. Es corresponen a la forma Isings 8 a la qual se li atribueix una cronologia de segle I dC. fins a principis del II, amb gran abundància en època flàvia. L'estrangulament del coll apareix en època de Tiberi-Claudi (BAGGIO 1991: 140-148).

En bronze s'han trobat algunes agulles parcialment conservades (una de cap), quatre plaquetes, una moneda il·legible (un as) i una fibula. La fibula és del tipus Aucissa, molt corrent. Es correspon al tipus 20.5.1.b de la tipologia de R. Erice (ERICE

1995: 121, lám.44), i es data en la segona meitat del segle I dC.

Entre els objectes metàlics hi destaca un instrument mèdic fet d'una aleació de coure: un *cyathiscomele* [An. IX, 20]. Consta d'una vareta de secció circular que es retorça sobre sí mateixa adquirint una ornamentació espiroïdal; en un dels extrems es dilata acabant en forma d'oliva i en l'oposat presenta una cullereta allargada amb l'extrem rom. El punt d'unió entre la vareta i la cullera mostra una senzilla decoració. Els *cyathiscomelae* es descriuen en el ja clàssic llibre de Milne (MILNE 1907: 61-63) com una varietat dels *spathomelae*, diferenciant-se en que els primers substitueixen l'espàtula per una cullera. La seva funció com a sonda és evident, però probablement fou més usat per a mesurar, barrejar i aplicar medicaments, accions per a les que s'emprarien tant la cullereta com el nucli oval de l'extrem, i per això també ha estat qualificat per alguns especialistes com instrument farmacèutic. La relativa abundància de *cyathiscomelae*, la seva localització en àmbits domèstics i inclús la seva aparició formant part de l'aixovar funerari d'un pintor demostren també el seu ús no mèdic, com objecte de tocador o d'altres. Per això, tot i que la majoria són de bronze, s'en coneixen alguns de plata. Entre el petit conjunt d'instruments quirúrgics existent al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona es conserva un *cyathiscomele* (BOROBIA1988: 154-155), i darrerament se n'ha publicat un altre, trobat formant part de l'aixovar funerari d'un enterrament infantil datat en torn de l'any 300 dC. (PEÑA-YNGUANZO 2002: 38-39). La rica col.lecció del Museu de Nàpols, procedent en gran part de Pompeia, mostra la gran abundància d'aquest tipus d'instrument i permet comparar les reduïdes dimensions del nostre: 13 cm. de longitud enfront dels 16/17 cm. habituals en els exemplars napolitans, tot i que també n'hi ha alguns de menors (BLIQUEZ 1994: 145-154).

La cronologia de l'estrat d'abocament ha quedat definida per la presència de la forma Drag. 27c en terra sigillata sud-gàl.lica, forma 37a en hispànica, africana A en proporció minsa, unguentaris Isings 8 i la fibula de bronze del tipus 20.5.1.b. Tot plegat ens permet situar el conjunt en època domicianea.

El retall 7026 [An.VIII, 12.16]

Al nord, com un element aïllat fora de les estructures i retallant el terreny natural, es va localitzar un forat hemiesfèric de poc més d'un metre de diàmetre (7026) que estava reomplert per l'estrat 7025, amb terra molt solta, taques de calç i fragments ceràmics. S'hi trobà material tardorepublicà i altimperial: terra sigillata itàlica i sudgàl.lica. La datació del reompliment la determina un fragment de TSG de la forma Drag. 37A, produït entre els anys 60 i 100. Per tant, centrat en època flàvia. Entre el material recuperat ressalten 42 fragments d'àmfora sudhispànica que corresponen a un sol individu de forma no determinable, atés que manquen el terç inferior del recipient així com el llavi, que havia estat curosament serrat.

2.1.2- LA VIA ROMANA

2.1.2.1.- DESCRIPCIÓ [An. X, 5 a 7]

Un dels primers elements detectats ja en la fase de prospecció fou una via romana que procedent de la veïna necròpolis paleocristiana es dirigeix cap el nord, paral.lela al riu Francolí. Atravessa el solar, amb una longitud d'uns 160 m., dels quals se'n van poder excavar 54 [An. IX, 21-25]. Això es deu a que, malgrat els nostres reiterats avisos, l'administració no va atorgar el corresponent permís d'excavació quan van començar els rebaixos a gran escala per a la construcció del centre comercial fins que un mitjà de comunicació local va donar l'alerta. Aquesta disfunció de tipus burocràtic és la causa de la destrucció d'aquest centenar de metres de via. Malgrat tot, la seva continuïtat pot ser comprovada mercès a la seva constatació en un solar veí al nostre, a l'altra banda de la via de Roma (DILOLI 2001).

La seva aparició era previsible, atés que un tram de certa longitud havia estat documentat en les excavacions dels anys 30: "Hemos hallado vestigios de una calle romana (...). En su piso hay una capa de grava, compuesto de pequeños gorriones apisonados, que tal vez formó el lecho de las piedras que lo enlosaron (...). Sobre el piso de la misma hallamos algunas piedras en forma de pequeños adoquines, que en la cara superficial miden siete centímetros en cuadro, y que pudieran haber servido para empedrar dicha calle; sin embargo, su forma es tan adecuada para la construcción de paredes en *opus reticulatum* que no nos atrevemos a afirmar categóricamente si proceden de paredes

derribadas o bien del empedrado de la calle” (SERRA 1935: 13). Es tracta d’un element fonamental per entendre la configuració topogràfica de les restes que estudiem. Aquest eix viari va ser el referent en l’organització del territori circumdant. Presumiblement de parcel·les agrícoles en un primer moment, també d’una petita àrea d’enterraments sobre l’any 200, i de totes les construccions dels segles IV i V.

La seva amplada està sobre els 4 metres, però sembla reduir-se a mesura que s’allunya cap el nord. Directament sobre el terreny natural (tapàs) s’assenta el *rudus*, un estrat de còdols i terra llimosa de color rosat sumament compactat (4105) d’uns 30 cm. de gruix. El material arqueològic recuperat del seu interior ha permès datar la seva creació en època augustal, malgrat la major part corresponia a una època molt anterior. El lateral oriental està definit per un mur de pedra en sec d’uns 60 cm. d’amplada del qual s’han conservat dues o tres filades de pedres. Es tracta d’un mur de delimitació i probablement també d’un marge de contenció de terres, les quals se situarien en aquest costat a una cota lleugerament superior a la del camí. Es conserva de manera discontinua en tot el recorregut, mostrant de vegades algunes refaccions. Entre aquest mur i el propi sòl de la via discorre un canal que tindria la funció de recollir les aigües pluvials. El seu interior estava reblert amb grava i s’hi ha trobat material de finals del segle I dC. Del lateral occidental només es conserva un petit tram de 4’40 m. de longitud, que es troba tallat pel mur de façana de la *domus* (2109).

Destacarem pel seu interès la presència d’un estrat de llims de color rosat fortament compactats que es localitza en la meitat occidental dels 50 m. meridionals de la via (4007). L’especial disposició d’aquest paquet, inclinat cap a l’est, ens indica que aquest procedia d’occident. Això, junt amb la mateixa naturalesa de les terres podria indicar una antiga inundació del riu. Els escassos materials recuperats ens situen també en època augustal.

En el sector on després va produir-se una ocupació tardana (és a dir, en els 50 m. més meridionals) s’ha pogut documentar una reforma que va consistir en una repavimentació i la construcció d’un nou mur allí on calia (4005). Damunt la via augustal es creà un nou *rudus* d’uns 25 cm. de potència format per diverses capes de còdols fortament compactats amb terra i morter de calç. La seva cronologia és de segona meitat

del segle IV, en base als materials arqueològics recuperats. Per sobre, novament un estrat de llims de datació tardana cobreix la via (4002). Tot el conjunt es trobava cobert, com tot el jaciment, per una capa de terra vegetal.

En un sector, junt al mur oriental de façana de la *domus* (2109) i assolint tota la seva longitud (31 m.), es va trobar una trinxera de 40 cm. d'amplada i uns 50 de profunditat que arribava a malmetre-la parcialment i tallava tots els estrats anteriors, arribant fins a la roca. En el seu reompliment van trobar-se materials ceràmics entre els que destaquen nombrosos fragments pertanyents a dues àmfores, així com un disc de marbre amb una creu monogramàtica en relleu. Possiblement pugui interpretar-se com una trinxera d'expoli o saqueig d'elements constructius de la *domus*. La seva cronologia és de principis del segle V.

En conclusió doncs, es tracta d'una via probablement de caràcter secundari, com indica la seva amplada de 4 m. És una ramificació de la que descendint del Camí de la Fonteta (actual c/ Eivissa) arriba fins la Tabacalera i allí es bifurca; el ramal que passa darrera la basílica de Sant Fructuós i que es conserva encara en els jardins del Museu Paleocristià continua cap el nostre solar i el travessa, continuant més enllà de la via de Roma a la recerca de la Via Augusta, amb la que coincidiria abans d'arribar al pont romà que hauria de trobar-se aigües amunt del pont medieval. La seva construcció és força senzilla, i no mostra senyals d'haver estat mai enllosat. S'ha pogut datar en època augustal, coincidint doncs amb una reorganització de vials, l'exponent màxim de la qual és el miliari de la plaça de Braus trobat el 1883 i que commemora el pas de la Via Augusta, de l'any 8/7 aC. (RIT 934). La important reforma de segona meitat del segle IV mostra la importància que va cobrar aquest sector coincidint amb l'esplendor de la necròpolis cristiana i l'edificació d'algunes *domus* suburbanes i, a partir del canvi al segle V, amb la creació de dues basíliques.

2.1.2.2.- ESTRATIGRAFIA I MATERIALS

Els estrats fundacionals (UUEE. 4105 i 4006) [An.VIII, 13.1 a 13.12]

Directament assentada sobre el terreny natural es troba una capa molt

compactada composta per còdols i llims de color rosat: és el *rudus* de la via. Del seu interior s'ha recuperat un nombrós conjunt de material format per més de 4.000 fragments que presentaven en general un elevat grau de desgast per rodament. La seva anàlisi mostra que una part del mateix té un caràcter residual. El conjunt de ceràmica fina és com segueix (sobre el total de frags.):

Tipus	Núm. frags.	%
Campaniana A	142	22'43
Campaniana B	414	65'40
Altres v. negres	58	9'16
TSI	14	2'21
Altres vernissos rojos	5	0'78
Total	633	99'98%

És significativa la preeminència de la campaniana B sobre la A i la poca presència de la terra sigillata, la qual cosa sembla que ens està indicant un moment bastant primerenc en la seva difusió. Les formes identificades en campaniana A són Lamb. 5, 27, 28, 31, 33, 36 i 55. En campaniana B, les formes Lamb. 1, 2, 4, 5, 8, 33B, M-1222, M-3121 i M-7545. També s'han localitzat 2 fragments de campaniana C i un vernís negre eivissenc. Els vernissos rojos estan representats per les produccions narboneses de pasta micàcia amb vernís roig corall i per la terra sigillata itàlica. Aquesta darrera presenta una vora de Consp. 7 i tres fons de grans plats decorats a rodeta, un dels quals presenta un segell. La copa Consp. 7 (=Goud. 2) deriva de formes campanianes i pertany a la fase arcàica definida per Chr. Goudineau. La seva producció se situa entre els anys 40 aC. i 25 dC. El segell està incomplet (manca el començament), de manera que podria llegir-se *ATTI* o, més probablement, *[P.]ATTI*. Inscrit en cartel·la rectangular, presenta nexes de les lletres A i T. Mesures: llarg=12 mm. (conservats); alt=6 mm. Referència: Oxé-Comfort 209. Amb la firma de *P. Attius* es coneixen exclusivament peces llises i es considera com un dels ceramistes precoços de sigillata itàlica amb marques radials (com la nostra) per la qual cosa el començament de la seva activitat se situa abans del 10 aC. La ceràmica de parets fines i les llànties estan gairebé absents.

Respecte a la ceràmica comuna, es distribueix de la següent manera (sobre el total de frags.):

Tipus	Núm. frags.	%
Ceràmica a mà	10	0'82%
Comuna ibèrica	834	68'52%
Grisa emporitana	82	6'73%
Comuna púnica	3	0'24%
Comuna itàlica	47	3'86%
Comuna romana	241	19'80%
Total	1217	99'97%

El volum de ceràmica de tradició indígena frega el 75%, i més de la meitat de les vores són de *kalathoi*. La ceràmica púnica i itàlica té una presència anecdòtica i només la comuna romana ocupa sobre un 20% del conjunt.

El recompte de les àmfores es fa només tenint en compte el nombre de vores recuperades, i és com segueix:

Tipus	Núm. frags.	%
Àmfora fenícia	1	0'63%
Àmfora púnica	18	11'46%
Àmfora PE	12	7'64%
Àmfora itàlica	67	42'67%
Àmfora Dr. 1 indet.	8	5'09%
Àmfora bètica	10	6'36%
Àmfora tarraconense	31	19'74%
Àmfora indeterminada	10	6'36%
Total	157	99'95%

Destaquen per la seva antiguitat una àmfora fenícia T-10.1.2.1 (675-550 aC.), les àmfores púnico-ebussitanes PE-13, PE-14 i una d'àmfora magno-grega Latt. A-MGR-6, totes tres enquadrables en el segle IV aC. La resta de vores es daten entre els segles III i I aC. N'hi ha de púniques (T-6.1.2.1; T-7.2.1.1; T-7.4.3.3; T-7.5.2.2), púnico-ebussitanes (PE-17; PE-18; PE-24) i itàliques (greco-itàliques, Dr. 1A i 1B). Respecte a aquestes últimes predomina la Dr. 1A (amb 54 exemplars) sobre la greco-itàlica (6 vores) i la Dr. 1B (6 vores també). Esmentarem la presència de tres anses de Dr. 2/4 itàlica. Pel que fa a les àmfores d'origen peninsular procedeixen de dues zones: la bètica (representada per les formes Dr. 1A (1), Dr. 7/11 (7) i Haltern 70 (2)) i la tarraconense, amb vores de Dr. 1A (10), Pascual 1 (18), Oberaden 74 (1 informe), tarraconense 1 (3) i

3 anes de Dr. 2/4. Un fragment informe d'àmfora possiblement itàlic mostra un segell amb el text *Εγχωρογ*, inscrit en cartela rectangular [An. IX, 26]. *Εγχωρογ* és una marca fins ara inèdita (agraïm la notícia al prof. Yvon Garlan).

La cronologia del conjunt ha de situar-se l'últim decenni del segle I aC. per la presència de terra sigillata itàlica i d'àmfores Dr. 7/11 bètiques i Dr. 2/4 tarraconenses. Del mur de delimitació de la via (4006) s'han obtingut alguns fragments entre els que esmentem un informe de terra sigillata itàlica.

Els estrats d'ús altimperials (UUEE. 4007=4104 i 4011) [An.VIII, 13.13 a 13.15]

Sobre la superfície de la via es va formar en la part més occidental una capa de llims de color rosat molt compactats (4104), que presentava poc material. Els escassos fragments trobats mostren una cronologia tardorepublicana: ceràmiques de vernís negre, àmfores itàliques (una Dr. 1A), púniques i púnico-ebussitanes, etc. També s'ha recuperat un as de Kese i tres objectes d'os: una agulla, un *stylus* i una darrera peça d'ús incert [An. IX, 27]. Es tracta d'un petit objecte constituït per dos elements troncocònics oposats amb una gola central acabats en els extrems per sengles discs plans, que s'acostuma a interpretar com a botons (ASPETTI 2003: 103) o bé formant part de la decoració d'un cinturó (BÉAL 1983: 237). Per relació estratigràfica i pel material que presenta deu ser augustal.

4011 és el reompliment d'un canal de desguàs paral·lel a la via pel seu costat est. S'ha recollit una vora de ceràmica de cuina africana Lamb. 10B que situa el conjunt a finals de segle I dC.

Les reformes tardanes de la via (UUEE. 4004=4008=4009=4102=4103, 4005) [An.VIII, 14.1 a 14.7]

En època tardoromana s'efectuen una sèrie de reformes que consisteixen en la construcció d'un nou muret de delimitació de la via per l'est (UE. 4005) i un recreixement de la pavimentació, que consistí primer en un reompliment de terres (UUEE. 4008=4009=4103) i després en la creació d'una capa compactada o *rudus*

(UUEE. 4004=4102). Com tots ells es corresponen a un mateix moment cronològic, fem l'estudi del conjunt.

El panorama de material datable, tant de la vaixel·la fina com de les àmfors, evidencia que la major part té un caràcter residual. En el recompte dels 156 fragments de vaixel·la fina, un 82'05% té una datació tardorepublicana o altimperial, i només un 17'94% té una cronologia tardana. Semblants resultats dona el recompte de les 29 vores d'àmfora: un 89'47% és residual i només un 10'52% pot adscriure's als segles IV/V.

Les formes identificades en TSA-C són Lamb. 40 bis, Hayes 50B i Hayes 57; en TSA-D, Hayes 63,1 i Hayes 61; i en TSHT la forma 37. El conjunt es data en un moment indeterminat de la segona meitat del segle IV.

Entre la ceràmica comuna, com és natural, també hi ha part de material més antic: comuna ibèrica, comuna itàlica, etc. De tot aquest grup esmentarem algunes ceràmiques de procedència africana: una vora de Hayes 200 i una altra vora que presenta idèntiques característiques de pasta i patina que la anterior, però amb un diàmetre menor, vora més atrofiada i estries més pronunciades. Sembla una peça de producció africana de la que no hem trobat paral·lels. Igualment s'han detectat 6 vores i dos fons de gibel·les d'origen africà. Entre la ceràmica de cuina africana hi ha cert nombre de peces que tenen una àmplia cronologia: cassoles (Lamb. 9A; Lamb. 10A; Lamb. 10B; Ostia I, 270; Ostia III, 267; Vila-roma 5.30) i tapadores (Ostia I, 261, Ostia I, 262; Ostia I, 270; Ostia III, 332). Només la forma Vila-roma 5.30 podria ser específica del segle V, però cal recordar que la seva cronologia no està encara establerta d'una forma segura. Les àmfors tardanes són K. 4 i 6, ambdues datables en el segle IV. També formen part del conjunt dos petits fragments d'inscripció que es descriuen en l'apartat corresponent i una moneda indeterminada. Es referencien a continuació dues empremtes de segell trobades entre el material residual:

1) *PRI/MVS* en un fons de TSI. Nexa MV. Mesures: llarg=6mm; alt=5mm. Referència: Oxé-Comfort 1397o. Cartel·la rectangular. Text en dues línies separades per una ratlla.

2) *T.PAET[I]* en una *tegula* [An. IX, 28]. Nexa AE. Mesures: llarg=50 mm.

(conservats); alt=22 mm. Cartel.la rectangular. Aquesta marca està ben documentada, amb paral.lels catalans a Tomoví (Albinyana) i Tarragona (RICO 1995; SERRA 1929: 85).

Els estrats d'ús baiximperial (UUEE. 4002=4003) [An.VIII, 14.8 a 14.10]

Davant la *domus* i la basílica s'extén un nivell de cronologia baix-imperial; és un estrat de freqüentació de la via. La major part del material continua essent residual (aproximadament un 71'26% de la vaixella fina i les dues monedes: un as d'Iltirta i un sesterci de Trajà).

En terra sigillata africana D reconeixem vores de Hayes 50B, Hayes 59 i Hayes 91 A-B. La ceràmica de cuina africana comprèn algunes formes que perduren fins entrat el segle V: cassoles (Lamb. 9A; Lamb. 10A; Ostia III, 267) i tapadores (Ostia I, 261; Ostia I, 262; Ostia I, 264; Ostia III, 332). També hi ha vores d'àmfora africana K. 6, 11, i 27B; sudhispànica K13A i un fons d'àmfora oriental LRA3. La terra sigillata situa el conjunt en la segona meitat del segle IV i les àmfores marquen un període més ampli de segles IV i V.

Entre el material no ceràmic cal destacar un petit objecte de bronze: la valva (corresponent al fons) d'una caixa de segell [An. IX, 29]. De forma rodona i amb motlures ben marcades, disposa de quatre forats (un central i tres radials). Aquest tipus es troba en contextos a partir de mitjan del segle I dC. (agraïm la notícia a M. Feugère). La valva superior, que no hem localitzat, és la que acostumava a decorar-se. Es coneixen altres caixes de segell procedents del voltants de Tarragona: una al Museu de Riudoms (CABALLERO 2003: 80) i un parell d'exemplars més que es presenten en una vitrina del Museu Arqueològic de Tarragona com butlles (!). També Serra Vilaró va localitzar-ne una en la Necròpolis amb la valva superior esmaltada amb els colors roig, blau i blanc i la inferior mostrant tres forats (SERRA 1930: 19). En realitat són objectes molt poc habituals i de vegades de difícil identificació. En coneixem encara un darrer localitzat a València (L'ARQUEOLOGIA 2000: 85). Una recent publicació (FILLOY-GIL 2000) en fa la descripció d'un trobat al jaciment de Las Ermitas (Espejo, Àlava) i també n'explica el seu ús mitjançant un gràfic força entenedor.

La trinxera d'expoli de la *domus* (UUEE. 4010=4101) [An.VIII, 15]

Una rasa paral·lela al mur 2109 talla tots els estrats de la via fins arribar al mateix terreny natural; aquesta trinxera va ser feta en un moment en que la *domus* tardoantiga ja no estava en ús, i va suposar l'expoli dels materials del mur. Del rebliment es recuperà un conjunt ceràmic compost bàsicament per àmfores.

Es constata la presència de TS lucente, DSP i TSA-D. La única vora apareguda és una Hayes 61, a la que s'han de sumar tres fons decorats amb els motius Hayes 32=Atlante 23 (cercles concèntrics dentellats); Hayes 35=Atlante 22 (combinació de cercles concèntrics dentellats amb branques de palma); i Hayes 3=Atlante 112 (també combinació de cercles concèntrics dentellats amb branques de palma).

La ceràmica de cuina africana està representada per formes que perduren fins entrat el segle V: cassoles (Lamb. 10A; Ostia I, 270; Ostia III, 108; Ostia III, 267) i tapadores (Ostia I, 261; Ostia I, 262; Ostia III, 170; Ostia III, 332). Alguna com la tapadora Atlante CV, 1 principia la seva producció a mitjan segle IV.

El conjunt d'àmfores és nombrós. S'en troben algunes de caràcter residual (T-7.4.2.1, greco-itàlica, Dr. 1A, Dr. 1C, Pascual 1 i Dr. 2/4) i altres tardanes, de les quals en destaquen dues que deurien ser llençades a la rasa força senceres, atés que se n'han recuperat múltiples fragments: una sudhispànica K. 21 (41 frags.) i una tarraconense K. 68/91 (53 frags.). Altres tipus constatats són les africanes K. 9 i K. 36B i l'oriental LRA3.

Entre el material recuperat destaca especialment un medalló de marbre blanc de 7 cm. de diàmetre i 1 cm. de gruix que presenta en una de les cares un baixrelleu representant una creu monogramàtica emmarcada per un cercle [An. IX, 30]. Probablement es tracti d'un aplic. Hi ha alguns paral·lels, però de dimensions notablement superiors, com per exemple una placa circular de marbre amb una creu patada central procedent de Carranque i que se suposa formaria part de la decoració de l'anomenada basílica. De finals del segle IV, té una diàmetre de 17 cm. i un gruix de 4

(HISPANIA 1998: 603).

Les importacions africanes, tant de terra sigillata com de ceràmica de cuina, marquen un moment a partir de mitjan segle IV, una cronologia que s'ha d'avançar a partir de les àmfores. En efecte, si bé algunes estan ja presents a Tarragona en el segle IV com K. 21 i K. 68/91, altres fan acte presència a començaments de la cinquena centúria, com K. 36B i LRA3 biansades. Per tant, i a falta d'indicadors cronològics més precisos com la TSA-D (amb una sola vora), són les àmfores les que defineixen la formació de l'estrat en un moment que podem situar a principis del segle V.

L'estrat d'abandonament (UE. 4001)

Cobrint els estrats de la via es troba un estrat general que correspon a l'abandonament de la via i a la seva colmatació. Els materials ceràmics, més aviat escassos i molt rodats, mostren un arc cronològic que va des d'època tardorepublicana fins els segles IV/V (forma 37 en TSHT; Hayes 68,1 i Hayes 59 en TSA-D), incloent també diverses intrusions tant d'època medieval com moderna. Destaquem un *nummus* de Crispus datat entre els anys 320 i 321, un fragment d'inscripció funerària (remetem a l'estudi epigràfic corresponent) i dos fragments pertanyents a sengles relleus marmoris: un de tema geomètric de tipus visigòtic [An. IX, 31] i un altre amb figuració humana (vegeu l'annex d'escultura).

2.1.3.- L'ÀREA FUNERÀRIA ALTIMPERIAL

Tocant al mur que delimita la via romana per l'est i que ja hem descrit en el lloc corresponent es desenvolupà un petit nucli funerari format per poc més d'una dotzena d'enterraments [An. X, 8]. Aquests es troben clarament alineats respecte a la via i s'ubiquen gairebé a tocar, sota l'edifici del sector III (en la part més occidental de l'atri) i en un espai lliure entre els sectors I i III. Cronològicament són anteriors a la urbanització tardoromana de tota la zona; efectivament, el mur de l'atri 3023 se superposa a T-170 i el mur 3079 es recolza contra la fonamentació de T-172. Per tant només poden ser relacionades amb el pas de l'eix viari. Les tombes ocupen una franja

allargada d'uns 40 m. de longitud. El límit septentrional el defineix un muret de pedra en sec (UE. 3059=3097=3505) que s'ha pogut datar, amb materials bastant rodats, en la primera meitat del segle II dC. Aquest mur té una longitud de 12'5 m. i acaba sobtadament, mentre l'arrencament d'un muret perpendicular (UE. 3098) a una distància de 10 m. de la via sembla un intent de limitar l'àrea funerària per l'est. No obstant, la continuïtat d'aquest segon es veu interrompuda de seguida per estrats de formació posterior que n'han fet desaparèixer quasevol vestigi. Si el perllonguem fins el punt on s'acaba l'àrea funerària en resulta una parcel.la d'uns 450 m². L'existència de recintes funeraris a cel obert tancats per un mur contenint un major o menor nombre de sepultures està constatat en època romana imperial. Habitualment tenen l'aspecte de recintes que ostenten un monument funerari central entorn al qual s'hi troben altres sepultures compreses dins un mur de tanca (TOYNBEE 1993: 73-76; VON HESBERG 1994: 73-89). Podriem citar molts paral.lels, però n'esmentarem només un de cronologia més reculada: els recintes que van veure la llum a partir de les excavacions de 1983 a la necròpolis de Porta Nocera de Pompèia (D'AMBROSIO-DE CARO 1987). A banda i banda de la via s'aixequen monuments funeraris que alternen amb parcel.las delimitades per murs que contenen en el seu interior diverses tombes pertanyents a membres de famílies ben determinades epigràficament. L'anàlisi de les inscripcions i la senzillesa dels *monumenta* indiquen pels usuaris un *status* social humil. La tomba E Nord és un recinte de 7 x 4'5 metres amb una sepultura principal al centre i tres més de secundàries. La densitat d'ocupació de la necròpolis pompeiana, amb 5/6 metres d'amplada a ambdós costats de la via, es comprèn per la seva proximitat a la ciutat. En els nostre cas, la seva relativa llunyania explica la magnitud de la parcel.la i la baixa densitat d'ocupació.

Just en el centre de la nostra alineació de tombes s'alça la única que podria ser definida com un sepulcre monumental (T-172) [An. IX, 32]. Malgrat la precarietat de les seves restes, les fonamentacions d'*opus caementicium* conservades, amb un gruix mitjà de 50 cm, permeten definir una estructura de planta rectangular orientada en sentit nord-sud les mesures exteriors de la qual serien 2'15 m. d'amplada per uns 3/3'50 de llargada. Aquesta darrera és només aproximada perquè la completa desaparició del mur septentrional impossibilita donar la mida exacta. Les mesures interiors (2/2'50 per 1 m.) es corresponen bé a la d'un *loculus* per contenir un cadàver. Malauradament el grau de

destrucció que presenta l'estructura, arrasada per la construcció de la basílica paleocristiana, així com l'absència total de restes humanes, impedeix qualsevol aproximació a les seves característiques. El que sí podem inferir a partir de la potència de les fonamentacions és que es tractaria d'una tomba amb una certa categoria arquitectònica que emergiria per sobre del nivell del sòl, constituïnt un element que excel·liria sobre el paisatge circumdant.

Les restants dotze tombes (T-3, 4, 6, 9, 10, 11, 61, 92, 115, 121, 168 i 170) tenen un caire més senzill, però no estan exemptes d'interès. Només en un punt es detecta una superposició d'enterraments: T-115 està tallada per T-121 i sobre T-121 s'hi instal·la T-11. Com elements comuns a totes elles podem esmentar la seva situació en proximitat a la via, el fet de tractar-se sempre d'enterraments individuals i de seguir un ritual inhumador. Pel demés no es ceneixen a unes disposicions concretes i fins a cert punt sorprèn tanta varietat tipològica de sepulcres i de rituals en un nombre tan reduït de sepultures [An. IX, 33-35].

Així, es constaten 4 tombes en fossa simple (T-9, 10, 92, 121), 2 en taüt de fusta (T-3, 115), 2 en taüt de fusta protegit per *tegulae* (T-11) o fragments d'àmfora (T-168), 3 en àmfora (T-4, 6, 61) i 1 en *tegulae* a doble vessant (T-170). Les orientacions dels cossos també varien en gran manera i es disposen de forma paral·lela o perpendicular a la via. 7 estan alineats en direcció N-S, 4 mirant a nord i 3 mirant a sud; 5 segueixen una alineació E-O, 1 mirant a est i 4 a oest. La posició del cos, en aquells casos en que s'ha pogut determinar, és gairebé sempre en decúbit supí (T-3, 11, 92, 115, 121, 168, 170), però tampoc en manquen d'altres com la posició fetal descansant sobre el costat dret (T-9) o sobre l'esquerre (T-10). Tres dels enterraments (T-11, 115, 168) compten amb la presència d'aixovar funerari; els restants, no. Mitjançant l'anàlisi de les restes antropològiques s'ha pogut determinar que 8 són adults (4 masculins, 3 femenins i 1 indeterminat), 2 són infants (1 femení i 1 indeterminat) i 2 perinatals. Les restes de T-168 destaquen per la complexió forta dels ossos i les de T-170 per la seva complexió atlètica i també per la causa de la mort de l'individu inhumat: un fort impacte sobre el parietal dret que li va produir un enfonsament que no va arribar a soldar-se.

Convé detenir-se en l'estudi dels aixovars funeraris dels tres difunts. En T-11,

pertanyent a un adult probablement femení, vora l'húmer esquerre del difunt hi havia un braçalet de bronze de factura molt senzilla. Als peus, en la part esquerra, es van trobar dues llànties, girades de cap per avall i una agulla de cap d'os; l'agulla i una de les llànties estaven trencades possiblement en el moment de l'ofrena. Les llànties es corresponen als tipus Dr. 20 (amb representació de lleó corrent cap a la dreta en el *discus*) i Dr. 28 (amb *margo* decorat amb motiu vegetal). Els *rostra* d'ambdues llànties no presenten senyals d'ús. També van aparèixer restes d'un gos infant sobre el pit del difunt, que segurament estan relacionades amb algun sacrifici ritual [An. IX, 36].

La tomba 115, d'un individu jove masculí, contenia els següents objectes: en la zona del cap, un ungüentari biansat de ceràmica comuna oxidada de pasta grogosa amb paral·lels en la mateixa necròpolis paleocristiana (RUIZ 1928: 46) i tres monedes; als peus, una llàntia capgirada del tipus Dr. 20 amb el *discus* decorat amb rosàcia de 16 pètals i el *rostrum* sense senyals d'ús, i un fragment de vaset de comuna oxidada Vegas 47 (imitació de la versió en africana de Hayes 131). Sobre el colze esquerre, un segon fragment de la peça Vegas 47 i mitja moneda. Desconeixem si aquesta distribució és l'original, o bé si els objectes situats sobre el colze van fer cap allí en remocions posteriors (recordem que es troba alterada per la superposició de T-121). Les monedes recuperades són un sesterci d'Hadrià RIC 754 (anys 134-138), un as de Marc Aureli a nom de Faustina RIC 1639 (any 179), un sesterci de Marc Aureli a nom de Lucil.la RIC 1747 (any 179) i 1/2 as republicà dels tipus de Janus bifront en anvers i proa de nau en revers [An. IX, 37-38]. Per altra banda, l'anàlisi de la terra continguda en l'interior de l'ungüentari ha donat com a resultat la presència de restes de lactosa (realitzada pel Dr. Salvador Plaja de la URV).

Als peus de la tomba 168, ocupada per un adult masculí d'uns 40 anys, hi havia dipositada una llàntia del tipus Dr. 24 amb el *rostrum* recremat. Probablement junt al cap hi havia un bol de terra sigillata africana A de la forma Lamb. 8 i 8 bis, així com un vaset de ceràmica comuna romana de la forma Vegas 47, però aquests dos darrers objectes foren desplaçats per la màquina que va seccionar el sepulcre; en tot cas es trobaven situats junt a la meitat superior del cos.

Un element comú a tots els aixovars funeraris és la presència d'una o més llànties vora el peu esquerre del difunt. Les corresponents a T-11 i T-115 estaven

capgirades i sense mostres d'haver estat utilitzades; en canvi la de T-168 estava de l'endret i amb el *rostrum* recremat. L'individu femení de T-11 tenia, a més de dues llànties, dos elements d'abillament personal disposats fora del lloc on els pertocaria figurar: un senzill braçalet de bronze vora el braç i una agulla de cap junt als peus. Per contra, els individus masculins no posseeixen objectes d'ornament personal: un vaset i un ungüentari en T-115, i un vaset i un bol en T-168. A més, T-115 contenia un conjunt de quatre monedes. No insistirem aquí sobre el sentit i la simbologia dels objectes dipositats com aixovars funeraris i remetem a les obres ja clàssiques (CUMONT 1942; PRIEUR 1986). Desconeixem perquè alguns enterraments disposen d'aixovar i altres no. Potser l'explicació estigui en una diferent cronologia.

Menys habitual és la troballa de les restes d'un gosset de curta edat sobre el pit de l'individu de T-11. La deposició intencionada de l'animal denota un sacrifici del mateix amb la intenció que acompanyi l'ànima del difunt en el més enllà (TOYNBEE 1993: 36); és una acció també confirmada per les fonts, per exemple en els funerals del fill de Règul on foren degollats els seus animals de companyia entre els que es compten precisament diversos gossos (PLIN. *Ep.* IV, 2). El sacrifici d'animals es fa força patent en algunes regions com la Gàl.lia, que s'explica per la pervivència de costums indígenes (VIGNE 1982; PRIEUR 1986: 37-38). A la nostra zona no obstant és un fet excepcional, tot i que podríem esmentar alguns casos d'època romana. El més antic de què tinc notícia es data en el segle II aC.; són un suid i un ovicàpid acompanyant una inhumació de la necròpolis del carrer Quart de València (ALAPONT *ET ALII* 1998). D'època augustal són les inhumacions de Can Bel a Pineda de Mar, amb la presència de restes d'ovicàpid en l'interior de dues tombes, a més d'altres restes disperses clarament atribuïbles per les seves característiques als banquetes funeraris (CELA *ET ALII* 1999). Seguim amb els tres cavalls i altres animals de la necròpolis de Can Trullàs a Granollers (TENAS 1993) amb una cronologia de segle II dC, el cap de cavall dipositat sobre el pit d'un enterrament excavat en la parcel.la 18 del PERI 2 de Tarragona (REMOLÀ-VILASECA 2000: 80), els dos gossos associats a sengles sepulcres de la veïna necròpolis romano-cristiana de Sant Fructuós (SERRA 1948: 155) o el cavall, bou i ovicàpid sacrificats en les tombes de la vil.la romana de La Barquera al Camp de Tarragona que s'inscriuen ja en el segle V (LÓPEZ 1993). També de cronologia tardana són els gossets de curta edat associats a enterraments infantils en la vil.la romana de Poggio Gramignano (SOREN-SOREN 1999).

El sacrifici del gosset de T-11 no pot ser considerat com una ofrena alimentària; el seu significat és l'acompanyament del difunt en el més enllà, ja que es tracta d'un animal de companyia, de manera semblant al sacrifici descrit per Plini.

La cronologia que atribuïm a aquesta petita necròpolis es fonamenta en dos pilars: la datació de les àmfores utilitzades i la dels aixovars. Les tombes 4 i 6, molt arrasades, han conservat només alguns fragments de les respectives àmfores però per desgràcia no han aparegut les parts corresponents al coll, vora o anses de les mateixes. No obstant, la pasta té tot els trets de ser d'origen tarraconense. T-61 ha proporcionat un exemplar complet d'àmfora sudhispànica K. 23, amb una cronologia de segle III fins a mitjans del V, però amb una especial abundància en el III i el IV. El taüt de T-168 estava recobert per fragments d'àmfora que un cop netejats es va comprovar que corresponien a un sol contenidor que va ser restaurat. Es tracta d'una àmfora K. 3B/ Africana I, característica dels segles III i IV. D'aquest primer lot de materials, doncs, s'infereix una datació de segles III-IV.

Les llànties de T-11, una Dr. 20 amb lleó en el disc i una Dr. 28 amb decoració vegetal en el *margo*, amb datacions diverses però que s'encavalquen en el segle II donen per a l'enterrament aquesta cronologia. Per a la T-115 l'aparició dels quatre bronzes és determinant. A banda d'un republicà, els altres pertanyen a l'època d'Hadrià i Marc Aureli (els dos últims són de l'any 179). La llàntia Dr. 20 amb decoració de rosàcea en el disc i el vaset monoansat Vegas 47 s'adiuen bé amb aquesta datació que si bé proporciona una data *post quem*, no deu arribar al segle III, com indica la cronologia de la llàntia Dr. 20. La T-168 ha de ser datada a partir de l'àmfora K. 3B que ja hem esmentat. Els elements d'aixovar són una llàntia Dr. 24 sense decoració, un vaset Vegas 47, i un bol de TSA-A² de la forma Lamb. 8 i 8 bis. La conjunció dels quatre objectes permet establir un moment de principis del segle III.

En conclusió, pot concretar-se una agrupació de tretze enterraments vora la via limitats probablement per una tanca que definiria una àrea d'uns 450 m². En posició central s'aixecava una tomba d'una certa entitat arquitectònica (probablement la primigènia) i, a banda i banda, diferents tombes individuals d'inhumació que no responen a un patró comú; a la diversitat de la tipologia sepulcral s'hi suma la varietat

en les orientacions i en la presència o no d'aixovars funeraris. Aquest recinte funerari a cel obert, que possiblement tindria un caire familiar, el datem entre finals del segle II i el III dC.

Fora de context estratigràfic i pocs metres al sud de T-61, entre els edificis dels sectors I i III, va trobar-se una placa no motllurada de marbre blanc [An. IX, 39]. Estava trencada en set fragments que casen entre ells. Presenta lletra capital quadrada de factura basta amb interpunció triangular i amb les línies-guia ben marcades. Té unes dimensions de 29 x 23 x 3'2 cm. L'alçada de les lletres és de 2'5 cm. excepte en la darrera línia que varia entre els 2'6 i els 2'4 cm. Espaiaments: 0'8; 1; 1; 1; 1; 1; 0'5.

*D(is) M(anibus)
Ulpus Olias-
ter Emilia
Salviana ux-
or marito
s(uo) b(ene) m(erenti) f(ecit)*

Als déus Mans. *Ulpus Oliaster. Emilia Salviana*, l'esposa, va fer (aquest monument) al seu marit perquè s'ho mereixia. És l'epitafi d'*Ulpus Oliaster* dedicat per la seva esposa *Emilia Salviana*, un text plenament pagà que aniria fixat al túmul o al monument funerari corresponent. Pel tipus de lletra, molt similar a d'altres epígrafs tarraconenses com la làpida RIT 597, datem la nostra inscripció a finals del segle II o ja dins del III.

Es coneixen a Tàrraco altres personatges amb el *nomen Ulpus* o *Ulpia*, com *Ulpus Bonicus* (RIT 673), *Ulpia Eutyichis* (RIT 231), *Ulpia Inventina* (RIT 178), *Ulpus Macedo* (RIT 221), *Ulpus Marcianus* (RIT 62) o *Ulpus Reburus* (RIT 308 i 324), tots ells ubicables cronològicament entre la segona meitat del segle II i el segle III. Destaquem per la seva raresa el *cognomen Oliaster* (que ve a significar ullastre), el qual no hem trobat referenciat en cap més inscripció de l'Imperi, tot i que sí en una de les seves variants, *Oleaster*, en un text procedent de l'*Africa Proconsularis* (ILAfr. 166,09).

Tenint en compte que la cronologia de la peça coincideix amb la d'aquesta àrea d'enterraments i que no s'en va localitzar cap més de coetànea pels voltants, és lícit

creure que aquesta provingui d'alguna de les tombes que hem excavat, potser de T-172, aquella més monumental. Si així fós sabriem el nom del titular del sepulcre principal d'aquesta àrea funerària. La hipòtesi és temptadora, però malauradament mai podrà ser verificada.

2.2.-LA *DOMUS* SUBURBANA

2.2.1.-DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI [An. X, 9 a 11]

Entre les construccions dels sectors I i III, a ponent de la via, es troba un edifici de planta quadrangular (24'5 x 21 m. conservats) amb tres ales articulades en torn a un pati central. Per la seva estructura el podem definir com una *domus* suburbana [An. IX, 40]. Preferim allunyar-nos del terme *villa* perquè no s'han trobat construccions pròpies per a la transformació o l'emmagatzematge de productes agrícoles. Podria plantejar-se que degut a l'estat d'arrasament de la construcció aquestes haguéssin desaparegut completament, però la seva planta, molt ben estructurada com un tot compacte ens inclina a definir-la d'aquesta manera.

S'han excavat completament les ales septentrional i oriental; l'ala occidental pràcticament ha desaparegut i només n'han quedat alguns fragments de fonamentacions que no permeten gaires especulacions sobre les estances que conformaven. No obstant, són suficients per orientar-nos sobre la simetria de la planta. El pati central ha estat excavat més o menys en la seva meitat, mentre l'ala sud, on se situarien l'accés i la façana principal, queda sota el terraplè de l'actual avinguda Ramón y Cajal, motiu pel qual ha estat impossible la seva excavació. Així doncs, a excepció de l'ala meridional, ha estat descoberta la totalitat de la planta.

L'estat de conservació varia notablement depenent de l'àrea. Els àmbits que componen l'ala oriental s'han conservat força bé, amb les pavimentacions i inclús amb murs en alçat. Són l'excepció a la tònica general del jaciment, on l'arrasament gairebé total de les estructures és el que prima. En època medieval, quan es construï un marge d'aterassament, l'ala oriental quedà en la parada superior que va ser reomplerta amb terra, i aquesta és la causa de la seva conservació. Aquest marge (2005) se superposa als murs i paviments dels àmbits 6 a 9, creuant-los en diagonal. És un mur de pedra en sec que conté un bon gruix de reble dins l'àmbit 7, el qual ens ha proporcionat materials romans i medievals [An. IX, 41]. De fet, dóna la impressió que fóu en aquesta època (segle XIII) quan es van crear les dues parades: la superior, que va cobrir els banys de la *domus*, i la inferior, que pel fet d'estar a una cota notablement més baixa va propiciar la

destrucció de la totalitat dels murs i pavimentacions, de manera que només van restar-ne els fonaments del murs i en alguns sectors ni tan sols això.

El sistema constructiu és el següent. Primerament s'anivellà el terreny on s'havia d'edificar la *domus*. Aquest enrasament de cotes provocà l'eliminació dels nivells superiors; per això els estrats previs no superen una cronologia de segle II dC. Per això també els paviments de *signinum* es van fer directament sobre nivells de terra cronològicament molt anteriors, com és el cas de l'àmbit 9, amb paviment sobreposat a un estrat del segle II aC. Així, sota els àmbits 9 a 11, corresponents a l'ala septentrional es troben estrats tardorepublicans; sota els àmbits 12 a 15, del sector nord-occidental, hi ha estrats del segle I dC; i sota els àmbits 6, 19 i 20, en l'angle sud-oriental, estrats del segle II dC.

Un cop enrasat el terreny es procedí a l'obertura de rases per tal de fonamentar els murs a base de reomplir aquestes trinxeres amb còdols i argila. Aquest sistema té per a nosaltres l'inconvenient de no proporcionar materials que contribueixin a la datació de les estructures. Aquestes línies de còdols que solen tenir un gruix d'uns 60 cm., encara que segons els llocs oscil·len entre els 45 i els 100 cm. amb una profunditat d'uns 40 cm., consten normalment de dues o tres filades de pedres. Els murs s'aixecaven segons la tècnica de l'encofrat, amb *opus caementicium*, i eren ben visibles en les estances termals. El gruix dels murs és de 50/60 cm., tot i que en algun punt de la façana nord s'arriba als 80. La seva alçada varia segons l'estat de conservació, però el punt més alt és l'extrem septentrional del mur 2108, que supera els 80 cm. La superfície superior d'aquest mur 2108 és plana en determinats punts. Aquest fet pot assenyalar dues coses; que sigui la preparació per a rebre un nou encofrat o bé que aquí finalitzés veritablement el mur de *caementicium* i continués amb un altre material com la tàpia.

Cal ressaltar encara un últim aspecte; s'observa la presència de carreus de pedra Mèdol en el *caementicium*, en zones clau, com per exemple algunes cantonades. Aquest fet s'evidencia sobretot en el mur 2108, que està força ben conservat. També hi hagueren carreus en el punt d'unió entre els murs 2109 i 2110 que conformen l'angle nordoriental de la *domus*. De tots ells només un en restava *in situ*, ben visible en el mur que separa els àmbits 5 i 9. La resta han desaparegut, extrets durant la fase d'expoli però

n'han restat els negatius en el *caementicium*. En el mur 2118 ha quedat un segon carreu encara conservat que probablement servia de suport al basament d'una columna, com explicarem més endavant.

Aquest sistema constructiu és vàlid pel conjunt de l'edifici. Hi ha, però, algunes excepcions. En el sector central de l'ala nord hi ha alguns murs que fonamenten reomplint les rases amb pedra i morter de calç utilitzant la mateixa rasa com encofrat; són l'absis 2121 i els murs 2122, 2124 i 2524. Com després explicarem, aquests foren bastits en una segona fase. Per altra banda els àmbits 1 i 2, que inicialment foren concebuts com una unitat, també mostren diferències significatives que es deuen a la seva pròpia funció (són el *propnigeum/prae-furnium* dels banys). L'àmbit 1/2 està a una cota notablement inferior que la resta d'estances de la *domus*, uns 50 cm. Encaixat entre els murs 2108 i 2109, en un nivell on aquests mostraven ja la seva fonamentació de còdols, aquest àmbit precisava d'una paret vista suficientment sòlida perquè no es vegés afectada l'estabilitat dels dos murs ja esmentats. Per aquesta raó es construï un recinte rectangular d'*opus caementicium* que complia la doble missió de proporcionar un mur a l'àmbit 1/2 i consolidar la fonamentació dels murs 2108 i 2109. El gruix d'aquests murs (2101, 2102, 2104=2106 i 2105) oscil.la entre els 40 i els 80 cm. El mur 2103 que en un segon moment dividí els àmbits 1 i 2 també està fet segons una tècnica diferent: són diversos blocs de pedra local treballats i procedents d'expoli (identifiquem algunes dovelles), així com pedres no escairades de menors dimensions, col.locades en sec.

Els paviments, allí on s'han conservat (és a dir, l'ala est), són de diversos tipus; terra compactada en els àmbits 1 i 2, com és propi d'una zona de servei amb unes funcions tan específiques; morter de calç en els àmbits 7 i 8; *opus signinum* en els àmbits 4 i 5 que es corresponen a l'*apodyterium* i *frigidarium* dels banys i en el 9; i *opus tesellatum* en l'àmbit 3, que és el *caldarium*. La resta d'estances no ha conservat les seves pavimentacions. No obstant, deuriem ser en la seva major part de morter de calç o de *signinum*, excepte potser alguna sala de certa importància com el *triclinium/oecus* (àmbits 10, 11 i 12).

El pati, element central

Ja hem descrit que la *domus* s'organitza al voltant d'un pati central: és l'àmbit

18. Aquest pati està limitat per les fonamentacions 2117 a l'est, 2118 al nord i 2127 a l'oest. Té una amplada de 7'60 m. i s'ha documentat en una longitud de 11'40 m., però podria ser major atès que no s'ha trobat el seu tancament meridional que queda sota el terraplè de l'avinguda Ramón y Cajal. Per tant, ocupa una superfície mínima de 86'64 m². L'absència de pavimentació podria deure's a que està totalment arrasada, però és més lògic suposar que l'espai estava ocupat per un jardí.

Preferim referir-nos a "pati" enlloc de "peristil" perquè sembla que no va disposar d'un ambulacre continu. Efectivament, l'ala oriental ens mostra com no existeix un porxo columnat. Tot el contrari, es constaten murs (2118, 2116, 2523) que compartimenten l'espai i delimiten una sèrie de cambres de dimensions variables (àmbits 6 i 7) que sí deurien tenir obertures al pati: finestres i potser portes. Per desgràcia l'estat de degradació del mur 2117 no permet definir-ho.

On sí que sembla haver-hi hagut columnes o pilars és en el costat septentrional (fonamentació 2118) [An. IX, 42]. Aquesta és la façana del pati més significativa, en el sentit que, suposant l'entrada de la *domus* pel sud, la visió que es trobaria el visitant un cop entrat en la vivenda seria aquesta. A més tenim un element per a recolzar-ho: la presència d'un carreu de pedra Mèdol insertat en el mur 2118 que seria el basament d'una de les columnes d'aquest porxo septentrional (àmbit 8/17). Aquest carreu ens dóna un intercolumni de 150 cm. (=5 peus). Si en suposem un de simètric es pot reconstruir una façana porxada amb una obertura central de 3'50 m. i dues de laterals de 1'50 m.

Aquest porxo, a més, dóna accés a les estances més representatives de la *domus*; a continuació hi ha unes sales (àmbits 10, 11, 12) que per la seva situació podríem interpretar com un *triclinium* o un *oecus* (sobre aquestes hi tornarem més avall). A orient i obert en el mur 2108 s'hi troba l'accés als banys, que contenen elements d'un cert luxe, com paviments de *tesellatum*.

Sobre la decoració de l'àmbit 8/17 no tenim gaires dades. Aproximadament la meitat oriental de la sala conserva un senzill paviment de morter de calç, i en l'angle que formen els murs 2108 i 2118 s'observa cobrint el *caementicium* dels murs un

arrebossat amb ratlles fetes amb els dits que dibuixen ziga-zagues [An. IX, 43]. Es tracta de la preparació per a rebre al damunt una capa més fina sobre la que possiblement es realitzaria una decoració pictòrica, una tècnica documentada també en l'anomenat "impluvium" per Serra Vilaró, en realitat una construcció de jardí, en la veïna necròpolis paleocristiana (SERRA 1935: 17). No hi ha per tant un tractament decoratiu luxós en aquest àmbit porxat.

L'aula de recepció

Aquesta és l'estança principal de la *domus* i s'ubica en el centre de l'ala nord, de manera que per arribar-hi cal travessar el pati i el porxo (àmbits 18 i 8/17) [An. IX, 44]. Cal advertir que aquest sector fou objecte d'una reforma en un moment indeterminat, una reforma que no pot ser datada de cap manera a causa del sistema constructiu emprat en les fonamentacions al qual ja ens hem referit abans. No obstant, és aquest el que ens defineix els murs aixecats en una segona fase [An. X, 12]. En efecte, mentre el conjunt de la casa presenta les rases de fonamentació reomplertes amb còdols i argila, en els nous murs les rebliran amb un material diferent: pedres i morter de calç. Podria semblar que aquest element no és suficient per parlar de dues fases ja que no tenim material arqueològic que recolzi aquesta hipòtesi, però s'han de tenir en compte altres factors. El primer és que els quatre murs realitzats segons aquesta tècnica formen un conjunt arquitectònic coherent: defineixen un absis en l'eix de l'edifici, un mur que tanca l'aula de recepció per l'oest en consonància amb el mateix i dos murs que delimiten un petit espai juxtaposat (àmbit 14). A més, s'ha de considerar que si tots els murs corresponguessin a una sola fase en resultarien uns habitacles de dimensions molt reduïdes en llocs preeminents de molt difícil justificació, com l'àmbit 12. Tenint en compte doncs l'existència d'aquestes dues fases, descriurem el que anomenem aula de recepció segons la forma que adopta en cadascun dels dos moments.

En la planta originària de la *domus* l'ala nord està formada per l'àmbit porxat 8/17 que actua com a distribuïdor donant accés als banys per orient (a través d'una porta practicada en el mur 2108) i a uns espais d'ús indeterminat per occident (a través d'una porta oberta presumiblement en el mur 2128 que es conserva només a nivell de fonamentació). Des de l'esmentat àmbit 8/17 s'arriba a una sèrie d'estances de planta

quadrangular; en la part central els àmbits 11 i 12/13 (que n'eren un de sol). Hem de suposar que en algun d'aquests dos àmbits s'ubicava el *triclinium* o menjador de la *domus*, però en no conservar-se més que els fonaments es fa difícil saber quina. Hi ha arguments a favor de les dues; l'àmbit 11 està en l'eix de simetria, però no gaire ben centrat i l'àmbit 12/13 és de majors dimensions, 14'35 m² enfront dels 11'60 m² de l'àmbit 11. Tanmateix la situació clàssica dels *triclinia*, oberts als patis o peristils per poder així gaudir d'una bona vista exterior, no deixen altra alternativa que suposar-lo en aquests àmbits 11 o 12/13 o inclús situar-lo en l'arrasada ala occidental de la *domus*. A l'est d'aquestes dues sales es troba l'àmbit 9, de planta quadrada (4 x 4 m.), pavimentat amb *opus signinum* i amb accés probablement per una porta que no s'ha conservat oberta en el mur 2119. A l'oest, un espai molt destruït (àmbit 15) que es conserva només parcialment i del qual queda indefinit el tancament occidental.

En una segona fase es produeix una reforma orientada a la monumentalització de l'àrea del *triclinium*. Aquesta es tradueix bàsicament en la creació del que podríem anomenar una aula de recepció, una sala rematada per un absis i centrada en l'eix de simetria. La creació d'aquesta sala va implicar l'enderroc del mur 2123 que separava els àmbits 11 i 12/13 de la primera fase i l'aixecament d'un nou mur (2124), així com l'enderroc d'un tram de la façana septentrional (el situat entre els murs 2120 i 2124) per tal de donar accés a l'espai absidat. El resultat fou una sala quadrangular de 4'60 x 5'00 m. a la que s'ha d'afegir la superfície de l'absis (àmbits 10/11/12). En total, 44'5 m². Evidentment es tracta de la sala de recepció del propietari de la *domus*, que deuria estar provista d'una decoració en consonància.

Queda per aclarir la funcionalitat de l'àmbit 14, creat també en aquesta reforma [An. IX, 45]. És de petites dimensions (3 x 1'75 m.) i se situa adossat a la façana septentrional de la *domus*, a ponent de l'absis. La partició de l'àmbit 12/13 amb el mur 2124 aixecat en la segona fase havia deixat un ambient de reduïdes dimensions entre l'aula i l'àmbit 15; és l'àmbit 13, amb unes dimensions de 4'30 x 1'75 m. Notem que tant l'àmbit 13 com el 14 tenen la mateixa amplada i que estan juxtaposats. Amb aquests elements podem hipotetitzar sobre l'existència d'una escala amb accés des del porxo (àmbit 8/17) que, començant en l'àmbit 13 arribaria a un replà (àmbit 14) per girar i entrar al pis superior. Els àmbits 13 i 14 serien doncs una caixa d'escala. La seva

presència també ens permet suposar l'existència d'un pis alt, al menys en aquesta ala nord. La longitud de l'àmbit 13 on se situarien les escales és de 5'00 m. Si donem a cada esglaó una alçada de 22 cm. i una amplada de 30 cm. amb aquest tram s'assoleixen 3'50 m. d'alçada mitjançant 16 esglaons, més que suficients per accedir al primer pis. Així, l'àmbit 14 podria ser en la seva planta baixa un petit àmbit d'ús indeterminat i a nivell del primer pis la plataforma d'accès entre l'escalinata encaixada en l'àmbit 13 i la planta superior. Òbviament no hi ha elements objectius per saber les mesures dels esglaons. Les que donem s'han pres d'un estudi sobre les escales conservades en les cases de la Regio I d'Ostia (COSIMI 1998). En les nostres contrades, l'aparició d'àmbits de planta estreta i allargada s'interpreta de vegades com a caixes d'escala, com el cas de Vilauba (CASTANYER-TREMOLEDA 1999: 128).

L'ala oriental: El *balneum*

L'ala oriental de l'edifici és la que presenta un millor estat de conservació [An. IX, 46-48]. Rebent la llum des del pati s'hi troben dues estances: els àmbits 6 i 7. L'àmbit 6 és una petita habitació quadrangular de 2'50 x 2'90 amb un nivell de pavimentació del que en el moment de l'excavació en restava només la seva preparació a base de còdols lligats amb calç. L'accès es deuria situar en els murs oest o sud. Més al nord hi ha l'àmbit 7, de planta rectangular (8'20 x 2'50 m.) amb paviment de morter de calç i possible entrada des del porxo a través d'una hipotètica porta en el mur 2118. La funció d'aquests dos àmbits en el conjunt de la *domus* no ha pogut ser determinada, contràriament al que succeeix amb els àmbits que limiten amb la via romana.

Els àmbits 1 a 5 s'han identificat com un petit conjunt termal que consta d'*apodyterium* (àmbit 4), *caldarium* (àmbit 3), *frigidarium* (àmbit 5) i un sector de serveis: el *propnigeum* (àmbit 1/2) que en una reforma posterior va ser subdividit en dos amb la construcció del mur 2103. L'accès als banys es feia des de l'àmbit 8/17 i s'ha conservat parcialment, de manera que coneixem la seva amplada; 1'30 m. L'*apodyterium* és una sala quadrangular de 3'40 x 2'50 m. pavimentada amb *opus signinum* que té dues obertures més: una al nord que comunica amb el *frigidarium* i una al sud que ho fa amb el *caldarium*, ambdues de 1'15 m. d'amplada. El *frigidarium* és també una sala quadrangular però de dimensions majors (4'10 x 3'40 m.) pavimentada

amb un *signinum* menys consistent que estava fracturat i havia cedit en alguns punts. Els llindars de les portes estaven constituïts en tots els casos per un element rectangular encaixat en el *signinum* que havia desaparegut, possiblement lloses de pedra d'Alcover, atenent al fet que aquest material va ser usat per recobrir el muret de l'*alveus*, com veurem.

Sabem la funció que complien aquestes sales per la seva posició respecte del *caldarium*. L'*apodyterium* no mostrava senyals d'haver estat provist, per exemple, de bancs anclats en el paviment ni el *frigidarium* disposava d'una piscina. En el primer cas és més que probable que es tractés de mobles que no han deixat cap senyal sobre el paviment. La manca de piscina en el *frigidarium* és infreqüent, però també es dona en altres conjunts termals menors. Esmentarem els casos dels *balnea* de la vil.la romana de Riocaldo (Ourense), el de la casa 2B d'Empúries i, amb dubtes, el de la parcel.la 22 del PERI 2 de Tarragona. El *frigidarium* de Riocaldo és una sala aproximadament quadrada (4'95 x 4'40 m.) que mostra en el seu centre una taca fosca de planta circular que segons els excavadors podria ser l'empremta d'una antiga banyera (GARCÍA 2001: 193-195). En la casa 2B d'Empúries hi ha uns petits banys que consten d'*apodyterium*, *tepidarium* i *caldarium*; sorprenentment no hi ha *frigidarium*. L'*apodyterium* és una sala rectangular amb un paviment constituït per fragments irregulars de marbre lligats amb *opus signinum* que formen rectangles concèntrics excepte en el nucli central, que adopta una forma circular. Els investigadors plantegen la possibilitat que aquesta decoració central circular estigués assenyalant el lloc on se situaria un *labrum* (PALAHÍ-VIVÓ 1993: 121-124), de manera que podria tractar-se en realitat d'un *apodyterium/frigidarium*. Finalment, en la parcel.la 22 del PERI 2 de Tarragona es documentaren uns petits banys tardoromans que disposen d'una sèrie d'ambients calents i d'un *apodyterium/frigidarium* desprovist de piscina (ADSERIAS ET ALII 2002). De fet, sabem que el bany fred podia ser prè, per exemple, en banyeres portàtils de bronze. L'absència de piscina en el *frigidarium* no és habitual, però és freqüent sobretot en els *balnea* més antics i tenim paral.lels a Itàlia i a la Gàl.lia (GARCÍA 2001: 321). En l'àmbit 5 no han quedat traces d'un *labrum* o d'una possible banyera, però el fet que el *signinum* es trobés, com hem dit, vençut en alguns punts podria indicar-nos la presència d'un element pesat com, per exemple, una banyera plena d'aigua.

L'estança més sumptuosa era sense mena de dubte el *caldarium* [An. IX, 49]. El que hem denominat àmbit 3 es divideix en dues parts: el *caldarium* i el seu *alveus*. Les dimensions (incloent ambdós elements) són 4'80 x 3'20 m. És per tant l'estança més gran dels banys i també la que presenta un aparell decoratiu més luxós. El paviment de la cambra i el de l'*alveus* són d'*opus tessellatum*; dos mosaics policroms de tema geomètric que descriurem més avall. Els murs estaven revestits d'un fi estucat pintat amb temes també geomètrics. Una petita part es va trobar *in situ*, recobrint el mur 2109. Altres fragments van recuperar-se en la capa d'enderroc [An. IX, 50]. Del muret que separava la sala de l'*alveus* (2113) n'ha quedat la part inferior, però la superior on es recolzarien els esglaons que facilitarien l'entrada i la sortida de la piscineta està completament arrasada. No obstant sabem que aquests esglaons estaven recoberts d'un placat a base de lloses de pedra d'Alcover, com mostra un petit fragment que ha quedat *in situ*, adherit al mosaic.

La sala del *caldarium* medeix 3'20 x 2'50 i l'*alveus* fa 3'10 x 1'70 m. Resulta sorprenent que la totalitat del *caldarium* no disposi d'hipocaust. És un fet insòlit gens habitual en els conjunts termals; només l'*alveus* que té una cambra de calor sota del paviment [An. IX, 51]. El paviment inferior de la cambra de calor (*area*) era de calç compactada directament sobre el terreny natural (tapàs). Els encaixos dels murs i dues *pilae* d'uns 50 cm. d'alçada en el centre construïdes amb carreus lligats amb morter de calç sostenien un sòl de *bipedales* que servia de base al mosaic. En la fase d'expoli aquests *bipedales* van ser extrets, i aquesta és la causa de que el mosaic aparegués completament esmicolat en el reompliment de l'hipocaust [An. IX, 52]. L'evacuació de fums es resol mitjançant dos conductes ubicats en les cantonades orientals de l'*alveus*. Aquestes xemeneies estan fetes amb dos *imbrices* enfrontats lligats amb morter de calç i inclosos en el mur 2109 [An. IX, 53]. Una obertura de 52 x 52 cm. coronada per un arquet de rajola comunica l'hipocaust amb el *propnigeum* en el mur 2105 [An. IX, 54]. No hi ha restes dels sistemes d'aprovisionament i evacuació d'aigües.

Al sud de l'*alveus* es troba el darrer àmbit (1/2) del conjunt termal, el *propnigeum* o habitació de servei que contenia el *praefurnium* [An. IX, 55]. És una sala destinada al personal que alimentava el forn i a magatzem de llenya. Com és habitual tenia una entrada independent que devia estar en el mur oest o sud.

Les seves dimensions són 6 x 2'20 m. amb dos encaixos angulars que estreixen el sector septentrional de l'estança, coincidint amb el *praefurnium*, en el lloc on se situaria la caldera. L'encaix oriental està definit pel mateix mur de *caementicium* 2102 que ja té la forma, mentre que l'occidental s'aconsegueix adossant al mur de *caementicium* 2106 una mena de banqueteta d'*opus incertum* construïda amb pedres irregulars i alguns fragments de *dolium* lligats amb terra [An. IX, 56]. La part superior d'aquesta banqueteta 2107 està rematada per fragments de *lateres cuneati* que formen una superfície horitzontal i mostren en la seva cara superior signes d'haver estat en contacte amb el foc [An. IX, 57]. Aquest darrer element planteja dubtes sobre la seva veritable funció.

Els murs del *propnigeum* són d'*opus caementicium*, amb gruixos notables que assoleixen els 80 cm. per a resistir la pressió del terreny ja que és -recordem-ho- un àmbit semisoterrat. El paviment era de terra compactada. El tipus d'activitat que s'hi duïa a l'interior va fer que aquest sòl s'anés colmatant de diverses capes de terra fina barrejades amb cendres i carbons que van acabar elevant la seva cota de nivell.

A més, van produir-se una sèrie de reformes ben documentades pels treballs arqueològics. Ressaltarem primerament un conjunt de 19 monedes enterrades en un punt, just al costat d'una amforeta que contenia l'esquelet d'una mustela, relacionat amb una repavimentació que mostra el fons d'una gerra encastada (paviment 2502 i gerra 2073) [An. IX, 58, 59]. Sobta la presència d'una mustela. Potser es tracti d'un ritual de refundació, però al respecte cal recordar que les fonts clàssiques ens dieuen que hi ha dos tipus de mustela: la silvestre i la domèstica, “aquesta, que es mou per les nostres cases i que, segons Ciceró, trasllada i canvia de lloc els seus cadells cada dia, persegueix les serps” (PLIN. *Nat.* 29.60 i *Scholia Aristoph. plut.*693). Sobre animals domèstics –o semidomèstics- inhumats comptem amb una altra troballa realitzada l'any 1854 a la pedrera del Port de Tarragona, on va trobar-se una urna ceràmica que contenia les restes d'un gat sota un paviment romà (HERNÁNDEZ-ARCO 1894: 122).

Directament sobre aquest paviment i amortitzant la gerra s'aixecà un mur de pedres en sec entre les que destaquen algunes dovelles procedents d'expoli (2103) [An.

IX, 60]. Aquesta divisió en dos àmbits va suposar de fet la reducció del *propnigeum* a la meitat de la superfície. Per altra banda no sabem del cert quin destí va tenir el recent creat àmbit 1, en el qual s'hi van disposar tres *lateres* contigus en l'angle nord-occidental, alineats amb el mur 2104. Aquests presenten senyals de rubefacció; tot i no haver trobat una capa de cendres sobreposada, podrien haver estat la base d'una llar.

Les ales occidental i meridional

Contrastant amb l'ala oriental, aquesta està pràcticament arrasada. Només alguns fragments de fonamentació permeten perfilar algunes estances com l'àmbit 15, on un rebaix d'època contemporànea ha fet desaparèixer el tancament occidental. L'àmbit 16 és una segona estança quadrangular en la que hi manca també el mur de tancament occidental. De fet, no s'ha localitzat el mur de façana occidental de la *domus*, que nosaltres hem dibuixat tan sols amb un puntejat, basant-nos en l'eix de simetria que sembla regir l'edifici. La resta d'estances d'aquesta ala occidental no s'ha conservat o bé queden sota el terraplè de la carretera.

Respecte a l'ala meridional, queda soterrada sota l'avinguda de Ramón y Cajal. Els murs 2102 i 2108 semblen interrompre's cap el sud, possiblement perquè estan arrasats, ja que difícilment pot pensar-se en que el pati (àmbit 18) estigués obert a l'exterior.

2.2.2.-LA DECORACIÓ DEL *BALNEUM*

El relatiu bon estat de les sales balneàries ha permès que s'hagi conservat part dels elements decoratius. Són sobretot el paviment musiu del *caldarium*, restes molt malmeses del mosaic de l'*alveus* i finalment fragments de les pintures murals.

El mosaic del *caldarium* [An. IX, 61-65; An. X, 13]

El mosaic medeix 3'20 x 2'50 m. i està format per teselles d'unes dimensions que oscil·len entre els 5 i els 15 mm. El nombre de teselles per dm² és de 100. Els colors i materials emprats en la composició són els següents: blanc (marbre blanc),

negre (pedra calcàrea), groc (pedra calcàrea), beige (pedra d'Alcover), rosa (pedra calcàrea) i vermell (ceràmica de pasta depurada). El sòl de l'habitació observat durant l'arrencament del mosaic tenia un gruix de 10 cm. i la seva estructura és, de dalt a baix, la següent:

- capa de tesel.les
- capa de colocació de tesel.les, formada per un morter de calç blanc molt fi
- morter de calç molt fi de coloració rosada degut a la presència de pols ceràmica
- base de còdols de petit tamany

L'estat de conservació en el moment de la troballa era prou bo: únicament hi havia petites llacunes en el costat meridional, junt a l'esglaió de l'*alveus*, i en l'angle sud-occidental que no suposen però cap pèrdua irreparable.

La composició és completament geomètrica, amb quatre quadres centrals emmarcats per sanefes. De fora a dins, els motius són els següents:

Primerament una banda exterior blanca que oscil.la entre els 12 i els 27 cm. d'amplada i que té la funció de corregir les petites irregularitats de l'àmbit emmarca una sanefa d'ones de 16 cm. d'ample formada per una línia blanca i delimitada per dos filets negres. Les ones s'han reomplert alternativament de tesel.les vermelles/ rosades i beige/grogues. La decoració central està formada per quatre grans quadres, però el mosaic no és quadrat i l'autor de la composició va haver de compensar la diferència situant sengles faixes de 185 cm. de llarg i 29 d'amplada emmarcades per un doble filet blanc i vermell. Cadascuna està decorada a base de 8 esvàstiques alternant les grogues amb les vermelles sobre un fons blanc, del centre de les quals neixen quatre volutes.

La decoració central està conformada per quatre quadres de 91 x 87 cm. amb motius que s'alternen i està emmarcada per un filet vermell sobre fons blanc. Els quadres nord-oest i sud-est presenten un trenat de tres cordes en vermell, groc i blanc sobre fons negre de 20 cm. d'amplada. La sanefa trenada emmarca un quadrat de 45 x 45 cm. en blanc dins el qual s'inscriu un rombe vermell delimitat per un filet negre que a la seva vegada inscriu un segon quadrat amb els laterals abombats també emmarcat per un filet negre en l'interior del qual se succeeixen una línia blanca, una roja i finalment un reompliment groc que presenta en el centre una aspa negra. Els altres dos quadres

presenten una sanefa que es caracteritza per un doble dentat enfrontat de color negre sobre un fons blanc en el que alternen filets vermells i grocs, emmarcada per un filet negre a cada banda. Aquesta sanefa, de 19 cm. d'ample, defineix un quadre de 51 x 51 cm. en beige i vermell dins el qual s'inscriu un rombe blanc limitat per un filet negre que a la seva vegada inscriu un segon quadre també emmarcat per un filet negre en l'interior del qual se succeeixen els colors beige (a les puntes), blanc, vermell i finalment un reompliment beige que presenta en el centre una creu negra. Cal ressaltar que el mosaic presenta algunes imperfeccions, especialment en la sanefa d'ones que segueixen un ritme molt desigual.

La composició general del nostre mosaic geomètric, conformada pels quadres resultants de dividir l'àmbit mitjançant el traç de dos eixos, és una solució emprada normalment en habitacles de petites dimensions i d'un cert luxe, com el nostre. A tall d'exemple esmentarem alguns paral·lels hispànics, datats com el nostre també en el segle IV. Començarem pel mosaic de les quatre estacions de Còrdova (3'72 x 2'90 m.), de segona meitat del segle IV. Aquí la composició és rectangular amb una guirnalda de fulles que recorre la vora i l'interior en forma de creu deixant quatre quadres on es representen les quatre estacions de l'any (CMRE III 1981, n. 19). Un segon exemple prové de la vil·la d'Almenara de Adaja (Valladolid) [An. IX, 66]. Medeix 5'66 x 4'30 i com en el nostre es redueix l'espai rectangular a quadrat mitjançant dues bandes en els costats llargs. La composició, exclusivament de tipus geomètric, combina quadres, rombes i cercles i es troba delimitada per una sanefa de guirnalda de fulles que, com el mosaic de les quatre estacions de Còrdova, marca els quadres (CMRE XI 1998, n. 6). Molt similar a l'anterior resulta el trobat a l'habitació O de la vil·la de Rielves (Toledo), excavada l'any 1780 sota els auspicis de Carles III i de la qual van ser publicades vuit anys més tard les estampes dels paviments musius descoberts, que estudis recents situen a mitjan segle IV [An. IX, 67]. També és una composició geomètrica emmarcada i dividida per una guirnalda vegetal; els quatre quadres resultants contenen estrelles de sis puntes, tot decorat amb un barroca profusió d'elements menors (CMRE V 1982: 71). Entre els paral·lels hispànics podem encara esmentar-ne un procedent de la mateixa Tarragona: el trobat l'any 1965 junt a la plaça de Braus [An. IX, 68]. Medeix 5'37 x 3'57 i en ell es juxtaposen dos tapissos: un amb esvàstiques i un altre amb cercles. Aquí ens interessa el primer, que està emmarcat en dos dels seus costats per parelles de

rectangles que contenen rombes rematats per peltes. Una orla de dues trenes divideix l'espai en quatre quadrats, i en l'interior de cadascun un rombe que emmarca una esvàstica. R. Navarro ha datat el mosaic a inicis del segle III (NAVARRO 1979: 134-138).

Alguns dels motius decoratius presents en el mosaic del *caldarium* són molt corrents; és per això que no ha resultat difícil la localització de la major part d'ells, a excepció de les volutes que pengen de les esvàstiques. Esmentarem seguidament alguns paral·lels localitzats en la musivària hispànica.

Trobem paral·lels de la sanefa d'ones que emmarca el mosaic a Itàlica (CMRE II 1978, n. 8), Mèrida (CMRE I 1978, n. 28), Navatejera (CMRE I 1978, n. 15), Las Tamujas (CMRE V 1982, n. 35), Alcázar de San Juan (CMRE V 1982, n. 15 i 17), Alcalá de Henares (CMRE IX 1989, n. 4), Navatejera (CMRE X 1993, n. 15), Liédana (CMRE VII 1985, n. 28 i 29), El Reguer (CMRE VIII 1989, n. 20) i Centcelles. És un motiu que es constata des de principis del segle III (cas del mosaic de la Fuente de los Tritones a Itàlica) fins a finals del segle IV (cas del Mosaico de los Cupidos I d'Alcalá de Henares). No obstant, gairebé tots els exemples que hem citat s'ubiquen en el segle IV. A Tarragona el fragment MNAT 2942 presenta ones a doble color com les nostres, combinant el vermell/rosat amb el beige/groc.

La sanefa del doble denticulat recorregut per una greca de diversos colors també és força habitual i esmentarem com paral·lels hispànics més propers els de Mèrida (CMRE I 1978, n. 25 i 31), Elx (CMRE IX 1989, n. 18), Clunia (CMRE XII 1998, n. 19), Los Quintanares (CMRE VI 1983, n. 6, 8, 20, 25, 31) i Santervás del Burgo (CMRE VI 1983, n. 41). És un motiu emprat àmpliament en els segles III i IV.

L'orla trenada és omnipresent en la musivària romana i prescindim d'esmentar els paral·lels perquè la llista seria interminable. A Tarragona hi ha trenats de tres cordes sobre fons negre als mosaics de les Estacions (MNAT 2924) i dels Paons (MNAT 2923, 2925, i 2932). En canvi la sanefa constituïda per una línia d'esvàstiques no contigües de les quals pengen volutes és un motiu tan rar en la musivària romana que ni tan sols apareix en el llibre de referència per a la classificació de les decoracions

geomètriques del mosaic romà (BALMELLE *ET ALII* 1985).

Pel que fa a la decoració dels quadres centrals a base d'una successió de quadres inscrits alternativament sobre les puntes és més propi de l'*opus sectile*. En *sectile* es correspondria a unitats modulars de tipus quadrat simple, que es troben molt sovint en l'edifici privada i es constaten a la Península Ibèrica entre els segles I i IV dC. (PÉREZ 1996: 31 i fig. 11, tipus 5, 6 i 26).

El mosaic de l'*alveus* [An. IX, 69-74]

Les dimensions del mosaic es dedueixen pels murets de l'àmbit, ja que es va trobar molt destruït. L'estança, que és l'*alveus* del *caldarium*, medeix 3'10 x 1'60 m. Es conservaven *in situ* algunes teselles junt al mur 2105, que mostren una banda blanca que envoltaria el motiu decoratiu, tal i com succeeix en el mosaic anteriorment comentat. La resta va aparèixer completament esmicolat dins l'hipocaust, en l'estrat 2069, i tant l'elevat grau de fragmentació com la seva disposició mostrava que havia estat desfet intencionadament per extreure els *bipedaes* que el sostenien i dels quals no se n'ha trobat quasi cap tros.

Està format per teselles les dimensions de les quals oscil·len entre els 6 i els 15 mm. El nombre de teselles per dm² és de 100. Els colors i materials emprats en la composició són els següents: blanc (marbre blanc), negre (pedra calcàrea), groc (pedra calcàrea), beige (pedra d'Alcover), rosa (pedra calcàrea), vermell (ceràmica de pasta depurada) i marró (pedra calcàrea). Les escasses restes observables *in situ* mostraven una capa de 6 cm. de gruix amb aquesta composició, de dalt a baix:

- capa de teselles
- capa de colocació de teselles, formada per un morter de calç blanc molt fi
- morter de calç molt fi de coloració rosada degut a la presència de pols ceràmica
- banqueta dels murs perimetrals i suposadament *bipedaes* en la resta del sòl

L'intent de reconstrucció del mosaic ha estat una feina sumament laboriosa que ha permès restituir alguns dels motius decoratius. La composició és completament geomètrica, i segueix un estil similar al mosaic del *caldarium*, però els motius són

diferents.

En primer lloc sabem que com aquell l'envoltava una banda de teselles blanques d'una amplada indeterminada, però superior a 10 cm. almenys en el costat meridional. S'ha identificat també una trena polícroma de dues cordes (no de tres com l'anterior) que combina els colors groc i vermell emmarcats per filets blancs i negres sobre fons negre. En un dels mosaics de Paret Delgada (MNAT 45308), datat en la primera meitat del segle IV, també hi ha una trena de dues cordes.

Els altres motius són escacats polícroms que parteixen d'un motiu central cruciforme, i dels quals no hem trobat paral·lels exactes, tot i la revisió de repertoris específics com el de BALMELLE *ET ALII* 1985. La part que hem pogut reconstruir neix d'una creu grega vermella que s'expandeix combinant els colors blanc, negre i vermell, formant quadres de 5 x 5 cm i rectangles de 10 x 5 cm.

Finalment, s'han recuperat alguns fragments amb teselles de dimensions notablement menors (5 x 5 mm en front dels 10 x 10) amb els colors blanc (marbre blanc), rosa (pedra calcàrea), vermell (pedra calcàrea) i gris (pedra calcàrea). Composarien un motiu impossible d'identificar. Aquest element deu correspondre a un emblema que suposadament podria haver ocupat una posició central en el mosaic. A més, també s'han trobat 14 teselles soltes de pasta de vidre, 11 blaves i 3 blanques.

La decoració pictòrica de la sala del *caldarium* [An. IX, 75-76]

Només en els murs occidental i oriental de la sala del *caldarium* s'han conservat restes de pintures murals *in situ*. Efectivament, recobrint el mur de *caementicium* 2108 s'ha conservat una superfície de 115 cm. de longitud per 27 d'alçada màxima corresponent al sòcol de l'estança. Igualment just en front, en el mur 2109, un segon fragment medeix 111 cm. de longitud per 28 d'alçada. Una observació detallada ens mostra com una primera capa d'esquerdejat amb morter de calç i sorra anivella les irregularitats del mur. A continuació s'hi disposa una capa de lliscat amb un morter similar, però més depurat. Finalment, la capa pictòrica que presenta una superfície llisa i polida.

La resta d'estucs -9 grans caixes- va aparèixer en l'estrat de destrucció de l'habitació (estrat 2008). La majoria era de petites dimensions, però l'acurada excavació va permetre recuperar algunes plaques de majors dimensions que un cop engassades van ser extretes i estudiades en el laboratori.

Els motius decoratius de les pintures conservades *in situ* es corresponen a la part inferior del sòcol. Només poden ser identificades les del mur oriental, que es troben però molt malmeses. Sembla que es tracta d'un dibuix que imita un mur de carreus, alternant rectangles de color negre i vermell. Sobre aquest sòcol carreuat i a partir d'una alçada indeterminada (superior però als 30 cm.) s'organitzarien una sèrie de composicions de tipus exclusivament geomètric de molt difícil recomposició.

En 10 fragments de pintura mural recuperats de l'estrat d'enderroc s'ha detectat la presència de grafit. Són textos però desgraciadament no poden ser llegits perquè ho impedeix el seu estat fragmentari, malgrat haver-los fet arribar a diversos especialistes. Només poden ser identificades algunes lletres soltes, testimoni d'un o més escrits en grec. Un dels fragments mostra una mena d'aspa encerclada que podria ser un crismó molt esquemàtic. Cal contemplar la possibilitat que aquests textos fossin escrits un cop abandonat l'edifici residencial, abans del seu enderroc.

2.2.3.-ENTERRAMENTS SOBRE LA *DOMUS* SUBURBANA

En els nivells d'abandonament de la *domus* han aparegut quatre tombes (T-1, 2, 162 i 163), a més de diversos estrats amb restes humanes descontextualitzades. És un ús funerari que inutilitza algunes estances, concretament els àmbits 1, 6 i 19 [An. IX, 77]. A més, també es troben restes humanes disperses en nivells dels àmbits 2, 3 i 4.

Els quatre enterraments no segueixen unes directrius concretes i només coincideixen en el fet de ser inhumacions individuals. Les orientacions semblen només condicionades per la direcció dels murs; T-2 i T-163 segueixen una orientació N-S mirant a sud, mentre T-1 i T-162 s'orienten E-O mirant a est. La tipologia dels sepulcres també és diversa; Fossa simple (T-1), *tegulae* a doble vessant (T-162), coberta

indeterminada de lloses (T-163) i cista o caixa de lloses (T-2). Es constata el reaprofitament d'elements antics, fet evidenciat sobretot en T-2 on va ser reutilitzada la làpida funerària d'*Artas* i *Anus*, una placa d'època juli-clàudia que deuria ser arrencada d'un antic monument funerari (vegeu l'estudi epigràfic). L'anàlisi antropològica mostra que es tracta d'un vell, dos adults i un infant de 5 ó 6 anys. En quant a la cronologia tenim pocs elements en els que basar-nos. T-1 retalla un estrat presumptament format en el segle V i està coberta per un altre estrat del mateix segle. La fossa de T-2 perfora el paviment de l'estança i està coberta per un nivell de destrucció que en funció de la ceràmica es dataria a principis del segle V. Les datacions de tots aquests estrats s'han fet amb conjunts ceràmics molt minsos i insuficients. Com detalarem més endavant, tant per relació estratigràfica com per la presència d'una sèrie de petits bronzes d'imitació, probablement hagin de datar-se a finals de la cinquena centúria. T-162 i T-163 retallen nivells precedents a la *domus* i estan coberts per un estrat amb intrusions modernes.

Els ossos humans descontextualitzats es fan patents en alguns nivells corresponents a la fase d'abandonament de l'edifici, però només en l'àrea termal: en les UUEE. 2013, 2017 i 2018 de l'àmbit 1, UE. 2034 de l'àmbit 2, UE. 2069 de l'àmbit 3 i UE. 2002 (àmbits 3 i 4). Les restes més antigues pertanyen a la UE. 2013, són prèvies a T-1 i es corresponen a un mínim de dos individus: un home vell que patia una malaltia en el braç dret (vegeu l'estudi paleopatològic) i una dona jove. Les restes de la UE. 2017 es corresponen també a dos individus adults: un vell i un jove. Les UUEE. 2018, 2034 i 2069 presenten ossos diversos no estudiables. L'estrat general de destrucció (UE. 2002) ha donat algunes restes humanes que es concentren en els àmbits 3 i 4, les quals poden ser adscrites a dos individus adults: un vell i un jove. A més, just en la porta del conjunt termal (entre els àmbits 4 i 8) es va trobar un crani que destaca pel seu aspecte batocefàlic. Tot aquest conjunt de restes disperses poden ser interpretats com les restes d'antigues sepultures destruïdes en remocions posteriors, o bé que hagin fet cap aquí entre terres d'aportació.

L'aparició de sepultures en l'interior de *villae* és un fet ben constatat en època tardana. La seva presència no implica necessàriament l'abandonament de l'establiment domèstic. El que es produeix sovint és la transformació d'una part de les estructures. Aquest fet mostra un canvi de mentalitat en els costums funeraris, un apropament del

món dels vius i del món dels morts (CHAVARRÍA 1996; RIPOLL 1999). En el cas de la nostra *domus*, que potser podria paral·lelitzar-se amb el cas de les *villae* per la seva condició d'edifici aïllat i extra-urbà, tots els indicis apunten a que els enterraments es produeixen un cop l'edifici ha estat abandonat.

2.2.4.-ESTRATIGRAFIA I MATERIALS

2.2.4.1.-ELS ESTRATS PREVIS A LA CONSTRUCCIÓ DE LA *DOMUS*

Els estrats tardorepublicans (UUEE. 2022, 2041, 2526 i 2527) [An.VIII, 16 a 19.11]

En l'àrea nord-est de la *domus* hi havia diversos estrats que contenien exclusivament material tardorepublicà, que aquí hem unificat en un sol conjunt. Tot i que es conservava un petit testimoni sota el paviment de mosaic de l'àmbit 3 (2527), el gruix del conjunt prové de les estances 9 i 11 (2022=2526 i 2041). Les ceràmiques presenten un alt grau de fragmentació i es troben força rodades.

Dels 85 fragments de ceràmica de vernís negre 50 són de campaniana A, amb les formes Lamb. 31A, una copa lleugerament exvasada decorada amb una banda de pintura blanca en la part interna del llavi datada entre 190-100 aC., Lamb. 33 i Lamb. 36. La campaniana B, amb 34 fragments, presenta les següents formes: Lamb. 5, Lamb. 6, Lamb. 5/7, Lamb. 7 i Lamb. 8. També s'ha identificat un fragment pertanyent al taller etrusc d'*Anses en Oreille*, amb la típica decoració en el fons intern d'estampilles de fulles emmarcada per cercles incisos i una línia de fines estries aplicades a rodeta. El vernís és de gran qualitat, espès i brillant. Tipològicament es tracta d'una copa de peu anular motllurat que tindria unes anses horitzontals en forma d'orella. El centre de producció es troba en l'Etrúria marítima septentrional i es pot ubicar entre el 250 i el 150 aC.

D'entre les ceràmiques comunes, la de tradició ibèrica és la més abundant, amb un ampli repertori de formes: *kalathoi*, gerres, plats i bols, així com grans tenalles i àmfores. Els pocs fragments que presenten restes de pintura, amb motius de cercles concèntrics i bandes, pertanyen a formes de plats i *kalathoi*. Algunes peces de coccio

reductora estan fetes a torn lent i llueixen traces de brunyit, amb formes pròpies d'olles. La ceràmica grisa de la costa es reparteix entre les habituals formes de gerres bicòniques amb estries externes i els bols carenats.

La ceràmica comuna importada procedeix de dues àrees: la península itàlica i l'illa d'eivissa. Les comunes itàliques presenten formes de cassoles de vora bífida (Latt. com-it 6 i Latt. com-it 6d) i tapadores Latt. com-it 7, així com morters de llavi triangular Latt. com-it 8e. La ceràmica de parets fines, exclusivament de procedència itàlica, es limita a cubilets de la forma Mayet 2. La comuna ebussitana, caracteritzada per unes pastes idèntiques a les produccions amfòriques, es documenta de forma molt puntual, amb vores de bols, plats i tapadores.

Deixant de banda les típiques àmfores/tenalles ibèriques de boca plana, la resta de contenidors amfòrics provenen majoritàriament de l'àrea itàlica (llavis greco-itàlics, de Dr. 1A i un possiblement d'àmfora brindisina) i en menor mesura de la zona púnica (T-7.2.1.1 i T-9.1.1.1) i d'Eivissa (amb alguns fragments informes). Altres materials són tres fragments d'agulla d'os, i un as de Kese.

A partir de les restes recuperades en aquests estrats podem determinar un horitzó cronològic que, en principi, ens ve delimitat per la ceràmica de vernís negre. Observem que el nombre de fragments de campaniana A –amb un 58'82% dels vernissos negres- és superior als de campaniana B –un 40% dels vernissos negres- (és a dir 50 contra 34 fragments). Les formes de campaniana A (Lamb. 31, 31A, 33 i 36) tot i que estan ben documentades en contextos de la primera meitat del segle II, són freqüents en estrats de cronologia més baixa. La campaniana B mostra les formes Lamb. 5, que apareix en el segon quart del segle II aC., i Lamb. 7 i 8, documentades a partir del 150 aC. D'aquesta manera, la producció de vernís negre sembla dur-nos a una data propera al 150 aC. Pel que respecta a la ceràmica comuna d'importació, les formes identificades de parets fines Mayet 2 ens porten a una cronologia de segona meitat/tercer quart de segle II aC., moment en que comencen a arribar amb normalitat a la costa mediterrània occidental. La ceràmica de cuina itàlica, d'àmplia cronologia, s'emmarca perfectament en aquesta època. Entre la ceràmica indígena cal destacar la presència de la grisa de la costa catalana amb una producció situada entre el 200 i el 50 aC. El conjunt d'àmfores

proporciona, a partir de les Dr. 1A itàliques (que substitueixen les greco-itàliques sobre el 150-140 aC.) i la vora del contenidor numantí T-9.1.1.1 (segle II aC., però amb un període àlgid en la segona meitat), una datació aproximada de 150-125 aC. En conjunt, doncs, la cronologia de l'estrat hem de situar-la en el tercer quart del segle II aC. (DÍAZ 2000).

Els estrats flavis (UUEE. 2023, 2033, 2040=2049, 2045, 2046) [An.VIII, 19.12 a 19.13]

Els estrats altimperials detectats sota les estructures de la *domus* s'ubiquen en el sector nord-occidental, sota els àmbits 10, 12, 13, 14 i 15, i contenen nombroses ceràmiques tardorepublicanes, de manera que en vaixella fina els vernissos negres conformen el grup predominant: un 88'88% de vernissos negres en front d'un 11'11% de sigillates (percentatges fets sobre un total de 225 fragments).

Les formes presents en campaniana A són Lamb. 5, Lamb. 5/7, Lamb. 6, Lamb. 36, Morel 2132b1, Morel 2256a1, Morel 2987b1 i Morel 2953a1. En campaniana B, Lamb. 5, Lamb. 8 i Morel 1411a1. La campaniana A predomina en nombre sobre la B i comptem també amb un informe de campaniana C. S'ha recuperat un sol fragment de terra sigillata itàlica i dos de sudgàl.lica. Només ressaltarem un fons que presenta un segell en un cartutx amb extremitats bífides on es llegeix *NGEN*. Aquesta marca correspon a *Ingenuus* de La Graufesenque, documentat a França i també a Tarragona. Es situa entre els principats de Tiberi/Neró i Vespasià (OSWALD 1964: 146). Dels 22 fragments de terra sigillata hispànica només s'han identificat dues formes: la 24/25 i la 37A. La segona ens proporciona una data inicial de l'any 70. Aquesta, juntament amb l'absoluta absència de les primeres sigillates africanes ens porta a una cronologia de principis d'època flàvia, sobre el 70 dC.

La ceràmica comuna és abundantíssima, però es presenta molt fragmentada i, com hem assenyalat, pertany a un arc cronològic que s'extén des del segle II aC. fins el I dC. Comptem amb ceràmiques indígenes (comunes ibèriques, grisa de la costa i grolleres reduïdes), comunes romanes, importacions itàliques i algunes d'africanes (com la forma primerenca de plat-tapadora Ostia II, 302).

Entre les importacions destaca especialment per la seva raresa un vas hel·lenístic de relleus oriental que cal contemplar com un element clarament residual. Es tracta d'un fragment de bol hemiesfèric amb vora vertical lleugerament entrant que presenta una pasta ataronjada amb desgreixants micacis molt fins i un vernís vermell-ataronjat mate mal adherit. La faixa de la vora és llisa i a sota, com és habitual, comença un fris de meandres amb petits quadrats que contenen aspes sota el qual es desenvoluparia una ornamentació –habitualment de tipus vegetal– aquí perduda. La decoració és el millor element amb que es compta per a l'estudi d'aquesta ceràmica, però malauradament els frisos són també els més comuns i hi ha una coincidència entre els diferents tallers. El nostre bol, per forma, es correspon al tipus 8/9 de la classificació de Sieberg (SIEBERG 1980), un bol hemiesfèric de vora vertical i llavi arrodonit amb un ampli període de producció que va del 225 al 25 aC. El fris és molt similar als produïts pels tallers de *Menamakhos* i . Per tant, sembla procedir de l'àrea jònia. El mateix origen té el nombrós conjunt trobat a Cartagena, el més gran del Mediterrani Occidental (CABRERA 1979) que s'ha datat a finals del segle II aC., el moment de màxima activitat dels esmentats tallers jonis. És una classe ceràmica difícil de trobar a les nostres contrades. A Catalunya s'en coneixen a Empúries i Burriac, i després en alguns jaciments de llevant, les Balears i la Bètica. Aquest és el primer cop que s'identifica a Tarragona.

Les àmfores són majoritàriament itàliques, però també n'hi ha de púniques, púnico-ebussitanes, bètiques i tarraconenses. Les formes documentades són greco-itàliques, Dr. 1A itàliques, púnico-ebussitanes PE-17, bètiques Dr. 7/11 i Dr. 2/4 tarraconenses. El conjunt s'inscriu perfectament en el marc que defineix la vaixel·la fina: segle I dC., amb abundància de materials anteriors.

Els estrats antonins (UUEE. 2064, 2065, 2068 i 2522) [An.VIII, 19.14 a 19.17]

Les UUEE. 2064, 2068 i 2522 es troben ubicades en els àmbits 6, 19 i 20 de la *domus* i conformen un únic estrat anterior a la construcció de l'edifici. La ceràmica està també bastant rodada i és de cronologia tardorepublicana i altimperial. A banda dels vernissos negres residuals hi trobem terra sigillata sudgàl·lica (Drag. 29), hispànica (formes 5 i 15/17) i africana A. Entre les comunes hi manca la ibèrica; en canvi es noten

les importacions de cuina africana (cassoles Ostia III, 267 i plats/tapadores Ostia I, 261 i Ostia II, 302). Les àmfores, púnico-ebussitanes, itàliques, bètiques i tarraconenses, només han proporcionat dues formes: una PE-41 (pròpia del segle I dC.) i una ansa de Dr. 2/4 tarraconense.

Del conjunt destacarem només una vora de vidrada romana i especialment un fons de ceràmica calena amb decoració a motllo que pertany possiblement a la forma Morel 2970, datable entre mitjan del segle III i el primer quart del II aC. [An. IX, 78]. Presenta una decoració en relleu amb tres màscares teatrals i restes d'una altra, separades per un punxó rectangular i disposades radialment en forma de corona. En l'interior es conserven les restes d'una au amb les ales esteses, possiblement un ànec o una oca. Té una pasta molt clara i depurada on s'observa algun desgreixant calcari. El seu vernís és mat, molt uniforme però mal adherit, i conserva empremtes digitals en la part inferior de la base. Les màscares teatrals i les aus són motius ben coneguts en les ceràmiques calenes, sobretot les primeres, on hi ha una gran diversitat de variants, però en tots els casos esdevenen el motiu central i quasi sempre exclusiu de la decoració. És evident que ens trobem davant d'una corona que fa de marc d'un motiu decoratiu central on hi intervenen ocells, però que ens és desconegut. De fet, aquest és l'únic cas que coneixem on es combinen màscares teatrals i aus (PUCHE 1998: 112).

El moment de formació de l'estrat el marquen les produccions més tardanes: les comunes de cuina africanes. Comptem amb cassoles que inicien la seva producció entorn de l'any 100 (Ostia III, 267) i plats tapadores que arriben a mitjans del segle II (Ostia I, 261). Aquesta és doncs la cronologia que li assignem.

2.2.4.2.-ELS ESTRATS CONSTRUCTIUS DE LA *DOMUS*

En un moment datable en el segon quart del segle IV es va iniciar la construcció d'una *domus* suburbana. Per tal d'assentar les estructures es cavaren en els estrats precedents i en el substracte les rases de fonamentació, que es reompliren únicament amb còdols i argila. Els paviments s'assentaren directament sobre els estrats previs, republicans i altimperials, com ja s'ha explicat. Només en els àmbits 1, 2, 6 i 7 es detecta una aportació de terres amb l'objectiu de regularitzar el terreny. A continuació

analitzem els materials arqueològics procedents dels estrats constructius de la *domus*: les ceràmiques recuperades de l'interior dels murs de formigó que formaven l'estructura rectangular del *propnigeum* (àmbits 1 i 2); el conjunt ceràmic contingut en les terres que regularitzen el sòl del *propnigeum*; i finalment els nivells sota els paviments dels àmbits 6 i 7. Tot i que separem el conjunt en tres blocs pot ser unificat perfectament, com demostra el fet que algunes peces contingudes en el *caementicium* dels murs del *propnigeum* lliguen amb altres localitzades en els estrats de preparació del seu paviment, atès que pertany tot plegat a un sol moment cronològic.

Els murs del *propnigeum* (UUEE. 2101, 2102, 2105 i 2107) [An.VIII, 20]

El desmuntatge de l'edifici va permetre la recuperació d'alguns materials ceràmics continguts en el *caementicium* dels murs. Un cop nets de les concrecions es va poder identificar una sèrie de ceràmiques que contribueixen a establir el moment de la construcció. Del conjunt d'unes 150 peces una part és residual; el recompte de la vaixela fina mostra que gairebé la meitat dels fragments té aquest origen. Lamentablement el repertori d'elements datables és molt limitat. Deixant de banda les sigillates altimperials (sud-gàl.liques, hispàniques i africanes A), la resta es compon de 5 fragments d'africana C, 10 d'africana D i 2 de lucente. Les formes identificades són Hayes 40 en la producció C, amb una cronologia dels tres primers quarts de segle III, Hayes 58B en la producció D, datada els tres primers quarts del segle IV, i una vora de lucente Lamb. 1/3 (amb una àmplia cronologia de finals del segle III fins el pas al segle V).

La ceràmica comuna és majoritàriament oxidada, i comprèn una vora de gibrell presumptament de procedència africana. La ceràmica de cuina africana es fa present amb formes de tupins (Hayes 200 i una vora similar), cassoles (Lamb. 9A; Lamb. 10A; Lamb. 10B; Ostia III, 267B i una possible Ostia IV, 1) i tapadores (Ostia I, 261; Ostia II, 302; Ostia III, 332), gairebé totes amb una cronologia tan àmplia que a nivell de datació no aporten res, a excepció de la cassola Ostia IV, 1 a la que se li atribueix una datació inicial de mitjan segle IV. Entre les àmfores, bàsicament africanes, no comptem amb cap vora, i altres materials a ressenyar són diversos fragments de *dolia*, *lateres* i un

later cuneatus quasi sencer.

El paviment del *propnigeum* i la seva preparació (UUEE. 2063, 2066, 2501, 2505, 2510, 2511, 2520 i 2528) [An.VIII, 21 a 23]

El primer paviment del *propnigeum* era de terra compactada i contenia alguns materials arqueològics. Per sota, un estrat de rebliment amb nombrosos materials va proporcionar un conjunt ceràmic –més de 500 fragments- que va resultar decisiu per a la datació de l'edifici. A més, és interessant també per la seva cronologia –primera meitat del segle IV-, doncs és sabuda l'escassetat d'estrats d'aquesta època a les nostres contrades.

L'anàlisi de la vaixel·la de taula mostra que aproximadament un 25% té un caràcter residual. La classe més ben representada, la TSA-D, comprèn quasi el 70% dels fragments, convertint-se d'aquesta manera en la predominant. El recompte ens dona aquests resultats (sobre el total de fragments):

Tipus	Núm. frags.	%
Vernissos negres	1	2'22%
TSG	1	2'22%
TSH	2	4'44%
TSA-A	7	15'55%
TSA-C	3	6'66%
TSA-D	31	68'88%
Total	45	99'97%

La TSA-A mostra les formes Lamb. 3B¹ i Lamb. 9A, ambdues actives en la primera meitat del segle III. D'entre els pocs fragments d'africana C no s'ha conservat ninguna vora. En canvi, les produccions de D estan representades per dues formes diferents: Hayes 58B (1 perfil complet i 3 vores) i Hayes 59 (1 vora). Ambdues són formes primerenques que es troben en fàcies del primer terç del segle IV.

Hi ha nombrosos fragments de ceràmica comuna que en alguns casos han permès la reconstrucció d'alguns recipients. Farem esment primerament d'una llàntia de pasta vermella similar a les de TSHT (forma 50); és una producció a torn de factura

grollera en la que en lloc del disc hi ha un enorme forat d'alimentació. El *margo* és gruixut i llis, el pic curt i triangular, l'ansa massissa i de petites dimensions, i la base plana amb peu circular baix. Correspon al tipus Ponsich VI-A i comparteix paral·lelismes amb el tipus Amaré IX i Amante II-W. La seva cronologia s'ubica en els segles III i IV, arribant fins a principis del V.

El repertori tipològic dels atuells en comuna oxidada és variat; gerres monoansades (s'ha pogut reconstruir un perfil complet i la meitat superior d'una segona), bols, grans olles per a provisions de pasta beige o groga amb el llavi exvasat, una olla biansada, diversos morters (un perfil complet) i una gibrella de pasta beige clar biansada i amb decoració pentinada ondulant a la vora. Les comunes reduïdes, molt minoritàries, amb formes de cassoles.

La ceràmica de cuina africana està representada per petits trossos de cassoles d'engalba interior Lamb. 9A i Lamb. 10A i especialment per cassoles de pàtina cendrosa Ostia III, 267B amb exemplars força sencers. Pel que fa als plats-tapadora es documenten Ostia I, 261 i Ostia III, 332. El dilatat període de producció d'aquests models implica que no siguin en aquest cas un referent cronològic vàlid.

El major nombre de fragments amfòrics són de procedència sud-hispànica, cosa que també es reflecteix en les vores identificades. La més antiga pertany a un contenidor bètic de la família de les oleàries Dr. 20, probablement una Dr. 20F (segles II/III). La resta ja es pot ubicar en el segle IV: K. 16B-C (1 exemplar), K. 23 (3 exemplars segurs i 1 dubtós) i una africana K. 7/25B. El conjunt ens dóna una cronologia laxa de segle IV fins primera meitat del V.

Altres objectes a remarcar són alguns fragments de vidre (entre els que hi ha un fons de plat amb peu anular) i una agulla de cap en os. Per la seva importància en la datació de l'estrat cal fer un esment especial al petit lot numismàtic. De les 8 monedes tres no poden ser identificades. Les altres són les següents:

- 1 antoninià de Quitil·lià (270 dC.)
- 1 antoninià de Probus (276-282 dC.)

- 1 antoninià de Galeri (294 dC.)
- 1 *nummus* de Constantí I el Gran (333-334 dC.)
- 1 *nummus* de Constantí II (324-333 dC.)

La datació oferida per les monedes –l’any 333- ens dóna una datació *post quem* que s’adiu perfectament amb la cronologia indicada per les ceràmiques, que en tot cas no arriba a mitjans de segle IV quan altres formes ceràmiques haurien de trobar-se presents. La construcció de la *domus*, doncs, s’ha de situar en el tercer o quart decenni del segle IV.

La preparació dels paviments dels àmbits 6 i 7 (UUEE. 2062 i 2525) [An.VIII, 24 a 25.7]

Les ceràmiques recuperades en els àmbits 6 i 7 conformen un grup heterogeni on gran part del material té un caràcter residual atés que s’hi barreja material del segle II dC. que deu provenir dels estrats preexistents que en aquesta zona, com ja hem vist en l’àmbit 6, pertanyen a aquest segle. De totes formes, la presència d’alguns fragments informes de TSA-D ens duen ja al segle IV. La ceràmica de cuina africana resulta fonamental de cara a la datació; la major part de les formes tenen un llarguíssim període de producció (Lamb. 9A; Lamb. 10A; Lamb 10B; Ostia I, 261; Ostia I, 263; Ostia I, 270; Ostia III, 267 i Ostia III, 332) però dues es circumscriuen exclusivament a l’època que ens afecta. Són la cassola Atlante CVIII, 10 (produïda en el segle IV) i el plat-tapadora Ostia IV, 60 (documentada a partir del 325 fins a mitjan segle V). Aquestes dues peces són les que ens daten el conjunt ceràmic.

D’entre la ceràmica comuna identifiquem el fons d’un morter, les vores de dos gibrells i dues tapadores amb agafador que s’han pogut reconstruir completament, una d’elles amb forat superior per permetre la sortida de vapors. Les vores d’àmfora són també majoritàriament altimperials; s’han localitzat una bètica Dr. 7/11, una tarraconense 1, una Dr. 2/4 també tarraconense i una africana K. 3A. No obstant, cal destacar nombrosos fragments informes que probablement pertanyen a una LRA 3.

2.2.4.3.-L’EVOLUCIÓ DEL *PROPNIGEUM* (ÀMBITS 1 i 2)

Els primers estrats d'ús de *propnigeum* (UUEE. 2055=2056, 2061, 2067, 2073, 2502, 2504, 2509, 2513, 2514, 2515, 2517, 2518 i 2519) [An.VIII, 25.8 a 26; An. X, 14]

Sobre el paviment de terra compactada del *propnigeum* es va anar creant, amb el seu ús, una capa de terra fina que contenia nombrosos carbons i també materials ceràmics, així com algunes monedes. El recompte de la vaixel·la fina recuperada permet valorar que un 40 % del material és residual (fonamentalment TSH):

Tipus	Núm. frags.	%
Vernissos negres	4	5'71%
TSG	3	4'28%
TSH	16	22'85%
TSA-A	5	7'14%
TSA-C	2	2'85%
TSA-D	33	47'14%
TSHT	3	4'28%
TS lucente	4	5'71%
Total	70	99'96%

La TSA-C és anecdòtica, amb una sola vora documentada: Lamb. 40 bis. Gairebé la meitat del fragments es correspon a TSA-D, amb les formes Hayes 32/58, Hayes 58B i Hayes 59. Esmentem també la presència de TSHT (amb un bol Ritt. 8) i TS lucente (amb la forma Lamb. 1/3).

D'entre la ceràmica comuna oxidada hem dibuixat alguns fragments que es corresponen a gerres, bols, tapadores i una vora de gibrell. Destaquem només un recipient que s'ha lograt reconstruir: una ampolla globular monoansada de pasta vermella i engalba groga amb les estries de tornejat bastant marcades a la panxa i decoració pentinada en les espatlles; per les seves característiques podria tenir un origen africà. També s'ha recuperat una vora de cassola en comuna reduïda. La comuna de cuina africana consta de ceràmiques que tenen una llarga durada en el temps: cassoles amb engalba interior (Lamb. 9A, Lamb. 10A i Ostia IV, 1), cassoles de patina cendrosa (Ostia III, 108 i Atl. CVIII, 1) i plats-tapadora (Ostia I, 261; Ostia I, 264; Ostia II, 302; Ostia III, 332 i Ostia IV, 59). Pel seu valor com element de datació remarcuem les dues vores d'Ostia IV, 1, amb una cronologia inicial de mitjans de segle IV. El conjunt d'àmfores és numèricament el majoritari, però només s'han localitzat quatre vores que

corresponen als següents tipus: els africans K. 3B i K. 7 i els sud-hispànics K. 21 i K. 23, un lot que es pot ubicar entre el segle IV i la primera meitat del V. Altres elements no ceràmics són alguns petits fragments de marbre blanc, marbre de Santa Tecla i pòrfid, així com una agulla de cap d'os i més d'un centenar de restes faunístiques.

Les deu monedes localitzades en aquest estrat permeten datar-lo bé i, a excepció de dues il·legibles, són aquestes:

- 1 *nummus* de Constanci I Clor (303 dC.)
- 1 *nummus* de Constantí I el Gran (321 dC.)
- 1 *nummus* de Constant I (347-348 dC.)
- 1 AE3 de Constanci II (355-360 dC.)
- 1 AE4 de Constanci II (360-363 dC.)
- 1 AE3 de Julià (355-360 dC.)
- 1 AE3 de Valent (364-378 dC.)
- 1 AE4 imitació del model *spes rei publice*

La cronologia aportada per la ceràmica és bastant àmplia (entre mitjans i finals del segle IV) però queda concretada pel lot numismàtic que dona una data *post quem* de l'any 364 dC. No obstant la troballa de l'AE4 d'imitació del model *spes rei publice* podria avançar la cronologia, si atenem als últims treballs (MAROT 2001). Al llarg del temps que s'anà formant aquest estrat es produïren algunes actuacions que es descriuen tot seguit.

La primera fou un forat circular (2518) reomplert després, en l'àmbit 2. En aquest reompliment (2067) s'han trobat alguns fragments ceràmics entre els que destaca un possible fons de Hayes 58B en TSA-D i la part superior d'una olla de ceràmica grollera reduïda [An.VIII, 26.15 a 26.18]. Més interessant és un AE3 de Valentinià o Valent (364-378 dC.), el qual proporciona un element cronològic que pot contribuir a situar aquest primer moment d'ús del *propnigeum*.

El segon element, ben singular per cert, és l'enterrament d'un animal associat a un conjunt de monedes (UUEE. 2513 i 2514); En un moment determinat s'excavà un clot (2514) junt al mur 2104 perforant la UE. 2056 i s'hi diposità una amforeta protegida per una pedra que era un fragment de tambor de columna llis de pedra local.

Un cop extreta la petita àmfora amb tota la cura (es trobava esquerdada) es va excavar en el laboratori el seu interior i es va recuperar l'esquelet d'un petit animal que, un cop estudiat, ha estat identificat com una mustela (*Mustela nivalis*).

L'àmforeta en qüestió té una pasta de color marró-roig i abundant desgreixant micaci amb una sola ansa de secció aplanada i li manquen el pivot i la vora, que havien estat retallats expressament [An.VIII, 26.17]. Per les seves característiques sembla una Àgora d'Atenes F-65 (és a dir, una LRA 3 en versió monoansada) però aquestes, si bé són coincidents en el tipus de pasta i la forma, la doblen en tamany. Entre el material romà exhumat en les excavacions de l'Àgora d'Atenes publicat per Robinson es descriuen dues amforetes com la nostra, amb la mateixa pasta, forma i dimensions (ROBINSON 1959: 110). És el tipus Àgora d'Atenes M-275, una amforeta fusiforme de pivot allargassat amb una sola ansa, pasta de color marró vermellós i abundant presència de mica. En els dos exemplars presentats per Robinson hi manca la vora de la peça i la seva datació és de segona meitat de segle IV. En l'esmentat jaciment d'Atenes es detecta una nova versió d'aquesta peça, ara biansada, a partir dels primers anys del segle V (Àgora d'Atenes M-307). Són produccions de la costa d'Àssia Menor que gairebé no arriben a les nostres terres (només conec l'exemplar que publiquem aquí), contràriament al que succeeix amb les seves versions de tamany superior que sí fan acte de presència de manera relativament abundant en els segles IV i V.

Pocs centímetres al nord de la mustela, junt al mur 2104 i perforant també la UE. 2056 hi ha un segon forat (2517) que contenia un dipòsit format per 19 monedes (UE. 2515). Com la tomba, estava protegit o limitat per un fragment de basament de columna de pedra Mèdol estucat. Són les següents:

- 1 AE4 de Constanci II (360-363 dC.)
- 1 AE4 de Julià (360-363 dC.)
- 1 AE4 imitació del model *spes rei publice*
- 8 AE4 imitació del model del genet caigut
- 4 AE3 imitació del model del genet caigut
- 3 AE4 imitació del prototipus de Magnenci
- 1 *frustra*

Les monedes datables amb seguretat ens situen en l'any 360. No obstant, cal

destacar que l'aclaparadora majoria correspon a bronzes d'imitació (16 contra 2). Aquest fet és molt significatiu i ens podria endarrerir la cronologia del conjunt inclús fins el segle V avançat (MAROT 2001). No podem assegurar que aquest lot numismàtic tingui alguna relació amb el veí enterrament del mostèlid, tot i que ens decantem a pensar que sí.

Finalment, detectem una tercera actuació. Junt al mur 2104, cobrint totalment el dipòsit monetari 2515 i parcialment l'enterrament 2513, hi ha un paviment (2502) molt mal conservat que consisteix en una capa arqueològicament estèril d'argila que segella ambdós elements i que es relaciona amb una gerra encastada a terra de la que es conservava el fons *in situ* (2073). Desconeixem si aquest paviment ocupava la totalitat de la cambra o era un element que s'ubicava només en aquesta zona. En el primer cas, hauria desaparegut completament de la resta de l'àmbit a causa de les reformes posteriors.

La compartimentació del *propnigeum* (UUEE. 2103 i 2503)

En una fase següent es decideix dividir el *propnigeum* mitjançant un mur que segueix una direcció est-oest. Aquest mur reposa directament sobre la UE. 2055=2056 i també sobre el paviment 2502 i la gerra 2073, la qual amortitza. Està fet amb pedres en sec. Les dues filades inferiors es componen de carreus de pedra local i algunes dovelles que òbviament són material reaprofitat. Les superiors són de petites pedres irregulars, però gairebé havien desaparegut. D'entre les seves pedres es recuperaren uns pocs fragments ceràmics de difícil datació entre els que destaca una possible vora d'àmfora africana K. 25. Per altra banda, de l'interior de la gerra 2073 (UE. 2503) es recuperaren 11 fragments informes de la mateixa que van fer cap allí quan s'edificà el mur.

A partir d'aquest moment el *propnigeum* queda separat en dos àmbits (1 i 2) i cadascun evolucionarà d'una forma determinada.

L'àmbit 1 [An.VIII, 27.1 a 27.17]

Després d'aquesta divisió, en l'angle nord-occidental de l'àmbit i cobrint

parcialment la gerra 2073 s'extén una dèbil capa argilosa (2038) que serveix de base a tres *lateres* (2072) els quals presenten evidències d'haver estat en contacte amb el foc. Per a la datació d'aquesta estructura, potser identificable amb una llar, comptem amb algun material. Es tracta d'un fons d'ampolla cilíndrica esmerilada amb una decoració de caire geomètric assimilable a la forma Vila-roma 9.43, del segle IV o principis del V [An.VIII, 27.15], amb un paral.lel proper a la veïna necròpolis (SERRA 1929: 71). Les monedes són un AE4 de Constanci II (360-363) i un AE4 d'imitació del model *spes rei publice*. Novament el bronze d'imitació ens dur a la següent centúria.

La següent actuació consisteix en la realització d'una rasa (2507) paral.lela al mur 2101 que talla els estrats inferiors i àdhuc el mateix terreny natural. En el rebliment d'aquesta rasa es distingiren tres estrats que finalment s'han unificat, un cop comprovat que pertanyen a un sol moment cronològic (UUEE. 2500, 2506 i 2508). El conjunt ceràmic, bastant reduït, és poc explícit en quant a datació. Hi trobem una vora de Hayes 91 A-B en TSA-D, un fons de possible Ritt. 8 en TSHT i un informe de DSP. Entre la ceràmica de cuina africana hi ha cassoles (Ostia III, 108; Ostia III, 267 i Ostia IV, 1) i plats-tapadora (Ostia I, 261 i Ostia II, 302) [An.VIII, 27.1 a 27.14]. Tot plegat ens situa a partir de mitjans de segle IV. Acompanyant aquest material s'hi varen trobar sis monedes que ens donen una datació *post quem* de l'any 383 dC. i ens situen, com a mínim, en plena època teodosiana. Novament, però, l'AE3 d'imitació ens avança la cronologia.

- 1 antoninià de Gal.liè (253-268 dC.)
- 1 *nummus* de Constantí II (324-333 dC.)
- 1 AE3 de Constanci II (348-363 dC.)
- 1 AE2 de Magne Màxim (383-388 dC.)
- 1 AE3 d'imitació del prototipus del genet caigut
- 1 *frustra*

Posteriorment es produeix un recreixement de la cota de l'àmbit mitjançant l'aportació d'una capa de terra de textura argilosa i estèril que no va proporcionar cap material arqueològic (UUEE. 2016=2037) però que suposa l'amortització d'aquella estructura de *lateres* que hem identificat com una possible llar, atés que queda coberta per aquest estrat. Sobre la UE. 2037 s'assenta el reompliment 2036, també estèril arqueològicament. Sobre la UE. 2036 hi ha un paviment (2035) que ha proporcionat un

minso conjunt ceràmic que conté, però, un element clau de datació: una àmfora oriental LRA 4A, pròpia del segle V [An.VIII, 27.16 a 27.17].

Les següents transformacions documentades estan en relació amb un ús funerari. En el sector sud de la cambra els estrats 2035, 2036 i 2037 són tallats per la UE. interfacial 2530 i després reomplerts amb la UE. 2013=2020, sense material suficient per determinar una cronologia concreta i amb nombrosos ossos humans sense connexió anatòmica. A la seva vegada la UE. 2013 és tallada per la fossa de la tomba 1, molt mal conservada. La totalitat de l'àmbit 1 està cobert per l'estrat 2018 que ho està a la seva vegada per 2017. La UE. 2018 no conté materials significatius (només un fragment sense forma de TSA-D) i 2017 presenta fragments informes de LRA 4 i nombroses restes humanes. L'àmfora LRA 4 ens proporciona altre cop una cronologia inicial de principis de segle V.

L'àmbit 2 [An.VIII, 27.18 a 27.24]

Després de la divisió en dos àmbits, la següent actuació que es detecta és el reompliment de l'àmbit (UUEE. 2050, 2052 i 2054) i un recreixement de la cota que implica necessàriament la inutilització de l'hipocaust del *caldarium*. Quan s'efectuà aquest rebliment? Desgraciadament els materials recuperats són molt escassos. L'únic element que aporta una datació és un *nummus* d'Helena (337-341), però òbviament l'estrat és posterior ja que s'assenta sobre la UE. 2055 que, com hem vist, porta amb seguretat una data *post quem* de l'any 364, i probablement bastant posterior. Aquest reompliment serveix de base a un nou paviment de terra compactada (UE. 2043) que mostra com únic material dues monedes que en aquest cas tampoc ens serveixen per a datar-lo pel mateix motiu: dos *nummi* de Constant I (337 i 347-348 dC.). L'únic que podem inferir és que aquest rebliment que implicà la inutilització del *propnigeum* i per tant dels banys es dugué a terme en un moment posterior a l'any 364, i per relació estratigràfica probablement en un moment avançat del segle V.

En una zona de la cambra es detecta una llar que mostra una preparació de petits còdols (UE. 2047) i damunt una capa de cendres i carbons (UE. 2044). En aquesta capa de cendres s'han localitzat alguns fragments de TSA-D que aporten dades a nivell

cronològic: una vora de Hayes 61A i una de Hayes 80A. La primera no és de gran ajut però sí la segona, amb una datació d'inicis del segle V, tot i que per relació estratigràfica deu ser posterior. Cobrint el foc i el paviment 2043 hi ha un estrat grisós d'interpretació incerta sense material datable (UE. 2042).

Els següents estrats hem de relacionar-los amb l'expoli i destrucció de la *domus*. Es tracta d'un gran forat de saqueig que es fa al davant de la boca del *praefurnium* (UE. 2529), probablement a la recerca d'elements aprofitables d'una suposada *suspensura*, tal com va succeir en l'*alveus* del *caldarium*. Al comprovar que aquesta no existia es taparia de nou el clot (UUEE. 2053, 2048) i es colmataria l'estança amb un nou estrat de terres d'aportació (UE. 2034). L'escàs material recuperat en els tres estrats ens dona novament una cronologia d'inicis de segle V: Hayes 59 i Hayes 80A en TSA-D. Destaquem la presència d'alguns ossos humans descontextualitzats en la UE. 2034.

Les UUEE. 2058 i 2059, amb poc material, són ja estrats d'arrasament de les estructures que es troben sobre el mur UE. 2107. Són assimilables a la UE. 2002 que a la seva vegada cobreix tot l'àmbit.

2.2.4.4.-ELS ESTRATS D'ABANDONAMENT I DESTRUCCIÓ

Estrats d'abandonament de l'àrea termal (UUEE. 2011, 2021 i 2070) [An.VIII, 27.25 a 28.6]

En els àmbits 3, 4 i 5 que corresponen al *caldarium*, *apodyterium* i *frigidarium* respectivament dels banys de la *domus* es conservava, directament sobre el paviment, una capa de textura llimosa amb escassos materials arqueològics que va proporcionar un minso conjunt ceràmic d'unes 150 peces. El recompte de vaixel·la fina indica que aproximadament la meitat dels fragments tenen un caràcter residual.

La datació del conjunt ens ve donada, en primer lloc, per algunes ceràmiques. Es constata la presència de TSA-C. La TSA-D consta de les formes Hayes 50B i Hayes 59. La ceràmica de cuina africana presenta algunes peces tardanes com la cassola Ostia IV, 1 i el plat-tapadora Ostia IV, 61. Totes les formes que hem esmentat es troben en estrats

del segle IV i primer quart del V. Concretant més, Hayes 50B i Ostia IV, 1 es documenten a la nostra ciutat a partir de mitjans de segle IV.

Pel que fa a les monedes algunes, com un sextant ibèric indeterminat o un antoninià de Deci (249-251) tenen un caràcter residual. De la UE. 2070 que cobreix l'àrea de l'hipocaust de la petita banyera del *caldarium* procedeixen un AE3 de Valentinià o Valent (364-378 dC.) i un AE2 de Valentinià II (378-383 dC.). Aquesta darrera ens dona una data de formació *post quem* de l'any 378, que concorda prou bé amb la que proporciona l'exigu conjunt ceràmic. Tot i així i segons el que es detecta en l'estratigrafia del *propnigeum*, probablement s'hagi d'avançar la cronologia fins la segona meitat de segle V.

Estrats d'arrasament de l'àrea termal (UUEE. 2007, 2008, 2019 i 2069) [An.VIII, 28.7 a 28.13]

Es corresponen al desmantellament i terraplenament de l'edifici residencial, cosa que es fa evident especialment en el *caldarium*, amb un gran nombre d'estucs caiguts trobats en la UE. 2008 i l'expoli dels *bipedales* que sostenien el sòl de mosaic de l'*alveus* i que van suposar la seva destrucció, com evidencia una bona quantitat de fragments de mosaic recuperats en la UE. 2069. Els materials ceràmics són poc abundants. Primerament cal assenyalar que més d'un 80% de la vaixel·la fina té un caràcter residual. També l'aparició de diversos ossos humans sense connexió anatòmica en la UE. 2069.

Han estat identificades les formes Lamb. 40 i Hayes 50B en TSA-C; i Hayes 58B i Hayes 67 en TSA-D. Totes aquestes sigillates inicien la seva producció en el segle IV; la més tardana és Hayes 67 que fa aparició sobre l'any 360 dC. Esmentarem també la presència de Lamb 1/3 en sigillata lucente. La ceràmica de cuina africana compta amb vores d'àmplia cronologia i també amb una cassola Ostia IV, 1 datable a partir de mitjans de segle IV. També en aquesta època es troben les àmfores sud-hispàniques K. 19A-B. La peça més tardana del conjunt és una àmfora d'origen oriental LRA 4A, característica del segle V.

El petit lot numismàtic procedeix de l'estrat 2007 i consta de tres monedes: un dupondi/as de Júlia Domna, esposa de Caracalla (211-217 dC.), un antoninià de Sal.lonina, esposa de Gal.liè (253-268 dC.) i un AE3 de Valent (367-375 dC.). Amb l'escàs conjunt ceràmic recuperat i, sobretot, per la relació amb l'estratigrafia, caldria avançar aquesta cronologia d'últims anys del segle IV o primers del V fins una data més avançada.

Estrats d'arrasament de la *domus* (sense intrusions) (UUEE. 2009, 2010, 2027, 2028=2031, 2032, 2060 i 2080) [An.VIII, 28.14 a 28.30]

S'han agrupat aquí els que contenen exclusivament material romà. Son uns 900 fragments ceràmics en general molt rodats. L'anàlisi de la vaixel·la fina mostra que aproximadament el 80% és material residual tardorepublicà i altimperial. S'han identificat les següents formes en TSA-D: Hayes 58A, Hayes 59 i Hayes 91 A-B. També es constata la presència de terra sigillata lucente (Lamb. 1/3), DSP i TSHT (forma 37). El conjunt de ceràmica de cuina africana conté nombroses formes d'àmplia cronologia i altres que es circumscriuen a època tardana. Aquestes darreres són Ostia IV, 59 i Atl. CV, 2. D'entre les àmfors destaquem una africana K. 25C. Els elements tardoromans datables són escassos en comparació amb el volum de terra extret i el nombre de fragments. La presència de formes que arriben a Tàrraco a mitjan segle IV com Hayes 91 A-B, la forma 37 d'hispanica tardana, la cuina africana Atl. CV, 2 i l'àmfora africana K. 25C ens donen una data inicial. De totes maneres, per relació amb els altres estrats creiem que la formació de l'estrat és més tardana.

Estrats d'arrasament de la *domus* (amb intrusions) (UUEE. 2001, 2002, 2003, 2014, 2015, 2029 i 2521) [An.VIII, 28.31 a 28.32]

Alguns dels estrats d'arrasament estan contaminats amb intrusions medievals o modernes. Els hem separat per prudència, tot i que les dades que proporcionen són, com veurem, molt similars. El conjunt és de poc més de 500 fragments ceràmics. El recompte de vaixel·la fina mostra novament que aproximadament un 80% és material tardorepublicà i altimperial. Les formes tardanes documentades són Lamb. 40 bis en TSA-C, i en TSA-D: Hayes 58B, Hayes 64,4, Hayes 67 i Hayes 80B. La TSHT està

present amb les formes Ritt. 8 i 83. D'entre les cuines africanes només esmentem Atl. CV, 1, a la que s'assigna una datació a partir de mitjans de segle IV. La cronologia està marcada per la TSA-D i la TSHT. Hayes 64,4 i Hayes 67 fan acte de presència en la segona meitat del segle IV. Hayes 80 B i la forma 83 de TSHT arriben a inicis del segle V. Altres materials són un AE2 de Magnenci (350-352) que ens està proporcionant una data *post quem* per a l'estrat, alguns petits fragments de placa de marbre blanc potser procedents de la decoració de l'edifici, una cornisa [An. IX, 79] i un dau d'os [An. IX, 80]. L'estrat, doncs, es dataria els primers anys del V segons els materials proporcionats per l'excavació.

La ceràmica de cronologia posterior és fonamentalment medieval i es concreta en una peça d'origen islàmic amb decoració d'alàfies i dos fragments de verd i manganès, així com algunes comunes vidrades de difícil datació però amb formes pròpies medievals. Aquestes intrusions poden ser datades en el segle XIII i deuen correspondre a un moment en que el sòl és treballat amb uns objectius eminentment agrícoles. Sense dubte hem de relacionar el marge de pedra en sec 2005 amb aquest moment.

Només un dels estrats, la UE. 2029, ubicada en l'àmbit 15, en l'angle nord-oest de l'edifici que està pràcticament arrasat, s'han recuperat també ceràmiques modernes. Concretament blaves catalanes i també un fragment de pal de la llum amb aïllants de vidre.

Estrats d'arrasament fora de la *domus* (UUEE. 2004, 2006, 2025, 2026 i 2030) [An.VIII, 29]

En l'exterior de la *domus*, junt a la façana nord s'excavaren uns estrats, alguns dels quals es recolzaven en el mur 2110 i en el perpendicular de la via. Tots ells es caracteritzen per presentar el material de forma molt fragmentària. És un conjunt de 675 peces. La gran majoria té un caràcter residual: un 86% de la vaixel·la fina ho és. El conjunt de formes tardanes –bastant reduït– es limita a dues formes de TSA-C (Hayes 50, n. 55 i Lamb. 40 bis), dues de TSA-D (Hayes 58B i Hayes 67), una de DSP (Rig. 6A) i una de TSHT (Ritt. 8). Les àmfores tardanes es redueixen a vores d'africana K.

3A i 3B. Les formes Hayes 67 i Rig. 6A ens duen a la segona meitat del segle IV. En aquest cas les dues monedes recuperades no són de gran ajut: un as d'Iltirta (80-72 aC.) i una indeterminada. En canvi, la ceràmica comuna ens avança la cronologia als primers anys del segle V: una vora de morter africà M/CA/1 i una gibrella també d'origen africà Gi/CA/8.

2.2.5.-PROPOSTA DE RESTITUCIÓ ARQUITECTÒNICA

Abans d'entrar en matèria cal advertir que les restes de la *domus* són incompletes. En efecte, l'ala sud és completament hipotètica ja que queda soterrada sota l'avinguda actual, però considerarem la seva existència en base a paral·lels d'altres cases. També és hipotètica la façana occidental de l'edifici que no va trobar-se, ja que els estrats de destrucció l'havien fet desaparèixer. Podria plantejar-se que la *domus* s'extengués amb noves ales en aquesta direcció, però difícilment haurien desaparegut sense deixar rastre. Per tant, basarem la nostra hipòtesi en definir una façana teòrica que ubiquem en relació amb l'eix de simetria que sembla regir la nostra edificació.

És evident que en el moment de planificar la construcció l'arquitecte no es va veure limitat per condicionants urbanístics previs, gaudint així d'una total llibertat limitada només pels gustos i les possibilitats econòmiques del personatge a qui anava destinada. Amb un terreny lliure de qualsevol edificació anterior i relativament pla, la única actuació fou enrasar el terreny a una mateixa cota. Es va optar per adossar la façana oriental a la via que en aquells moments seguia en funcionament, i això va determinar la orientació de la *domus*, en tractar-se d'una construcció regida per un eix de simetria i de planta aproximadament quadrangular.

L'eix nord-sud té una longitud 20'50 m. (sense comptar l'absis, que fou afegit en un segon moment), als que s'haurien de sumar uns 7 ó 8 metres més de la hipotètica ala meridional. L'eix est-oest, si donem per feta la simetria de la façana occidental, té una longitud de 22'60 m. És a dir, que l'edifici podria tenir una dimensions de 28 x 22'60 m., la qual cosa ens dóna una superfície de 632'8 m², dels quals 86'25 corresponen al pati central.

Yvon Thébert, en un extens i difós article sobre l'arquitectura domèstica de l'Àfrica romana, assenyalava que amb molta freqüència les cases d'aquelles contrades seguien un pla axial perquè afavoria les relacions entre l'exterior i els espais interiors de la casa en permetre la ordenació d'una sèrie d'ambients particularment adaptada a la celebració de recepcions. La seva implantació és precisament el que imposa a la casa les línies bàsiques de la seva organització, la qual cosa determina uns espais residuals on se situen les estances més íntimes. És a dir, que les necessitats socials del *dominus* són les que regeixen la organització del conjunt. La circulació es troba assumida fonamentalment pel peristil, entorn del qual s'agrupen els diferents àmbits (THÉBERT 1992: 375-378). També cal anotar el fenomen detectat en algunes ciutats com Timgad o *Volubilis* on les èlits urbanes tendeixen a desplaçar les seves vivendes a la perifèria perquè allí poden disposar d'espai i desplegar-se en tota l'extensió. Aquestes línies generals poden ser aplicades també, *grosso modo*, a la nostra *domus*.

Amb unes dimensions superiors al 600 m² s'estructura com un bloc compacte provist d'un pati central. En la façana meridional s'obriria probablement la porta que donaria accés a un vestíbul, que en les riques cases africanes acostuma a ésser una de les peces principals de la *domus* (THÉBERT 1992: 348). A continuació d'aquesta ala sud i ocupant la posició central se situa un pati. La casa amb peristil és típica del nord d'Àfrica, on l'atri és desconegut; un peristil que és el centre de la casa rica, font d'aire i de llum per a les sales veïnes i un dels millors llocs on pot desenvolupar-se l'expressió arquitectònica en el marc d'una naturalesa domesticada. Sovint és accessible des del vestíbul i normalment dona pas a la sala de recepció, assumint d'aquesta manera una certa funció pública. Però també acostuma a donar entrada a les parts més privades de la casa: els *cubicula*. És doncs el centre de totes les activitats domèstiques. Aquest és el paper dels peristils africans i també el del que estudiem aquí. Ja hem comentat anteriorment que en la nostra *domus* no podem parlar pròpiament de peristil perquè no hi ha un corredor continu que envolti l'espai obert, al menys en el límit oriental; per tant preferim parlar de pati. És freqüent trobar peristils incomplets que han suprimit un o dos dels seus pòrtics (THÉBERT 1992: 348); aquest fet es pot deure a la manca de superfície edificable o bé a causes econòmiques. La darrera té una aplicació més lògica en el nostre cas, atès que aquí no hi ha problemes d'espai. Possiblement només el costat meridional i amb tota seguretat el septentrional (àmbit 8/17), doncs, disposaven d'un

passadís.

El ritme de les obertures del costat nord ve definit per la seva longitud (7'60 m.) i per un carreu de pedra, que s'ha d'interpretar com el dau sobre el que reposava un basament de columna. Amb aquestes dades es poden reconstruir dues obertures laterals de 1'5 m. i una central de 3'40 m. de llum. Les majors dimensions de l'arc central emfatitzen la importància de la sala que està emmarcant i que es troba darrera: la que hem denominat aula de recepció, que ja hem descrit abans. Lamentablement no queda ni rastre de la seva decoració, que hem d'imaginar com a mínim tan luxosa com la del *caldarium*.

A l'hora d'analitzar la funció de les cambres de recepció i la seva estructura cal reflexionar, encara que sigui de forma breu, sobre la terminologia emprada per denominar aquestes cambres, així com la seva evolució. Tres termes són els usats per definir aquesta mena de cambres: *cenatio* -denota la funció de la sala com a menjador i és, possiblement, el terme menys usat-; *triclinium* -aquesta denominació fa referència a les lliteres que usualment ocupaven el menjador, si bé tot sovint s'aplica a les sales de recepció-; i *oecus* -poc usat a les fonts, però molt habitual en la terminologia arqueològica moderna, normalment destinat a descriure les sales més preeminents de l'edifici i que actuarien com a cambres de recepció, sovint amb un o més absis-. A aquesta llista encara s'hi podria afegir, pels edificis baiximperials, el terme *aula*, usat per a definir cambres amb les mateixes característiques que els *oeci*, especialment en les riques vil·les baiximperials. En realitat els autors moderns utilitzen indistintament els diversos termes per definir el mateix tipus de cambra que, sorgida dels menjadors de les *domus* republicanes, acaben assumint la funció de cambres de recepció.

Els *triclinia* i les grans sales de recepció solen ser a l'Alt Imperi sales quadrangulares. És al Baix Imperi que s'hi afegixen -de forma general però no sempre- els absis de diverses formes i en diferents quantitats, presidint-les. Això no les converteix sempre en sales de recepció exclusivament, ja que l'absis és usat també en menjadors amb una nova distribució de les lliteres de la presidència en semicercle (*sigma* o *stibadium*). El fenomen de monumentalització de les sales de recepció, sovint amb l'afegit de capçaleres semicirculars poligonals o inclús polilobulades (triconques,

etc.) és un fet constatat en nombroses *villae* (NAVARRO 1999: 110-111). Esmentarem el cas de la vil.la de Torre Llauder a Mataró, on un absis fou afegit a l'*aula* en el segle IV (PREVOSTI-CLARIANA 1988: 21-23).

El traspàs del *triclinium*-menjador a l'*aula* de recepció, amb els canvis que això comporta, tant en la seva concepció com en el seu aspecte, es pot situar en època altimperial quan la sala de recepció comença a ocupar un lloc central dins l'estructura dels edificis. Això s'observarà no només en l'enriquiment de la cambra si no també en la seva posició. Si els *triclinia* eren pensats inicialment com a menjadors des dels que es pogués tenir bona visió de l'exterior, les noves sales són pensades per ser observades des de fora. És a dir, el punt de vista s'inverteix. Així, la cambra se situarà dins el conjunt en posicions axials, tenint en compte l'efecte que crea al ser contemplada des de l'exterior, tot sovint des del pati o peristil davant del qual se sol situar. Aquest model assumirà, especialment en el Baix Imperi, el reflex de les noves activitats socials que tenen lloc a les residències on el propietari assumeix en alguns casos un gran poder.

Tant l'absis com la situació central de la cambra principal realcen la seva importància. L'efecte escenogràfic es potencia pel fet que l'àmbit que se situa davant de l'estança era en realitat un pati obert acabat en un àmbit porxat. Aquesta estructura oberta concentra encara més la visió del qui accedeix al conjunt des del sud i la façana amb triple obertura situada al nord contribueix a ressaltar aquest aspecte.

L'ala oriental de la *domus* conté dues estances d'ús indeterminat i uns petits banys. La presència d'estances balnearies dóna una certa categoria a la casa; no totes podien disposar-ne. En la descripció d'aquestes s'ha pogut comprovar que són de reduïdes dimensions i en general força senzilles, però mostren algun element de cert luxe com els dos paviments de *tessellatum*: el del *caldarium* i el seu *alveus*. Destacarem dos aspectes que se surten de la norma: la manca de piscina en el *frigidarium* i la manca del sistema d'hipocaust en el *cadarium* que contrasta amb l'amplitud del *propnigeum*. Aspectes que, com es pot comprovar, venen determinats per una carència d'elements habituals en altres banys però que aquí no hi són presents, sense dubte per una qüestió d'estalvi econòmic. A primera vista sembla contradictori que uns banys tan senzills disposin de paviments musius, i més encara quan durant l'extracció dels mosaics va

poder ser comprovat que aquests no se superposaven a cap paviment anterior, és a dir, que no corresponien a cap reforma.

Vitrubi assenyala que l'amplada dels *balnea* havia de ser una tercera part de la seva longitud, sense comptar amb la banyera ni la piscina (VITR. 6.5). Aquesta proporció 1/3 es guarda en el nostre conjunt: la seva amplada interior és de 3'30 m. i la suma d'ambients té una longitud de 9'90 m., és a dir, 11 peus i 33 peus. Ocupa una superfície d'uns 100 m², i amb aquestes reduïdes dimensions pot ser inclòs en el grup de *balnea* menors (fins a 150 m²) segons la categorització establerta per V. García per als banys de les *villae* de la Tarraconense (GARCÍA 2001: 309).

Per altra banda, amb una planta tan simple s'estableix un circuit balneatori del tipus lineal simple amb recorregut retrògrad. Una disposició amb una sala central a la que s'obren els ambients (*frigidarium* a un costat i *caldarium* a l'altre) és poc habitual, però pot constatar-se en altres banys com els de la vil.la dels Ametllers (GARCÍA 2001: 122-130) que són, però, més complexos que el nostre.

La presència de petits conjunts termals en aquesta àrea extramurs de Tàrraco és un fet comprovat en les darreres excavacions de l'àrea denominada PERI 2, on s'han excavat diverses *domus* tardoantigues properes a l'àrea portuària provistes d'aquest tipus d'instal.lació. En concret i a banda del que estudiem aquí s'en coneixen cinc (ADSERIAS ET ALII 2002). Aquesta multiplicació de banys en les cases nobles de finals de l'imperi es constata en àrees geogràfiques molt àmplies com Hispània i Àfrica. El fet se sol explicar per un canvi de mentalitats; en un fenomen de jerarquització social cada cop més elevat hom tendeix a preservar més les distàncies, i no sembla tolerable que el ric propietari d'una *domus* es banyés en una piscina col.lectiva amb la gent del poble, mostrant-se despul·lat i per tant en un estat que no s'adiu gaire amb la seva pretesa dignitat (THÉBERT 1992: 371). Altres autors postulen que en aquesta privatització del bany hi ha una influència del pensament cristià (FUENTES 2000: 136).

La restitució en alçat de l'edifici presenta problemes derivats de l'estat d'arrasament. Ja hem comentat anteriorment la hipòtesi de que els àmbits 13 i 14 fossin una caixa d'escalas que donaria accés a un primer pis que ocuparia l'ala nord de la

domus. La presència d'una planta superior en aquesta ala està plenament justificada; és aquesta la que domina el conjunt des de l'entrada, suposadament ubicada al sud, i la que serveix de marc al porxo central que dóna accés a l'aula de recepció. Per altra banda mira a migdia de manera que rebria una bona il·luminació en les finestres obertes en el mur. Per a les ales oriental i occidental reconstruïm només planta baixa. Possiblement part del conjunt termal es cobriria per mitjà de voltes. Aquesta és una solució habitual en les sales calentes, com a resposta als problemes que poden suposar els focs encesos en els *praefurnia* i al microclima humit que s'hi crea. El *propnigeum* forma una unitat arquitectònica caracteritzada per gruixuts murs de *caementicium* que semblen indicar una coberta d'aquest tipus. Més difícil és plantejar què succeiria amb la hipotètica ala meridional; potser disposaria d'una façana emmarcada per dues torres, tal com acostumen a representar-se en mosaics tardoromans, però sense restes només es pot especular.

En definitiva doncs, ens trobem davant d'una *domus* d'estructura compacta, planta quadrangular i pati central, dins d'un model àmpliament difós en l'arquitectura pròpia dels últims segles de l'Imperi i amb nombrosos paral·lels. Regida per un eix de simetria, presenta una bona organització del espai, entre els que destaquen l'aula de recepció i un petit conjunt termal. Malgrat tot, però, no hi ha un desplegament decoratiu gaire luxós; Els paviments són de *signinum* i els murs s'ornen amb pintures murals. Només dos petits mosaics en l'ambient calent dels banys en són l'excepció. Tampoc s'han trobat restes que portin a pensar en la utilització de marbres; els esglaons de l'*alveus* estaven recoberts de lloses de pedra d'Alcover. És doncs una *domus* d'una certa importància, però no esplèndida.

Construïda entre el 333 i el 350 té una curta vida fins un moment indeterminat que possiblement s'hagi de situar en torn de la segona meitat del segle V. Ja en el segle V van haver-hi algunes reformes de caire menor en el *propnigeum* i en un moment indeterminat es va crear una sala en un lloc preminent de l'edifici, dotant-la d'una capçalera semicircular. El moment d'abandonament no pot ser determinat amb més precisió. Es proposa per a les darreres fases del *praefurnium* i per a la destrucció/expoli de la construcció una data indeterminada dins del segle V, que ve donada fonamentalment pels petits bronzes d'imitació que de manera abundant fan acte de

presència, i que avancen la cronologia dels exigus conjunts ceràmics, que semblen no superar els primers anys del segle V. No és aquest el lloc per entrar en una discussió sobre problemes de caire numismàtic, però de ben segur que les nostres troballes seran un punt de referència, que poden ajudar inclús a identificar la presència d'una seca no oficial a Tàrraco, com ja ha estat insinuat per alguns especialistes (MAROT 2001: 137).

Es podria especular molt sobre les causes de l'abandonament d'aquest edifici residencial. En les estances dels banys, que com ja hem indicat estaven força ben conservades, una capa de llims d'uns 10 cm. cobria els paviments. Per altra banda, la riuada del Francolí d'octubre de 1994 hauria anegat completament les restes arqueològiques de no ser pel modern mur de contenció. Aquests fets suggereixen una possible inundació del riu. Un cop abandonada la construcció, aquesta es va veure sotmesa a un saqueig sistemàtic; *tegulae*, carreus, i inclús els *bipediales* de la *suspensura* de l'*alveus*, així com a una reutilització funerària. Són un total de quatre enterraments ubicats en el *propnigeum* i el veí àmbit 6. El moment d'aquesta destrucció sembla coincidir amb l'edificació del conjunt eclesiàstic a l'altre costat de la via.

2.3.-LA BASÍLICA PALEOCRISTIANA

A l'est de la via romana i una mica més al nord de la *domus* suburbana descrita es descobrí la construcció més espectacular: una basílica paleocristiana [An. X, 15 a 17]. La seva presència tanca el gran pati central que ve definit pels restants edificis dels sectors I i V, que són contemporanis. La superfície ocupada per la construcció va ser excavada en la seva totalitat fins assolir el terreny geològic natural. Es tracta sense dubte de l'element més interessant de tota l'excavació. A grans trets, es pot definir com una basílica de tres naus y transepte, amb absis i contraabsis, orientada a l'est i precedida per un atri. Les seves dimensions exteriors són 24 x 15'20 m. per la basílica i 20'41 x 17'30 m. per l'atri [An. IX, 82-84].

En l'extrem oriental i presidint l'edifici se situa un absis quadrangular amb una doble fonamentació i junt a aquest, dos petits àmbits laterals. Trobem a continuació un transepte que no sobresurt de la planta, el paviment del qual estava a una cota més alta que el de les naus. El cos de la basílica es troba dividit en tres naus: la central de 7 metres d'amplada i les laterals de 3'50 cada una, amb una longitud de 14,70 metres. Als peus de la nau central es troba una estructura quadrangular que constitueix un contraabsis que va tenir una evident funcionalitat funerària.

Entre la basílica i el pas de la via se situa un atri que ofereix unes particularitats especialment interessants. Consta d'un pati central envoltat per un ambulacre al que s'obren en els laterals nord i sud una sèrie d'estances. En el centre s'han conservat les restes d'una fonamentació. Cal destacar la singularitat d'aquest atri, el qual es veu interromput pel contraabsis d'ús funerari abans referit en el lateral annex a la basílica.

L'estat de conservació era molt precari. Ha sobreviscut la major part de les línies de fonamentació, però cap mur en alçat. En alguns llocs, inclús els fonaments havien desaparegut, eliminats per les fosses de destrucció, com per exemple la façana meridional de la basílica o l'angle sud-occidental de l'atri. Els paviments, que eren d'*opus signinum*, es trobaren esmicolats en els estrats d'arrasament; només en quatre punts de l'atri es conservaren petits testimonis encara *in situ*. També la majoria de tombes es trobaren profanades, com es detallarà més endavant. Tot, senyal evident de

l'expoli sistemàtic a que es veié sotmesa la basílica després del seu abandonament.

2.3.1.- DESCRIPCIÓ DELS AMBIENTS

L'absis (àmbit 1)

La basílica presenta, a l'est, un absis de planta quadrangular que constitueix un dels àmbits més problemàtics de l'edifici degut a la presència d'una doble fonamentació: una interna realitzada mitjançant rases reomplertes de còdols i argila i una externa que presenta carreus reaprofitats i pedres lligades amb morter de calç [An. IX, 85-86]. La presència d'aquestes dues línies paral·leles planteja seriosos dubtes sobre la seva interpretació, i inevitablement haurem de tornar-hi més endavant.

El fonament interior de l'absis, construït amb còdols, està format per les UE. 3034, 3065 i 3071, les quals delimiten un espai útil de 3'60 m. per 2'40 de profunditat (8'64 m²). Recolzant-se en aquesta línia murària interior n'existeix una segona exterior conformada per les UE. 3032, 3033 i 3091; la darrera fonamentació havia desaparegut a causa d'una rasa d'expoli (3100), però en el reompliment de la fossa es trobaren suficients indicis de la seva existència i composició a base de carreus i pedres lligades amb morter de calç. Cal remarcar que la fonamentació 3032 mostra dos queixals que es recolzen contra el fonament de còdols 3071 i que en certa forma intenten lligar-lo. Així, la planta de l'absis s'ens presenta com un espai rectangular amb un doble mur i tres espais allargassats entre ells.

També cal destacar que aquest és el lloc més privilegiat de la basílica. En contraposició al que succeeix amb les naus aquí no abunden els sepulcres: només dos en 21'35 m². Són les tombes 57 i 58, la primera colocada en l'eix de simetria de l'edifici. Totes dues tallen el mur 3071, per tant no van ser concebudes en la planificació originària, si no que van ser fetes *a posteriori*. La resta de l'absis no conté inhumacions.

El transsepte (àmbit 2)

La presència d'un transsepte és un dels elements singulars d'aquesta basílica [An. IX, 87]. Malgrat la desaparició d'alguns trams de fonamentació, la seva presència és indiscutible. Ben centrat respecte a l'absis i a l'eix de simetria de l'edifici que transcorre pel mig de la nau central, és concebut com una nau colocada transversalment respecte de les altres tres paral·leles amb un espai útil de 14 per 3'75 m. Està delimitat per les UE. 3031 i 3035 a l'est, 3074 al nord, 3036 al sud i 3090 i 3095 a l'oest. Totes aquestes fonamentacions estan realitzades a base de rases reomplertes de còdols i argila. Algunes estan afectades per nivells de destrucció, com 3031 i 3090 que queden interrompudes en algun tram. Només una ha desaparegut del tot: 3095, però la particular composició del conjunt permet la restitució del seu traçat a partir de la seva simètrica 3090. La UE. 3074, que constitueix el límit septentrional d'aquesta peça arquitectònica, està reforçada per un segon mur paral·lel (3523) que actuaria com a contrafort, possiblement afegit en un segon moment.

Les tombes s'orienten vers l'absis excepte quatre que segueixen l'eix del transsepte (T-53, 55, 56 i 62); és un segon argument que recolza la seva existència. Encara n'hi ha un tercer: el canvi de cota de paviments. Ja hem comentat que aquests havien desaparegut, però la cota de base de les tombes és una pista sobre la diferència de nivells de pavimentació superiors. Així, la seva anàlisi demostra que l'absis i el transsepte estaven a una mateixa cota, mentre que la de les tres naus era inferior. Dues fosses d'expoli (3093 i 3094) situades en el punt de contacte amb la nau central ubiquen una hipotètica línia de cancells que marcaria encara més aquesta separació.

Les naus (àmbits 3, 4 i 5)

Les mesures interiors de la nau septentrional (àmbit 3) són 14'70 de longitud per 3'10 d'amplada. Està delimitada per quatre fonamentacions fetes de còdols i argila, excepte la que serviria de basament al mur septentrional, que està formada per carreus i altres pedres lligades amb morter de calç (UE. 3018), i de la que es conserva un tram de 8'50 m. De la UE. 3020 que tanca pel sud en resten tres petites porcions; l'extrem oriental ha desaparegut i l'occidental es troba afectat per dues tombes que el destrueixen parcialment (T-141 i 148). La UE. 3095, que com ja hem dit no s'ha conservat, limitaria per l'est i la UE. 3014 per l'oest. El conjunt de tombes s'orienta vers l'est.

Amb 14'55 m. de longitud i 6'35 d'amplada, la nau central (àmbit 4) és l'ambient de majors proporcions [An. IX, 88]. Està delimitada per tres fonamentacions, totes elles de còdols i argila. Pel nord, la UE. 3020 a la que ja ens hem referit, i pel sud, la UE. 3027 també conservada a intervals, com l'anterior, a causa d'una sèrie de tombes que n'eliminen alguns trams (T-27, 40, 114 i 155). El límit occidental (UE. 3014) està perfectament conservat i per l'est les dues fosses (3093 i 3094) la separen del transsepte. Cal destacar el descobriment de dos basaments motllurats localitzats davant les fosses (3052 i 3072), lleugerament desplaçats de la seva ubicació original, i que nosaltres interpretem com basaments de l'arc triomfal [An. IX, 89-90]. Totes les tombes estan encarades a l'altar.

La nau meridional (àmbit 5) medeix 14'40 m. de longitud i 3'30 d'amplada [An. IX, 91]. Està limitada pel sud per una fonamentació (3096) que ha estat expoliada i de la qual només en resta un carreu *in situ* (3038). Altres carreus es trobaren desplaçats (3037, 3528, 3529), i tots els indicis mostren que estava feta a base de carreus lligats amb morter de calç, de la mateixa manera que la seva simètrica 3018. Les restants línies de fonamentació són de còdols lligats amb argila; són les UE. 3014, 3027 i 3090. Les tombes conservades també s'orienten vers l'est, excepte dues: T-122 i 123. També és un element important que cal considerar i sobre el que hi tornarem després.

El contraabsis (àmbit 6)

Aquest és un dels punts més problemàtics. La fonamentació 3014 constitueix el límit entre la basílica i l'atri. Adossat a la façana occidental de l'edifici basilical i ben centrat en l'eix de simetria de la construcció es troba l'àmbit que configura un contraabsis que sobresurt dels peus de la basílica amb unes dimensions externes de 3'70 per 3'70 m. [An. IX, 92]. La fonamentació està construïda mitjançant rases reomplertes amb carreus i pedres lligades amb morter de calç. Són les UE. 3101, 3102 i 3104 que conformen una U que es recolza contra el mur 3014. A més, hi ha un tercer muret fet amb la mateixa tècnica constructiva i perfectament lligat amb les UE. 3101 i 3104: és la UE. 3103, d'un gruix menor (35/40 cm. en front dels 65 cm. dels altres). Aquest darrer divideix l'espai intern interior del contraabsis, creant una mena de nínxol de 240 per 55

cm. disposat transversalment respecte a l'eix de la basílica. Aquest petit espai, que ja des de la primera prospecció efectuada la primavera de 1994 vam identificar com una tomba o mausoleu, és T-7, un sepulcre creat al mateix moment que el contraabsis ja que en forma part inherent des de la seva primera concepció. En un segon moment es va col·locar en l'interior d'aquest contraabsis una nova tomba (T-8) orientada a llevant i per a la qual es va aixecar el muret 3073.

Tanmateix, dos fonaments de còdols i argila (3089 i 3099) que limiten el passadís oriental de l'atri es recolzen als fonaments del contraabsis. La ubicació del contraabsis aparentment tallant el pas de l'ambulacre oriental de l'atri sembla anòmala i de difícil explicació.

Les sagristies (àmbits 7 i 8)

Al nord de l'absis hi ha dos àmbits disposats consecutivament que segueixen la façana oriental de la basílica però n'ultrapassen el límit septentrional. Es caracteritzen per ser fonamentacions de còdols lligades amb argila, continuació dels altres fonaments de còdols de la basílica i suposadament recolzades contra el fonament 3091 de l'estructura absidial que ha desaparegut. Són les UE. 3028, 3029, 3030 i 3031. A més, contra el costat oriental, just en l'angle, hi ha una agrupació de còdols (3507) que podria ser el basament d'un contrafort. Les dimensions són 3'40 per 1'50 m. en l'àmbit 7 i 3'30 per 2'70/3'00 en l'àmbit 8.

Destaquem l'absència d'enterraments en el seu interior i la presència d'una pedra irregular més o menys centrada en l'àmbit 7 que podria haver estat el basament d'algun element desconegut.

El pati (àmbit 9)

Es tracta d'un gran espai rectangular a cel obert que precedeix la basílica [An. IX, 93]. Advertim aquí, per tal d'evitar repeticions, que les fonamentacions de l'atri són de còdols i argila en tots els casos. Aquest pati doncs està definit per una sèrie de

fonaments: són les UE. 3007 pel nord, 3021 pel sud i 3089-3099 per l'est (que es recolzen, com ja hem dit, al contraabsis). El límit occidental d'aquest pati és problemàtic, atès que no es conserva. L'angle que formen les UE. 3039 i 3524 s'endinsa en aquest pati i podria marcar aquest límit occidental; si fòs així el pati tindria unes dimensions d'entre 9'60 i 10'10 m. de longitud per 7'70 d'amplada, és a dir, uns 75 m² de superfície. No obstant, hi ha un espai entre aquest teòric límit i la via que potser estaria cobert o potser no, i és indeterminable degut a que no se n'han conservat restes. Aquesta segona possibilitat faria augmentar la seva superfície fins els 100 m².

Gairebé al mig del pati es va localitzar un conjunt de còdols lligats amb argila, possiblement la fonamentació d'un element indeterminat, que mesura 100 per 45/70 cm. [An. IX, 94]. No hi ha elements suficients per saber de què es tractava, però en vista d'altres paral·lels ens inclinem per un *cantharus*, una font o un petit estany central. Hi ha precedents des dels primers moments de l'arquitectura monumental cristiana -Sant Pere del Vaticà en el segle IV (KRAUTHEIMER 1992: 64)- i també en el segle V -l'anomenada Catedral de Gerasa (MICHEL 2001: 226-240)-.

Cal destacar la presència d'un fragment de paviment d'*opus signinum* disposat encara *in situ* (UE. 3011). Es trobà com un element aïllat i no s'adossa a cap mur, malgrat la seva proximitat amb el contraabsis de la basílica [An. IX, 95]. Cobria una tomba infantil (T-166). Altres sepulcres es disposaven en aquest pati, però pocs i ben a prop dels murs que el limitaven: a banda de la mateixa T-166 que s'alinea amb el límit oriental, T-12 i 102 ho fan amb el septentrional, T-103 amb l'occidental i T-13 amb el meridional (tot i que per aquesta última proposem una cronologia més avançada, com s'explica en el capítol dels enterraments). Només T-104 se situa més a l'oest, junt a altres sepultures que per ser anteriors a l'edifici he referenciat en capítols anteriors.

Les estances obertes a l'ambulacre septentrional (Àmbits 10, 11 i 12) [An. IX, 96]

L'àmbit 10 està definit pels fonaments 3006, 3009, 3055 i 3525, l'últim dels quals no ha conservat la totalitat del seu traçat. Medeix 3 per 3'35 m. i està mancat de tombes en l'interior. En l'angle nord-occidental hi ha una mena de basament de pedres lligades amb terra (UE. 3092) que mideix 130 per 75 cm.

L'àmbit 11 és una petita estança de 3 per 2'70 m. delimitada per les UE. 3006, 3009, 3055 i 3070, la última conservada parcialment. Sortosament ens ha arribat bona part de la pavimentació original, feta a base de petites pedres i morter de calç, amb absència absoluta de ceràmica (UE. 3060). El subsòl estava ocupat en la seva totalitat per tres sepulcres molt ben conservats: T-17, 18 i 91. Els dos primers coberts encara pel paviment i tots tres segueixen una alineació nord-sud [An. IX, 97]. També cal notar la presència del mur 3097 en el subsòl, d'una cronologia molt anterior, servint de límit a les tres fosses funeràries.

L'àmbit 12, situat a continuació de l'anterior, està definit per les UE. 3006, 3008, 3009 i 3070. Destaca per les seves dimensions, és la sala més gran associada a l'atri: 5'75 per 2'90 m., uns 16'5 m². A banda d'això els únics elements destacables són la presència dels murs 3059 i 3098, que són anteriors a la construcció paleocristiana, i la presència d'una tomba (T-14) que, com es veurà en el capítol corresponent, deu ser d'un moment bastant posterior.

L'ambulacre nordoriental (àmbit 14)

Es tracta d'un llarg passadís en forma de L, en realitat l'ambulacre septentrional i part de l'oriental fins que aquest queda interromput pel mur 3104 del contraabsis. La longitud del braç septentrional és de 12'70 m., la seva amplada és de 2'30 m. i està definit pels fonaments 3007, 3009, 3014 i 3524. La longitud del braç oriental és de 4'75 m. mentre la seva amplada és de 2'20 m. i està limitat per les UE. 3009, 3014, 3089 i 3104. Es conserven petits testimonis del paviment d'*opus signinum*: les UE. 3012 i 3013 [An. IX, 98]. Per sota de tota l'àrea s'han documentat una quinzena de sepultures que aprofiten al màxim l'espai disponible. Excepte una (T-169) totes s'orienten seguint l'eix nord-sud.

Els àmbits 13 i 15

Són dos àmbits bessons ubicats en l'angle nord-occidental de l'atri que tenen les mateixes dimensions: 3'00 per 2'80 m. Estan delimitats per les UE. 3004, 3006, 3008,

3009, 3039 i 3524. Una part de la UE. 3009 que els separa no s'ha conservat. Els únics elements dignes d'esment són la presència del fonament 3505 i dels sepulcres T-9 i 92; tots tres pertanyen a un moment anterior a la construcció que ens ocupa.

L'ambulacre sudoriental (àmbit 16)

Es tracta també d'un llarg passadís en forma L, en realitat l'ambulacre meridional i part de l'oriental fins el mur 3101 del contraabsis [An. IX, 99]. La llargada del tram meridional és de 12'20 m., la seva amplada oscil·la entre 2'30 i 2'50 m. i està definit pels fonaments 3014, 3021, 3022 i 3023. La longitud del braç oriental és de 7'50 m. mentre la seva amplada és de 2'20 m. i està limitat per les UE. 3014, 3080, 3099 i 3101. A l'est de l'àmbit 17 no n'hi havia cap més; així ho demostra la fonamentació UE. 3022 que no continua fins la façana de la basílica 3014, tal com fa la seva simètrica 3009. A més, suposant que aquest tram no s'hagués conservat, la seva línia cauria de ple sobre els peus de T-21. S'observa doncs que el passadís oriental es perllonga en direcció sud, probablement a la recerca d'una hipotètica porta que comunicaria amb l'exterior [An. IX, 100].

Es conserva *in situ* i en bon estat una part del paviment d'*opus signinum*: la UE. 3016, amb una superfície d'uns 4 m² [An. IX, 101]. Aquest paviment cobria tres sepultures les quals lògicament van trobar-se intactes, en fort contrast amb els restants sepulcres de l'ambulacre. En total se n'han documentat 10, però si comptem els altres espais totalment arrasats podrien haver arribat a ser-ne 18. Tots s'orienten seguint l'eix nord-sud a excepció d'un (T-167).

Les estances obertes a l'ambulacre meridional (Àmbits 17, 18 i 19)

L'àmbit 17 és el primer dels tres als que s'obre l'ambulacre meridional. Té unes mesures de 3'30 per 2'40, i està delimitat per les UE. 3022, 3079, 3080 i 3081. No hi ha enterraments en el seu interior [An. IX, 102]. L'àmbit 18 és perfectament quadrat (2'40 per 2'40) i ve definit per les UE. 3022, 3079, 3081 i 3082. En el seu interior i recolzada en el mur 3082 es trobà una tomba en fossa (T-16) que podria correspondre, com T-13 i 14, a un moment final de la vida de l'edifici. Més a l'oest se situa un nou ambient (19)

de dimensions indeterminades perquè el mur que el tancaria per occident ha desaparegut. Amb una amplada de 2'40 està definit per les UE. 3022, 3079 i 3082. No es mostren sepultures en el seu interior.

Els àmbits 20 i 21

No s'han conservat suficients indicis per poder afirmar amb rotunditat l'existència de dos àmbits a tocar de la via en l'angle sud-occidental de l'atri. En efecte, només es poden resseguir de manera parcial els límits oriental i meridional d'ambdós (UE. 3023 i 3079). La seva definició la realitzem per simetria amb la zona oposada, on sí que s'han determinat bé (àmbits 13 i 15). Altres restes en aquesta zona són el mur de la via 3005, de cronologia augustal, i diverses tombes anteriors al conjunt paleocristià (T-6, 170, 172).

2.3.2.-ARQUITECTURA

Fonaments

En els paràgrafs precedents s'ha pogut comprovar que existeixen dues tècniques constructives en la realització dels fonaments. La major part dels murs fonamenten sobre rases reomplertes prèviament amb còdols i argila. Aquestes rases tenen una amplada variable que normalment oscil·la entre els 50 i els 60 cm. S'han conservat en general de l'ordre de dues o tres filades de pedres. Aquesta tècnica s'empra en la totalitat de murs de l'atri i en alguns de la basílica, més concretament en la façana occidental (3014), les fonamentacions corregudes de les columnates que separen les tres naus (3020 i 3027), el transsepte, les sagristies i els murs interiors de l'absis. De manera excepcional va ser emprat un carreu procedent de l'expoli de vells edificis, concretament en el centre del traçat de la UE. 3021. És de pedra Mèdol i presenta en una de les seves cares una lesena amb set estries que conserva encara restes del seu recobriment estucat [An. IX, 103]. Una segona tècnica de fonamentació consisteix en reomplir les rases realitzades prèviament en el substracte amb una successió de carreus procedents també d'expoli. Són carreus que sovint presenten senyals d'haver format part d'altres construccions: encaixos quadrangulars, forats d'espiga, i inclús algun

d'encoixinat. Són de pedra local i de dimensions variables. Els espais que queden lliures es reomplen amb pedres irregulars i tot plegat es troba fortament lligat mitjançant morter de calç.

Fonaments d'aquest tipus s'observen en els murs exteriors de les naus laterals, el mur exterior de l'absis i en el contraabsis. A la seva vegada, en contenir elements susceptibles d'ésser reaprofitats –els carreus–, són també els que han patit més en l'ulterior procés d'expoli. Així, en les naus laterals, manca quasi la meitat de la UE. 3018 i la totalitat de la UE. 3096, de la qual només un carreu es troba *in situ* (3038). Entre aquest carreu i el transsepte n'hi ha tres més de desplaçats (3037, 3528 i 3529) sense dubte procedents d'aquest darrer mur i que per raons desconegudes els saquejadors de l'edifici, després de moure'ls, no van arribar a endur-se [An. IX, 104]. Igualment, un conjunt de quatre carreus (3522) podria procedir del mur 3018. L'absis conserva prou bé els fonaments excepte el tancament septentrional, constituït per la UE. 3091, completament arrasada per una gran fossa d'expoli (3100). En el seu interior, però, s'hi han trobat les seves restes: carreus i fragments solts del morter de calç que els lligaven [An. IX, 105].

A banda d'això, considerem que el carreu 5547 i el pedestal epigràfic 5555 localitzats en els estrats de destrucció de l'edifici de la zona V deuen procedir també de la basílica, de la mateixa manera que el *stipes* d'altar i altres plaques marmòries, com veurem més endavant.

El perquè d'un tipus o altre de fonamentació ens va fer plantejar des d'un primer moment dues possibles hipòtesis. La primera, que es tractés de dues fases cronològiques ben diferenciades; una més antiga amb fonamentacions a base de còdols lligats amb argila i una segona a base de carreus units amb morter de calç. La segona hipòtesis es decantaria en atribuir una mateixa cronologia a la construcció paleocristiana, amb una explicació per aquesta doble tècnica que derivaria cap a motius d'ordre constructiu o arquitectònic.

Murs

Lamentablement, degut a l'estat d'arrasament de les restes no s'ha conservat cap mur en alçat. Així, només podem especular sobre la tècnica dels murs. Considerem, que per la naturalesa de la mateixa construcció havien de ser prou consistents. La suposada feblesa dels fonaments de còdols i argila –repeteix, suposada-, no ens ha de fer caure en el parany d'imaginar uns febles. Recordem el cas de la veïna *domus* suburbana on sobre idèntiques fonamentacions reposaven murs d'*opus caementicium* reforçats amb carreus.

Paviments

De la mateixa manera que els murs, també els paviments han resultat greument afectats per l'expoli i, sobretot, pel saqueig sistemàtic de les tombes que n'ocupaven pràcticament tot el subsòl. L'àrea de la basílica no ha conservat cap fragment *in situ*, però l'aparició de nombrosos fragments d'*opus signinum* en els estrats de destrucció no deixen cap dubte sobre la seva naturalesa. Són paviments que consten d'una capa de preparació de petits còdols sobre la que es disposa la barreja de petites pedres, ceràmica i morter de calç, amb un gruix total d'uns 10 cm. No s'han trobat altres restes que facin pensar en enllosats o mosaics.

L'estat de destrucció de l'atri és similar al de la basílica, però aquí s'han conservat alguns paviments *in situ*, principalment en els ambulacres (3012, 3013 i 3016), amb unes característiques idèntiques als fragments de la basílica. En el pati i a molt poca distància del contraabsis hi ha un nou fragment (3011) també de *signinum* que, com els anteriors, cobria un sepulcre (T-166). Una senzilla contrastació de cotes demostra que la cota de pavimentació acostuma a estar entre 70 i 80 cm. sobre els llits de *tegulae* dels sepulcres. Les cotes s.n.m. del paviment de l'ambulance oscil·len entre els 6'32 i els 6'48. En canvi, el fragment 3011, ubicat dins el pati, està a una cota superior: 6'64 m.s.n.m. Finalment, l'àmbit 11 ha conservat uns 4 m² del seu paviment, fet a base petites pedres i morter de calç i de constitució més feble que els anteriors (UE. 3060). Està a una cota de 6'52 m.s.n.m.

Cobertes

No hi ha cap element de la coberta. L'excavació demostra que després del seu abandonament l'edifici fou saquejat i tots els elements aprofitables van desaparèixer. Lògicament el primer seria la teulada. Els nombrosos fragments de *tegulae* que han anat apareixent en els estrats de destrucció procedeixen dels sepulcres. Per altra banda, els paral·lels arquitectònics ens indiquen que aquesta coberta se sostindria per mitjà d'un envigat de fusta.

Elements nobles

Ja hem fet referència al saqueig sistemàtic d'elements constructius. No s'ha trobat ni rastre de basaments, columnes o capitells, i no sabem si això es deu a que van ser transportats pel seu aprofitament a un altre lloc, o bé a que les tres naus estaven separades per pilars d'obra. Els únics elements nobles trobats a la basílica són dos basaments de pedra calcàrea local altimperial, sense dubte basaments de pedestals epigràfics procedents d'expoli (3052 i 3072). La seva particular ubicació en el punt de contacte entre la nau central i el transsepte és prou significativa; tot i que estan lleugerament desplaçats, deuen ser els basaments sobre els que s'alçava l'arc triomfal que separava els dos ambients arquitectònics.

L'únic fragment de columna localitzat és un resquill amb un diàmetre de 25'66 cm. d'un marbre de tipus indeterminat procedent dels nivells de destrucció. No està clar que provingui de l'edifici, ja que altres elements aliens a la basílica s'han trobat en les fosses d'expoli, com un retrat femení del segle II. Si hi hagueren dues columnates és clar que tots els seus elements nobles (basaments, columnes, capitells) van ser curosament desmuntats i traslladats a un altre lloc per al seu reaprofitament i en aquest sentit és altament significatiu l'absència de qualsevol fragment, per diminut que sigui.

Durant els treballs d'excavació es recuperaren algunes plaques d'un marbre blanc indeterminat que presenta vetes de color gris-blavós i, en menor quantitat, altres de pedra d'Alcover. S'ha comprovat com algunes tombes empen plaques d'aquests materials (per exemple T-56), amb la qual cosa és possible que aquests materials reaprofitats provinguin dels sepulcres més que de la decoració arquitectònica del propi edifici basilical. En l'estrat de destrucció de l'edifici del sector VB (5537) es

recuperaren algunes d'aquestes plaques, així com nombroses *tegulae* que considerem deurien provenir del saqueig de la basílica, ja que difícilment podrien provenir d'aquella construcció, a la que li atribuïm un ús agrari.

2.3.3.-FASES CONSTRUCTIVES

Ja s'ha apuntat unes línies més amunt que la doble tècnica emprada en les fonamentacions planteja la possibilitat que l'edifici tal com el coneixem respongui a una planificació original -que estaria caracteritzada per emprar còdols lligats amb argila en les rases de fonamentació- i a una ampliació posterior que utilitzaria una tècnica diferent -reompliment a base d'una successió de carreus lligats amb morter de calç- [An. X, 18]. L'anàlisi minuciosa de les restes mostra com els segons es recolzen sovint contra els primers. Considerem ara cadascuna de les hipòtesis.

La hipòtesi que considera dues fases ben diferenciades cronològicament definiria un primer edifici de culte amb planta de creu llatina: una nau de 14'55 m. de longitud per 6'35 d'amplada; un transsepte de 14 per 3'75 i una reduïda capçalera de planta quadrangular (l'absis, de 3'60 per 2'40). Els dos àmbits que considerem sagristies (7 i 8) també formarien part d'aquesta primera fase constructiva, de la mateixa manera que la totalitat d'estructures de l'atri, excepte els ambulacres. Un atri amb unes dimensions exteriors de 20'5 per 17'30 m., amb un pati central que disposaria de diverses estances adossades al nord, sud i oest.

Els edificis cristians amb planta de creu llatina són excepcionals a Hispània en una època tan primerenca. No obstant, hi ha precedents des dels mateixos orígens de l'arquitectura paleocristiana: començant pel prototipus constantinià de l'església dels Sants Apòstols de Constantinopla, i seguint per altres construccions més properes a la nostra, tant geogràfica com cronològicament: els Sants Apòstols de Milà començada el 382 per Sant Ambrós o l'església de la Santa Creu de Ravenna datada sobre l'any 425 (KRAUTHEIMER 1992: 81, 95, 214). El que sobta en la nostra hipotètica església amb planta de creu llatina és la reduïda superfície de l'absis que contrasta amb la seva importància arquitectònica i litúrgica.

En una segona fase de datació incerta es transformarien tres elements: s'hi afegirien les dues naus laterals (murs 3018 i 3096), s'ampliaria l'absis per a donar-li la mateixa amplada que la nau central (murs 3032, 3033 i 3091), i es construiria un contraabsis de planta quadrada. Una tercera fase constructiva que consistiria en la construcció d'uns ambulacres al davant de les estances que delimitaven l'atri, ja que els seus murs s'adossen clarament al contraabsis (murs 3007, 3021, 3089 i 3099). La funcionalitat dels ambulacres, a més de la deambulació, és funerària com demostren els enterraments que ocupen tot el subsòl.

Una hipòtesi consideraria que tot l'edifici respon a un sol projecte arquitectònic que empra dues tècniques diferents de fonamentació. Els únics elements que semblen ser d'un moment posterior són els fonaments 3507 i 3523, ubicats en l'angle nord oriental de l'edifici i que podrien ser contraforts afegits en un moment indeterminat per tal de reforçar l'estructura. Però, per què dues tècniques per a fonamentar? La resposta no és clara, potser el motiu es deu a causes de tipus arquitectònic. De fet, el mateix fenomen es documenta en la veïna basílica excavada per Serra Vilaró, on es constaten diverses tècniques per a fonamentar: carreus, còdols i àdhuc sarcòfags (vegeu per més detall el capítol 3) tot i que allí no es mostra una planificació organitzada com aquí.

Després de sospesar els diferents arguments en pro i en contra de l'existència d'aquestes dues fases, considero que ambdues hipòtesis tenen punts a favor i en contra i és difícil decantar-se per una o altra.

El primer problema està en l'absis; els murs de la hipotètica segona fase de l'absis estan lligats amb els de la primera. Efectivament, el mur de límit oriental (3032), que correspondria a la segona fase, presenta dos tirants construïts també amb pedra i morter de calç que s'adossen al mur de la primera fase 3071. Evidentment no té cap sentit té lligar els fonaments del nou mur amb els fonaments del que ha estat enderrocat. No obstant, si considerem la doble fonamentació de l'absis com pertanyent a una sola fase, aquesta queda sense explicació, com argumentarem més avall.

El segon punt conflictiu està en les sagristies, que pertanyerien a la primera fase. Tots els indicis indiquen que els murs de les sagristies –de còdols i argila- s'adossaven

també als murs de la suposada segona fase de l'absis. Per desgràcia una fossa d'expoli (3100) va destruir aquesta àrea, però les restes conservades del mur 3031 així semblen indicar-ho. Es donaria el cas de murs de la primera fase (3030 i 3031) recolzant-se contra els de la segona (3091), cosa que és òbviament impossible. A més, el fet que el mur oriental de les sagristies (3030) de primera fase coincideixi amb l'alineació de l'absis de segona fase (3032) queda sense explicació.

Un tercer aspecte és el fet que el fonament 3099 de l'ambulacre oriental, format per còdols i argila i suposadament de la tercera fase, lliga amb el mur 3021 i aquest a la seva vegada lliga amb 3023 que és de la primera.

Per últim, cal tenir en compte que la planta final de la basílica està tan ben estructurada que sembla haver estat planificada així des d'un primer moment. Ho tractarem després, però avancem que el temple s'inscriu en una retícula de 10 x 10 *perticae* i que compleix amb una perfecció admirable la proporció àurea.

2.3.4.-PROPOSTA DE RESTITUCIÓ ARQUITECTÒNICA

Els accessos a la basílica

No s'ha conservat cap de la o les entrades a l'edifici, ja sigui de l'atri o la basílica, ni tan sols els llindars. La mateixa situació de la basílica entre el conjunt d'edificis contemporanis convida a ubicar la seva entrada/es a l'oest, comunicant amb l'atri, o al sud, oberta/es al pati.

En les tres naus de la basílica hi ha una anomalia que ja hem ressaltat unes ratlles més amunt; totes les tombes s'orienten vers l'altar excepte dues: T-122 i T-123 que estan col·locades perpendicularment a les altres. Aquestes estan situades en la nau sud, a tocar amb la façana meridional, i la única explicació que hi trobem a aquesta anormal disposició és que estiguin marcant un sentit nord-sud en la circulació dels fidels, el qual només tindria raó de ser si enfront s'hi hagués situat una entrada. Aquesta

hipòtesi, a més, està reforçada pel fet que les dues tombes estan perfectament centrades amb el segon intercolumni de la nau meridional. Hi suposem, per tant, una entrada lateral des del pati que s'ubica al sud de la basílica, el qual centra el nostre conjunt de construccions tardanes.

A banda, cal suposar algun tipus de comunicació entre la basílica i l'atri, però no hi ha cap indicatiu. És difícil és hipotetitzar sobre una entrada a la nau central, ja que la posició del contraabsis sembla invalidar aquesta opció. Poden suposar-se dues obertures al final dels ambulacres coincidint amb les naus laterals; tot indicaria, doncs, que més que un ambulacre continu la funció dels passadissos (àmbits 14 i 16) seria donar accés a la basílica, però la veritat és que tot són suposicions. També les sagristies devien estar comunicades molt probablement amb el transsepte mitjançant una porta oberta en el mur 3031.

Els accessos a l'atri també són problemàtics, atès el lamentable estat de les restes. Per la mateixa naturalesa i funció d'aquest ambient arquitectònic cal imaginar un accés des de la via romana que hi circula pel davant. Per altra banda, des dels ambulacres s'accedia a una sèrie de petits àmbits d'ús incert, però en un punt sembla no haver-ne existit mai cap: en l'angle sud-oriental, just al nord de l'àmbit 17. Aquest espai és una continuació del passadís de circulació i només tindria sentit si desemboqués en una porta que deuria trobar-se pròxima a l'angle format per 3014 i 3079, oberta en qualsevol d'aquests murs i donant accés al gran espai obert o pati que se situa al sud de la basílica.

Restitució de les cotes de pavimentació

La completa destrucció dels *signina* de la basílica ens ha privat de conèixer si tot l'edifici estava pavimentat a una mateixa cota o variava segons els àmbits. No obstant, comptem amb un element preciós que pot proporcionar-nos moltes pistes al respecte: les cotes dels sepulcres (que prenem sempre reals, en m.s.n.m.). Poques eren les tombes que tenien intacta la coberta, però la majoria conservava el llit de *tegulae* sobre el que es dipositava el difunt. La confrontació entre les cotes de les tombes dels àmbits pot ser un element clau per a la restitució dels diferents nivells de pavimentació, com

demostrarem a continuació.

Les fosses de les dues úniques tombes de l'absis estan a 6'24 i 6'26 m.s.n.m. Per tant, la mitjana és de 6'25 m. El transsepte conté 17 sepulcres les cotes dels quals oscil·len entre els 5'96 m. de T-56 i els 6'43 m. de T-46. Malgrat aquesta diferència de gairebé mig metre, la mitjana és de 6'18 m., molt pròxima a la de l'absis, i encara ho seria més si s'obviessin les tres tombes de l'angle sud-oriental (T-55, 56 i 62) que semblen fetes en un mateix moment i es troben a una cota lleugerament inferior. Llavors, la mitjana resultant seria 6'26 m., igual a la de l'absis (amb un error despreciable de 1 cm.), i serà aquesta la que tindrem en compte, exclouent doncs aquelles tres tombes que distorsionen la mitjana del transsepte. Tot i així, considerem que aquella diferència de 8 cm. no és prou significativa.

Les cotes mitjanes de les tres naus són molt similars: 5'85 m. per a la nau central, 5'82 m. per a la nau meridional i 5'88 m. per a la septentrional. La mitjana de les tres, doncs, és de 5'85 m.s.n.m. El sepulcre T-7 del contraabsis no conservava elements suficients per saber la cota però sí la veïna T-8 que es trobava a 5'75 m.

L'atri presenta un panorama diferent perquè s'hi han conservat algunes pavimentacions *in situ*. De l'anàlisi de les cotes dels sepulcres sembla deduir-se que el braç oriental de l'ambulacre es trobava a una cota més alta, però això queda desmentit pels paviments 3013 i 3016 ubicats en les cantonades i que són perfectament horitzontals. La cota mitja de l'ambulacre nord és de 5'76 m. i la de l'ambulacre sud, de 5'78 m.; la mitjana d'ambdós, doncs, és de 5'77 m.s.n.m. L'àmbit 11 contenia també tres tombes, que estan a una cota mitja de 5'85 m.

AMBIENT	COTA MITJANA
Absis	6'25
Transsepte	6'26
Naus	5'85
Contraabsis	5'75
Ambulacre atri	5'77

Queda clar que l'absis i el transsepte es trobaven a un mateix nivell, sobreelevat

respecte a les naus de la basílica uns 40 cm., distància que deuria traduir-se a nivell arquitectònic en dos esglaons de 20 cm. d'alçada, però no sabem del cert si era així perquè sembla com si el paviment de les naus s'anés elevat de cota a mesura que s'acosta al transsepte, de manera que l'atenta observació de les cotes de les tombes més properes al punt de contacte entre ambdós ambients arquitectònics podria assenyalar la presència d'un sol esglaó.

La cota del contraabsis és difícil d'establir amb una sola tomba, però tenint en compte la relació que guarda amb la basílica ens atrevirem a suposar que és la mateixa de les naus. De fet, també algun sepulcre pròxim de les naus com T-28 té idèntica cota: 5'75. La mitjana de l'ambulacre de l'atri -5'77- és molt similar a la de les naus de la basílica, amb només 8 cm. de diferència que podrien no ser significatius. Resumint, doncs, de l'anàlisi de les cotes pot deduir-se que els nivells del contraabsis i de l'atri semblen coincidir amb el de les naus de l'església.

Quina és la distància entre la base del sepulcre i la cota del paviment que el segella? Aquesta només pot ser contrastada en les tombes que s'han conservat intactes, cobertes per un *signinum*, i són les següents:

TOMBA	COTA BASE TOMBA	COTA <i>SIGNINUM</i>
T-17	5'86	6'52
T-18	5'92	6'52
T-91	5'79	6'52
T-164	5'52	6'32
T-165	5'63	6'32
T-166	5'90	6'64
T-169	5'70	6'49

La distància mitjana de les tombes de l'ambulacre (incluida T-166) és de 75 cm. A banda considerem T-17, T-18 i T-91, instal·lades dins l'àmbit 11 i cobertes pel paviment 3060, més feble que els de la basílica i l'atri. Aquestes tres donen una mitja de 66 cm. Pels nostres càlculs considerarem els 75 cm. com la distància teòrica que separa la base de les tombes de la cota superior del paviment de l'edifici. Sumant així aquesta distància als valors mitjans que hem obtingut abans, podríem suposar les cotes reals de pavimentació de l'edifici:

AMBIENT	COTA TOMBES	COTA REAL SUPOSADA
Absis	6'25	7'00
Transsepte	6'26	7'01
Naus	5'85	6'60
Contraabsis	5'75	6'50
Ambulacre atri	5'77	6'52

Aquests números es poden considerar molt pròxims a la realitat, malgrat hi hagi petites diferències. Per exemple, en base als càlculs de les tombes de l'atri, l'ambulacre hauria d'estar a una cota de 6'52 m.s.n.m. En canvi, la mitjana de cotes preses sobre els *signina* existents (3011, 3012 i 3016) ens dona un resultat de 6'48; hi ha 4 cm. de diferència que no són significatius al nostre parer. No es pot extreure més informació de les dades proporcionades pels treballs arqueològics, i la conclusió que crec més important és la diferència de nivell entre la part més sagrada de la basílica (absis i transsepte), que estava a una cota de 7'00 m.s.n.m. i la resta (naus, contraabsis i atri), que estava a 6'60/6'50 m.s.n.m.

El ritme de la columnata

La planta basilical porta implícita la divisió de les naus mitjançant dos o més murs sostinguts per columnes o pilars. En el nostre cas, les tres naus impliquen dos murs de separació entre elles, que hem referenciat com UE. 3020 i 3027. D'aquests dos murs només ha perviscut la fonamentació, i encara de manera molt parcial. En un origen, aquestes fonamentacions foren sengles rases contínues reomplertes de còdols i argila. Sobre elles s'aixecaren les columnes o pilars que sostenien les arcades o arquitrans. D'aquests elements superiors no s'han trobat restes, ni tan sols en els estrats de destrucció de la basílica com ja s'ha explicat. Vista doncs la impossibilitat de determinar el que sostenien aquestes fonamentacions, només ens queda intentar determinar la distància entre els suports (columnes o pilars), és a dir, els intercolumnis.

Per donar una solució a aquest plantejament comptem amb un element clau. En la dèria per aprofitar al màxim el subsòl de la basílica i donar-li un ús funerari es va arribar a l'extrem d'ocupar l'espai que quedava sota els arcs o arquitrans, malmetent aquella fonamentació correguda que referiem abans [An. IX, 106]. Confrontant els

trams intactes d'un i altre mur —on es recolzaven les columnes o pilars— pot deduir-se que l'intercolumni era d'uns 3 metres, que traduït a peus romans són 10. Aquest ritme ens dóna una successió de cinc arcades a cada costat de la nau central.

L'absis

Si suposem l'existència d'una sola fase constructiva per al temple, llavors donar una interpretació a la doble fonamentació de l'absis és un dels principals problemes de la basílica. Quines opcions quedarien per explicar aquesta doble anella? Podria pensar-se en tombes; tres sepulcres privilegiats construïts al mateix temps que la basílica, de manera similar a T-7 del contraabsis. Aquesta explicació, per bé que temptadora, no pot sostenir-se per tres raons, les dues primeres no concloents però sí la darrera. La primera, les dimensions, excessivament llargues per un *loculus* (entre 3 i 3'50 m.); la segona, l'absència de restes humanes en el seu interior; i la tercera, el fet que dues tombes (T-57 i T-58) trenquin l'estructura del que seria la tomba principal i n'ocupin una part. Qui gosaria profanar-la d'aquesta manera? Hem de convenir, per tant, que els tres espais resultants no són sepulcres.

Una altra possibilitat és que els murs interns delimitin una mena de passadís de funcionalitat incerta. No seria un cas únic; s'en coneixen altres casos a orient (TESTINI 1980: 584). Es tractaria doncs d'un muret en alçat o bé una sèrie de cancells que delimitarien un corredor posterior. Aquesta hipòtesi no sembla tampoc gaire plausible tant per l'estretor del suposat passadís (uns 60 cm.) com pels daus de *caementicium* que uneixen els murs 3032 i 3071 i que l'interromprien, al menys a nivell de fonamentació.

Per últim, s'ens acut una darrera possibilitat: que es tracti de la fonamentació d'un banc corregut adossat a l'absis, els *subsellia* usats pels preveres en la litúrgia. La seva existència implicaria també la presència d'una *cathedra* en el centre, just sobre T-57. Les reduïdes dimensions de l'absis, la raresa d'elements d'aquest tipus en la nostra àrea i ubicats en una capçalera quadrangular ens obliga a descartar aquesta opció.

Així doncs, la funcionalitat d'aquest doble mur queda per aclarir, i només pot ser explicada acceptant la hipòtesi de les dues fases constructives que donaria una fàcil

solució al problema.

Cancells i delimitació del santuari [An. X, 19]

Ja s'ha comentat que les naus i el transsepte es trobaven a diferent nivell. Dues fosses d'expoli (3093 i 3094) situades en el punt de contacte amb la nau central ubiquen una hipotètica línia de cancells que marcaria encara més aquesta separació [An. IX, 107]. Entre les dues fosses, al centre, i coincidint amb l'eix de simetria de la basílica hi ha un espai de 1'20 m. d'amplada que deuria correspondre a les escales que posarien en comunicació la nau central i l'espai del transsepte.

Més difícil d'interpretar és la solució emprada per solucionar el canvi de cota amb les naus laterals. La presència de les dues fonamentacions simètriques (3090 i 3095) pot ser la interpretada de dues maneres: restes de la façana de la basílica del primer moment –si acceptem la hipòtesi de les fases- o riostes per a reforçar els arcs superiors –si acceptem una sola fase constructiva-. Alhora, podrien haver estat la base de sengles línies d'escales o cancells. La ubicació de les tombes, especialment aquelles de la nau septentrional que s'han conservat en més bon estat, només deixa per a la hipotètica escala un breu espai que es correspondria exactament a l'amplada de les fonamentacions simètriques 3090 i 3095; un espai de 60 cm. més que suficient per aplegar un o dos esglaons. Si considerem la segona solució, és a dir, que els cancells tanquessin tot l'espai del transsepte, ens trobariem amb que no estan aliniats, de manera que el cancell que separa la nau central es troba més endinsat en el transsepte.

Si bé els cancells podrien haver separat la totalitat dels transsepte respecte de les naus, cal contemplar també la possibilitat que el transsepte estigués dividit en tres peces mitjançant cancells. Per poder afirmar-ho, hem de recórrer a l'argument negatiu que ens proporcionen les tombes, ja que no s'han conservat més traces. Malgrat el màxim aprofitament de l'espai de la basílica, aquestes respecten una àrea del transsepte: aquell que correspon a la teòrica perllongació dels fonaments de les columnates que separen les naus fins enllaçar amb els murs de l'absis. A més, diversos sepulcres s'hi alineen arrecerats: T-67 al nord i T-55, T-56, T-62 i T-63 al sud. En aquest fet fonamentem la nostra hipòtesi: per aquest espai lliure de tombes i perfectament centrat discorrerien

dues línies de cancells compartimentant internament el transsepte. Podriem encara afegir un darrer argument. De les 7 tombes documentades en el subsòl l'absis i immediatament davant l'altar 5 corresponen a vells, 2 a adults i 1 indeterminada; en quant al sexe, tres són masculins i la resta indeterminats. Tot indica que es tracta d'individus masculins preferentment d'avançada edat. En canvi, els restants individus inhumats en el transsepte mostren edats variades (inclús un infant) i també barreja d'homes i dones, així com tombes dobles.

Creiem haver solucionat la situació dels cancells, però és impossible determinar com eren, ja que no va trobar-se cap fragment. Cal suposar que de la mateixa manera que han desaparegut les suposades columnes que separaven les naus, també així van desaparèixer els cancells. Una nova raó en favor del desmunt conscient de l'edifici i en contra de la seva destrucció per causes violentes o per un enrunament natural. Només un fragment de marbre blanc intrús amb relleus de tipus vegetal trobat junt a T-22, als peus de la nau central, podria ser atribuït a un cancell. Però tant les petites dimensions de la peça com el lloc on va ser trobada aconsellen molta prudència en aquest sentit (vegeu al final, l'estudi de M. Claveria).

L'altar

Les restes no són gaire explícites en quant al lloc on s'ubicava l'altar de la basílica, ja que no s'han trobat elements *in situ* i novament hem de recórrer a l'argument *ex silentio*: l'absència de tombes en una zona de l'absis. Efectivament, davant de T-56 i T-57 i darrera de T-51 i T-52 hi ha un espai on, significativament, no s'observa cap sepulcre. Aquest espai ben centrat en l'absis és on considerem que hauria de situar-se l'altar.

En l'estrat de destrucció de l'edifici del sector V, situat a pocs metres de l'absis, va ser trobada una columneta amb fust llis i capitell de marbre blanc d'una sola peça [An. IX, 108-109]. La columneta, incompleta, medeix 32'5 cm. d'alçada i té un diàmetre de 10 cm. en la part inferior que es va reduint a mesura que s'acosta al capitell, arribant als 8'4 cm. Després d'un engruiximent s'hi troba el capitell, de 10 cm. d'alçada (incloent-hi l'àbac que en fa 3'75). En la part superior presenta un forat No s'han

conservat més traces i cal d'encaix circular de 2'5 cm. de diàmetre per 3'5 cm. de profunditat. La decoració és molt senzilla; una sèrie de fulles estilitzades incises que es repeteix en els quatre laterals.

Interpretem aquest element com un dels suports de l'altar de la basílica, un altar que deuria ser una *mensa* rectangular sostinguda per quatre o cinc *stipites*. Podem esmentar-se diversos exemples d'altars paleocristians que empen columnetes similars. Per exemple, l'altar de la basílica d'Es Fornàs de Torelló (PALOL 1967: 184-189), l'altar de l'església de la Muntanya de les Oliveres (TESTINI 1980: 579) [An. IX, 110], o bé una *mensa* auxiliar de la basílica funerària suburbana de Dion a Grècia (CHALKIA 1991: fig. 70) amb *stipites* molt similars al nostre. La recent publicació del *corpus* d'esglésies de Jordània (MICHEL 2001) ha difós una gran quantitat d'altars d'aquest tipus presents en aquella zona d'Orient. També hi ha paral·lels iconogràfics: la representació d'un altar com el que ens ocupa en els mosaics de Sant Vital de Ravenna, del segle VI, on es mostren units en la mateixa escena el sacrifici d'Abel i Melquisedec i en el centre una *mensa* sostinguda per quatre *stipites* (KRAUTHEIMER 1992: 276).

El paral·lel hispànic més proper del nostre *stipes* és una columneta amb capitell trobada els anys 70 en el casc urbà de Velilla de Ebro [An. IX, 111]. És sabut que a prop de Velilla se situa la colònia Celsa abandonada en època de Neró, per la qual cosa aquest element aïllat no hi té cap relació, però potser sí amb un assentament rural tardoromà que es localitza a pocs km. de la població. És de dimensions lleugerament inferiors (l'àbac fa 9 x 8'5 cm.) i la decoració del capitell és més estilitzada que el nostre (agraïm la informació a J.A. Paz Peralta del Museu de Saragossa).

Metrologia, modulació i proporcions

En l'anàlisi metrològica cal tenir en compte la planificació que va fer l'arquitecte de l'edifici, quina unitat de mesura va emprar i quines foren les proporcions. Hi ha, però, un problema que dificulta l'estudi; alguns elements han desaparegut i treballem només a nivell de fonamentacions degut al mal estat de conservació.

Cal suposar que l'arquitecte, per qüestions de facilitat de càlcul, va usar xifres rodones. Per deduir la unitat emprada hem seguit un mètode simple i lògic que va ser usat també per Christern en l'estudi de la basílica de Tebessa (CHRISTERN 1976: 172); la prova successiva de diferents unitats per tal de veure quina d'elles encaixa bé amb les mesures de l'edifici. Aquestes han estat el peu romà (29'6 cm.), el colze romà (44'4 cm.), el peu grec/ptolemàic o bizantí (30'80 cm.) –que sabem que s'aplica a certes construccions religioses a partir de Constantí-, el peu pròpiament bizantí (31'23 cm.), i altres que més rarament haurien estat utilitzades com el colze egipci (52'5 cm.), el colze ptolemàic (52'36 cm.), el colze púnic (51'6 cm.) o el colze àtic (46'24 cm.). No hi ha dubte que el que millor encaixa és el peu romà de 29'6 cm.; un peu que va ser usat també pels arquitectes que crearen la primera arquitectura cristiana en temps de Constantí, com així es constata en les basíliques de Sant Joan de Laterà i Sant Pere del Vaticà (GAUTIER 1995). En canvi, a l'Àfrica romana es detecta la coexistència de diverses unitats de mesura com el peu romà, el colze romà, el colze púnic i el peu bizantí (BARRESI 1991).

La primera de les mesures fonamentals que hem prèes és la distància entre eix i eix de les columnes o pilars. Tot i que no s'en conservava cap *in situ*, sí que hem deduït l'intercolumni segons el mètode ja explicat en el seu moment. La distància és de 3 metres, que es correspon a 10 peus romans ($29'6 \text{ cm.} \times 10 = 296 \text{ cm.}$). Una segona medicció va anar centrada en determinar l'amplada de les tres naus (des de la cara interna dels murs fins l'eix que marquen els dos intercolumnis); les naus laterals medeixen 3'55 m. d'amplada que equivalen a 12 peus ($29'6 \text{ cm.} \times 12 = 355 \text{ cm.}$) i la nau central fa 7 m., gairebé 24 peus ($29'6 \text{ cm.} \times 24 = 710 \text{ cm.}$), és a dir, el doble que les laterals. S'estableix així una correlació 1-2-1 en l'amplada de la basílica. La longitud interna de les tres naus, excloent el transsepte, l'absis i el contraabsis és de 14'80 m., és a dir, de 50 peus ($29'6 \text{ cm.} \times 50 = 1.480 \text{ cm.}$).

Una de les qüestions plantejades és la conveniència de pendre les mesures externes o internes de l'edifici, és a dir, si cal tenir en compte o no el gruix dels murs. A Roma, s'ha demostrat que a l'hora d'establir mesures i proporcions es tenien en compte les dimensions interiors dels espais coberts, no englobant per tant els gruixos muraris. Els monuments de Ravenna, en canvi, prenen en consideració les mesures exteriors de

la construcció, una pràctica que pot ser relacionada amb el món oriental (D'ANGELIS D'OSSAT 1970: 319). Aquí sembla que s'han de contemplar les mesures internes; així la proporció en l'amplada de les naus és perfecta, i també la proporció entre llargada i amplada de la basílica, com demostrarem més avall.

La projecció de la distància de 10 peus constatada en l'intercolumni, tant en sentit longitudinal com transversal, permet la creació d'un engraellat amb quadres de 10 x 10 peus en el que poden ser integrats tant la basílica com l'atri [An. X, 20]. 10 peus corresponen a 1 *pertica* (2'96 m.), una unitat que sovint empraren els arquitectes romans en la planificació d'edificis. D'aquesta manera pot comprovar-se com la longitud de la basílica és de 8 *perticae*, i la seva amplada de 5; la longitud de l'atri és de 6 *perticae* i la seva amplada de 7. L'absis fa 1 *pertica* de profunditat per 2 d'amplada; el transepte medeix 5 *perticae* de longitud per una amplada de 1'5. El contraabsis té, com l'absis, una profunditat de 1 *pertica*, però la seva amplada és menor. Finalment, els ambulacres septentrional i meridional també encaixen en aquesta retícula, amb una llargada de 4'5 *perticae* i una amplada de 1. Fins i tot els àmbits annexes a l'ambulacre meridional hi encaixen (cosa que es verifica especialment en els àmbits 17 i 18).

No obstant, també cal advertir que la ubicació dels murs en la retícula que proposem no és del tot perfecte. Les desviacions s'evidencien sobretot en la façana oriental que tanca l'absis i les sagristies (3030 i 3032), una façana que s'allunya de la perpendicular que es pot traçar respecte de l'eix longitudinal que regeix la construcció. Una segona irregularitat en la basílica és que la nau meridional va augmentant la seva amplada conforme s'acosta als peus. I de manera similar, el mur 3079 que limita l'atri pel sud va obrint-se a mesura que s'acosta a l'oest. Finalment i també en l'atri el mur 3004 que limita amb la via pateix una desviació; i malgrat la completa desaparició de l'angle sud-occidental, la diferent alineació dels murs 3524 i 3023 ens mostra que aquella desviació fou una realitat. Per aquesta última podriem hipotetitzar que és conseqüència de l'adaptació de l'edifici a la via que passa just pel davant. Però per a les altres només hi trobem una explicació possible; que si bé l'arquitecte va dissenyar un edifici proporcionat i harmònic, els mestres d'obres que participaren en l'execució del projecte no van filar tan prim. Potser per aquest motiu també les mesures no quadren sempre del tot; la retícula de 1 x 1 *perticae* coincideix de vegades amb la línia externa

dels murs (com passa en els murs exteriors de l'atri), de vegades amb l'eix del mur (cas de les façanes nord i sud de la basílica, i dels límits del transsepte), o també amb la seva cara interna, com succeeix amb el límit occidental de la basílica. Són petites irregularitats que es repeteixen en algun altre punt. En aquest sentit, cal notar que no devien fer-se patents en la visió global de l'edifici i que, per altra banda, estem treballant a nivell de fonamentació, la qual cosa pot produir petites distorsions.

Però tornem a la planificació de l'edifici. Una planta basilical amb transsepte defineix dos eixos (el de la nau central i el del transsepte) que formen una creu llatina, amb tota la càrrega simbòlica que aquesta suposa pel cristianisme. La mesura d'aquests dos eixos o, el que és el mateix, la longitud i l'amplada internes reals de la basílica són $22'65 \times 14$ m. Si dividim la primera per la segona el resultat és de $1'6178$, molt pròxim al número auri ϕ ($=1'6180$). Si fem la mateixa operació però en base a l'engraellat teòric que hem construït abans, és a dir, si dividim 8 entre 5 *perticae*, el resultat és també de $1'6$. Aquesta senzilla operació ens demostra que l'arquitecte va tenir en compte la proporció àurea en el disseny de la basílica. La proporció entre llargada i amplada cal fer-la incloent l'absis i excloent el contraabsis. Les seves mesures formen un perfecte rectangle auri, que es construeix de la següent manera [An. X, 21]:

a) A partir d'un quadrat de costat igual a 14 m. (que és l'amplada interna de la basílica) i amb centre en O (que és el punt mig del costat CD) es traça un arc fins que talli la perllongació del costat CD en N.

b) Per N aixequem una perpendicular fins que talli la perllongació del costat AB en M.

c) Els costats del rectangle obtingut estan en proporció àurea.

La proporció àurea existeix en la naturalesa (així, en la relació entre la longitud de l'avantbraç i la mà humans o en l'espiral que desenvolupa la conquilla del nautilus) i aviat va ser descoberta i aplicada en les arts. Com aquest no és el lloc per tractar el tema, esmentarem només un exemple, potser el més conegut en el camp de l'arquitectura clàssica; la façana del Partenó, també inscrita dins d'un perfecte rectangle auri. El número auri ha estat també constatat en alguns edificis de Ravenna, escollit per a proporcionar la llargada i l'amplada de tot el cos basilical: S. Apollinare Nuovo, la seva bessona descoberta a Classe vora la Casa Bianca o la basílica Petriana, també a Classe (D'ANGELIS D'OSSAT 1970: 316).

Hi ha encara un últim punt que volem tocar; la simbologia numèrica. L'atribució d'un sentit a certs números no és original del cristianisme, però amb ell algunes xifres cobren un nou sentit. Aquestes, s'apliquen sovint a l'arquitectura i també estan presents en la basílica que estudiem. El número 3, símbol del misteri de la Trinitat és evocat pel ritme de les naus que en aquest cas, com la majoria de basíliques, és de 3. Un altre número amb un cert sentit màgic és el 8, que es relaciona amb la resurrecció i la immortalitat, per això sovint els baptisteris són de planta octogonal (per exemple, en les catedrals de Milà i Roma, aixecats entre finals del segle IV i la primera meitat del V respectivament). La nostra basílica no disposa de baptisteri, però el número 8 es troba present en la seva longitud; 8 *perticae*. Finalment, el número 12, símbol dels apòstols, es troba en el nombre de columnes o pilars, 6 a cada costat de la nau central. És difícil assegurar si aquestes xifres hi són per casualitat o perquè l'arquitecte va tenir-les ben presents en la planificació de la basílica, i aquest és un problema amb el que sovint s'enfronta aquest tipus d'anàlisi (DEICHMANN 1988: 90-92, amb bibliografia en les pàgs. 100-102). E. Gautier di Confengo ha demostrat que alguns números com el 300 (que s'identifica amb la lletra tau, que significa la creu) o el 153 (els peixos de la pesca miraculosa del llac Tiberíades que simbolitzen els escollits) són presents en una vintena de grans basíliques dels segles IV-VI, en peus o en colzes, escampats d'orient a occident (GAUTIER DI CONFENGO 1995). Dues xifres que no poden ser aplicades al conjunt aquí estudiat perquè cap de les seves dimensions hi arriba, un problema que ja advertia l'autor: *Ovviamente basiliche con dimensioni di tale rilevanza da raggiungere misure di 300 piedi sono quelle delle grandi fondazioni imperiali delle capitali, o vescovili dei grandi centri come Milano, Treveri, Aquileia*. La màxima mesura de la nostra basílica, comptant inclús l'atri, no arriba als 140 peus.

En conclusió doncs, estem davant d'un edifici molt ben projectat que empra com a mesura el peu romà de 29'6 cm. i que es pot circumscriure a un engrallat 8 x 5 *perticae* la basílica i 6 x 7 *perticae* l'atri. Cal destacar un fet important: la basílica segueix amb perfecció admirable la proporció àurea. En contrast, alguns dels murs pateixen lleus desviacions que podrien ser atribuïdes més a l'execució de l'obra que no pas a la seva planificació, que es mostra perfectament estudiada.

2.3.5.-ESTRATIGRAFIA I MATERIALS

2.3.5.1.-ELS ESTRATS PREVIS A LA CONSTRUCCIÓ DE LA BASÍLICA

Els estrats tardorepublicans (UE. 3045) [An.VIII, 30.1 a 30.9]

En el sector 3, que es correspon a l'àrea de la basílica paleocristiana, s'ha documentat un estrat anterior a l'edificació del conjunt cristià que pot datar-se en època tardorepublicana. Es tracta d'una petita capa de terra vermellosa i composició argilosa que reomple una depressió del terreny natural en el contraabsis de la basílica. Presenta escassos materials arqueològics.

L'estrat 3045 ha proporcionat sobre una quarentena de fragments de ceràmica de vernís negre. Les formes identificades són Lamb. 5 i 6 en campaniana A i Lamb. 1, 2 i 3 en campaniana B. La resta de peces són de datació molt àmplia: grolleres a mà, comunes ibèriques i romanes, importacions de cuina itàlica, etc. A nivell cronològic únicament destacarem la presència d'alguns fragments d'àmfora bètica que ens avancen la cronologia a la segona meitat del segle I aC.

Els estrats altimperials de la basílica (UUEE. 3025, 3043, 3047 i 3500) i de l'atri (UUEE. 3058, 3076, 3077, 3078, 3506, 3508, 3509, 3510, 3511 i 3515)

S'unifiquen aquí una sèrie d'estrats que corresponen probablement a un nivell de regularització que presenta fragments molt rodats ubicables en època tardorepublicana i altimperial. Evidentment hem de relacionar-los amb un moment en que aquesta zona era objecte de conreu.

Els estrats previs trobats sota l'àrea de la basílica mostren un conjunt certament escàs, amb presència de vernissos negres, sigillata itàlica, sudgàl.lica, hispànica i africana A. Les úniques formes constatades en vaixella fina són en TSG (Drag. 15) i TSA-A (Lamb. 2A). La ceràmica de cuina africana, present amb la cassola de pàtina cendrosa Ostia III, 267, junt amb l'esmentada forma d'africana A sembla situar la cronologia en el segle II dC.

Els estrats de l'atri proporcionen materials molt similars amb idèntica datació. En efecte deixant de banda els fragments tardorepublicans i juliclaudis, òbviament residuals, la ceràmica ens mostra un repertori de formes que neixen l'últim quart del segle I: sigillates hispàniques (formes 18 i 33), africana A (Lamb. 4/36) i cuina africana (Lamb. 10B; Ostia III, 332); i altres que fan acte de presència en la primera meitat del segle II: sigillata africana A (Lamb. 3A) i cuina africana (Lamb. 10A; Ostia I, 261; Ostia I, 270). Entre el material no ceràmic destaca un fragment de la valva superior d'una caixa de segell d'os, una petita tapa abombada amb perforacions. És una troballa molt poc freqüent i en aquest cas es correspon a la sèrie més precoç que es data entre el 100 i el 25 aC. (Agraïm la notícia a M. Feugère. Vegeu també BOŽIČ 1998).

Per tant i malgrat les escasses restes que han sobreviscut a les remodelacions posteriors, aquests estrats no contaminats mostren una certa activitat ubicable en la primera meitat del segle II.

Relacionats amb aquests estrats s'hi troba una única estructura: un mur perpendicular a la via del que s'ha conservat la fonamentació (UUEE. 3505=3059=3097=3098). Per relació estratigràfica pot ser datat també en la primera meitat del segle II o poc després i a ell s'hi superposen clarament els murs de l'atri.

Els estrats altimperials de l'atri amb intrusions tardoromanes (UUEE. 3017, 3024, 3040, 3057, 3062, 3068, 3075, 3513, 3519 i 3521)

Sota aquest epígraf agrupem una sèrie d'estrats altimperials que estan contaminats amb intrusions de materials tardans i –en un cas– medievals (UE. 3062). Les peces republicanes i altimperials acostumen a mostrar un alt grau de rodament i són la majoria.

El conjunt presenta alguns fragments força antics, com són dos informes de ceràmica àtica de figures roges, nombrosos vernissos negres, terra sigillata itàlica (especialment un segell *A.TITI*) i sudgàl.lica en menor proporció. La terra sigillata hispànica hi està més ben representada, amb les formes 15/17, 18, 24/25, 33 i 37A, així

com la terra sigillata africana A, amb les formes Lamb. 1, 3A, i 9A. El repertori amfòric és també característic: importacions púniques (T-7.2.1.1, T-7.4.3.1 i T-7.4.3.3), itàliques (Dr. 1A i 1B), bètiques (Dr. 7/11) i produccions tarraconenses (Pascual 1 i Dr. 2/4). Gairebé totes les peces s'enquadren entre els segles II aC. i II dC. No obstant, n'hem detectat algunes que ja són pròpies del III, com Lamb. 3B¹ en TSA-A i Lamb. 41 en TSA-C. La ceràmica de cuina africana ha proporcionat alguna forma pròpia de l'alt imperi com el plat-tapadora Ostia II, 302 o la tassa Hayes 131, però la majoria pertany a recipients de llarga durada com són Lamb. 9A; Lamb. 10B; Atl. CVII, 12; Ostia I, 261; Ostia III, 267 i Ostia III, 332. Per últim, cal esmentar dos petits objectes de bronze: l'extrem finament motllurat d'una vareta i un ham de pesca [An. IX, 112]. Una moneda partida és un as romà republicà del tipus de Janus bifront en anvers i proa de nau en revers.

El material intrús és un conjunt que té a veure amb les remodelacions efectuades per a l'edificació de l'atri, per a l'obertura de fosses d'enterrament i –al menys en un cas– amb la seva destrucció. Entre la ceràmica fina destaca per quantitat la TSA-D amb dues formes presents: Hayes 59 i Hayes 80A. També hi és present la sigillata lucente i la DSP, amb la forma 36. Una llàntia del tipus Atlante VIII (=Provoost 7B) mostra el *margo* amb motiu d'espiga ascendent i crismó en el disc. En les àmfores cal fer una distinció. Dues conserven el coll gairebé sencer i sembla que puguin provenir d'enterraments tardoromans destruïts: són les africanes K. 25B i K. 25P. Les restants són petits fragments de procedència sudhispànica (K. 13A) i oriental (LRA1-Kellia 169 i LRA3). L'estudi del conjunt ens dóna una cronologia que se situa en el segle V. Si bé és cert que algunes formes es troben ja presents en el IV com Hayes 59, la TS lucente o K. 13A, altres són pròpies del V: Hayes 80A i LRA1-Kellia 169.

La UE. 3068 conté material exclusivament republicà i altimperial, excepte un AE2 de Teodosi (378-383) que es degué introduir en el moment de fer les fosses de les tombes 17, 18 ó 91.

Per últim, en l'estrat 3062 hi ha tres fragments de ceràmica grisa medieval, que deuen correspondre a un moment d'activitat agrícola o a una actuació puntual d'expoli.

2.3.5.2.- ELS MURS I ELS PAVIMENTS DE L'EDIFICI CULTUAL

Ha estat pràcticament impossible localitzar cap estrat constructiu relacionat amb l'edificació de la basílica. La destrucció de que ha estat objecte, amb contínues intrusions, ha fet desaparèixer qualsevol vestigi de les pavimentacions. En efecte, primer l'expoli de materials constructius i després les remocions causades pels conreus han estat la causa que només hagin restat les fonamentacions de l'edifici i part dels enterraments que contenia el seu subsòl, tot molt destruït.

La cronologia que hem d'atribuir a la basílica no és gens fàcil d'esbrinar. A la manca d'estrats constructius s'hi sumen altres problemes: la desaparició de gairebé tots els elements nobles de decoració arquitectònica, el silenci epigràfic, els enterraments carents d'aixovar funerari, etc. En conjunt, ens queden pocs pilars per recolzar la nostra datació: paral·lels arquitectònics, el context històric-arqueològic de la ciutat i els paviments de l'edifici.

Durant els treballs d'excavació es recuperaren alguns trossos d'*opus signinum*, sempre fora de lloc. Atés que aquests només es troben en l'interior de l'àrea edificada hem de suposar que es tracta de les restes del paviment del conjunt basilical. En cap moment han aparegut indicis que indiquin l'existència d'altre tipus de paviment (mosaic, enllosat, etc.). La composició d'aquest és sempre la mateixa: a sota, una capa de petits còdols; al mig, una morterada amb abundant ceràmica; i a sobre, un enlluït.

L'estudi de la ceràmica continguda en el paviment pot donar-nos importants dades cronològiques, però presenta una sèrie de problemes que cal tenir presents. La obertura de fosses d'enterrament comportava forçosament la rotura del sòl, la construcció del sepulcre i la refacció del paviment, molt possiblement tal com era. No creiem que fóra gaire freqüent el cobriment amb làpides o lloses sepulcral, atés que els fragments d'inscripció provinents de la basílica són molt pocs. Així doncs, l'estudi de la ceràmica procedent dels paviments, més que donar-nos una datació per a la construcció del conjunt basilical, ens proporcionarà la cronologia -aproximada- del seu funcionament com àrea d'enterrament.

Sortosament s'han pogut recuperar nombroses ceràmiques dels fragments de *signinum* de la basílica, la qual cosa ha permès realitzar-ne l'estudi. El procediment ha estat esmicolar els fragments de *signinum* per extreure'n el material ceràmic que, un cop lliure de concrecions, ha pogut ser estudiat. Únicament hem separat els fragments procedents de la basílica i els de l'atri que es trobaven *in situ*.

Els murs (UUEE. 3008 i 3030) [An.VIII, 30.10 a 30.12]

Durant el procés de desmunt dels murs de la basílica es van recuperar alguns materials abocats entre els còdols de les fonamentacions. El mur 3008 proporcionà una vora de copa de vidre assimilable a la forma Isings 12, datable entre mitjan segle I dC. i el segle II, així com un fragment de ferro sumament oxidat que sembla una punta de ganivet o similar. Més sort hi hagué en el desmunt del mur 3030. Aquí, entre l'argila que lligava els còdols es recuperaren 32 fragments ceràmics que pertanyien a una sola peça: una àmfora oriental de la forma LRA 4A, una producció de la regió de Gaza (Palestina) que arriba a la nostra ciutat a principis del segle V. Aquesta dada és fonamental de cara a establir la datació de la basílica, ja que exclou que s'edifiqués en el segle IV.

El *signinum* de la basílica [An.VIII, 30.13 a 31]

Els fragments de paviment procedeixen dels estrats de destrucció (UUEE. 3026, 3041, 3049, 3054...) i se n'ha extret un conjunt de poc més de 2000 peces, de les quals unes 1700 són àmfores. La vaixella fina es distribueix de la següent manera:

Tipus	Núm. frags.	%
TSG	3	3'61%
TSH	2	2'40%
TSA-C	2	2'40%
TSA-D	57	68'67%
TSHT	9	10'84%
TS lucente	4	4'81%
DSP	6	7'22%
Total	83	99'95%

El material residual és molt escàs –no arriba al 10% dels fragments recuperats- i la part restant pot ser atribuïda als segles IV/V. En TSA-D s’han identificat les següents formes: Hayes 59, Hayes 61A, Hayes 61B, Hayes 67, Hayes 76 i Hayes 91 A/B. Les dues primeres arriben a Tarragona en una data bastant alta, sobre el 325, però perduren fins el primer quart del segle V; altres com Hayes 91 A/B i Hayes 67 fan acte de presència el tercer quart del segle IV. No obstant, hi ha formes pròpies del segle V com Hayes 61B i Hayes 76, característiques de la seva primera meitat. També s’han recuperat dos fons estampats. Un presenta el motiu de cercles dentats Atlante 17 (=Hayes 32), propi de l’estil A(ii)-(iii) i datable entre l’últim quart del segle IV i la primera meitat del V. L’altre és assimilable al motiu 70 de l’Atlante. Es constata també la presència de sigillata lucente i DSP, aquesta última amb les formes Rig. 1/2/3 (les dimensions del fragment no permeten precisar-ho), Rig. 6 i Rig. 18, amb una cronologia genèrica a partir del 370. Un fons, una vora i diversos informes decorats deuen pertanyer a una forma 37 d’hispanica tardana.

Les comunes de cuina africana presents en el *signinum* de la basílica tenen una cronologia molt àmplia, però gairebé totes perduren fins entrat el segle V. Són cassoles d’engalba interior (Lamb. 10A i Lamb. 10B), cassoles de patina cendrosa (Ostia III, 267), plats-tapadora (Ostia I, 261; Ostia I, 262; Ostia III, 332 i Atlante CV, 1) i olles Vila-roma 5.40. Aquestes darreres, exclusives del segle V. Altres formes de comuna africana són morters (M/CA/2) i gibrells (GI/CA/8). Acompanyant les importacions africanes hi ha una vora de comuna eivissenca (Ab/Eiv/2) i les produccions locals, massa fragmentades per intentar qualsevol identificació. Es detecta també una producció local amb motius geomètrics pintada en vermell fosc i present en els contextos tardans de la ciutat de Tàrraco i els seus voltants (vegeu, per exemple, la característica forma d’ampolla vila-roma 6.182). L’inventari ens mostra una aclaparadora majoria de comunes locals de cocció oxidant sobre les reductores: gairebé un 90% dels fragments. Respecte a la cronologia, l’olla Vila-roma 5.40 ens porta al segle V. Igualment les formes de comuna africana M/CA/2 i GI/CA/8 són pròpies del segle V. L’abocador eivissenc Ab/Eiv/2 sembla que es constata a Tàrraco a partir del 425.

Entre el grup d’àmfores s’hi troba alguna forma descontextualitzada com una

Tarraconense 1 i tres Dr. 2/4. Les restants 13 vores són d'una cronologia més avançada. Hi ha produccions tarraconenses (K. 68/91), importacions sudhispàniques (K. 19A-B i K. 21), africanes (K. 4, K. 27B i K. 35B) i orientals (LRA3). La datació més tardana l'aporta l'oriental LRA3, que fa acte de presència a la ciutat a principis de segle V.

La cronologia que podem aportar pel conjunt, tenint en compte les peculiars circumstàncies de la seva formació, és de primera meitat de segle V. Si la basílica va ser edificada durant el segle V, com demostra l'àmfora trobada en la UE. 3030, hem d'excloure qualsevol datació anterior. Ho confirmen les sigillates africanes D Hayes 61B i Hayes 76, així com l'olla Vila-roma 5.40, les comunes africanes i eivissenques i les àmfores orientals. Sorpren l'absència de la forma Hayes 80, característica de la primera meitat de segle V i present en la majoria d'estrats contemporanis fornits per l'excavació. L'absència de formes pròpies de mitjan de segle V com Hayes 86, 87, 91C i 99 indica que la utilització del conjunt com àrea d'enterrament no supera aquesta data.

El *signinum* de l'atri (UUEE. 3011, 3013, 3016) [An.VIII, 32]

En l'atri es van conservar tres paviments *in situ*. S'estudia en conjunt el material proporcionat pels tres, que ascendeix a 651 fragments ceràmics, dels que 532 són àmfores. Aquest és el recompte de la ceràmica de vaixel·la fina:

Tipus	Núm. frags.	%
Camp. A	4	6'55%
TSG	4	6'55%
TSH	2	3'27%
TSA-A	4	6'55%
TSA-C	1	1'63%
TSA-D	38	62'29%
TSHT	7	11'47%
DSP	1	1'63%
Total	61	99'94%

El volum de material residual gairebé arriba al 25%, en una proporció major que els procedents dels *signina* descontextualitzats de la basílica. Les formes en TSA-D són Hayes 59, 67, 76 i 91 A/B, presents a Tàrraco a mitjan segle IV excepte Hayes 76 que arriba sobre l'any 400. Destaquem també el motiu Atl. 17 en un fons estampat de TSA-

D. En una proporció menor es detecta DSP i TSHT, aquesta última amb tres vores de la forma 37.

La ceràmica de cuina africana presenta formes de cassoles d'engalba interior (Lamb. 10A), cassoles de pàtina cendrosa (Ostia III, 267) i plats-tapadora (Ostia I, 261 i Ostia III, 332). Una ansa deu pertanyer a una olla del tipus Vila-roma 5.40 o similar. La resta de comunes conforma un petit grup de difícil identificació, del qual només podem asseverar que predominen en gran manera les comunes oxidades sobre les reduïdes.

Les àmfores conformen el grup més nombrós, amb vuit tipus de diferents procedències: tarraconense (K. 68/91), africana (K. 3A i K. 27B) i sobretot sudhispànica (K. 13A, K. 13C-D, K. 19A-B, K. 19C i K. 23). Són formes amb cronologies bastant àmplies. Les que arriben més tardanament a Tàrraco són K. 19A-B, a mitjan segle IV, i K. 13C-D, a principis de segle V.

Malgrat que moltes de les formes estan presents en la segona meitat del segle IV, el marc cronològic el defineixen la presència de Hayes 76 i K. 13C-D, pròpies de contextos de segle V. Per altra banda, la pròpia forma Hayes 76, així com altres formes presents com Hayes 59, K. 68/91, K. 3A, K. 19C i K. 23 no sobrepassen la meitat del segle V. Això, junt amb l'absència de formes de sigillata africana D característiques de mitjan segle V, ens porta la datació de l'estrat a la primera meitat del segle V, el mateix resultat que l'anàlisi de la ceràmica dels *signina* de la basílica desplaçats.

2.3.5.3.-Els estrats de saqueig de la basílica (UUEE. 3001, 3003, 3015, 3019, 3026, 3041, 3044, 3046, 3048, 3049, 3050, 3051, 3054, 3063, 3064, 3066, 3067, 3069, 3501, 3502 i 3504) i de l'atri (UUEE. 3001, 3002, 3010, 3042, 3056, 3061, 3512, 3516, 3517, 3518 i 3520) [An.VIII, 33 a 34]

En aquest capítol agrupem una multitud d'estrats que corresponen en realitat a la destrucció de l'edifici. En el moment de l'excavació es van individualitzar en funció de diferents fosses de saqueig, etc., però un cop analitzat el material s'ha comprovat la seva homogeneïtat i s'ha cregut convenient unificar-los de cara a simplificar l'estratigrafia i fer més entenedora la seqüència. Són estrats que contenen materials

procedents dels estrats de base republicans i altimperials, així com ceràmiques tardanes i algunes intrusions medievals i modernes, cosa que es fa més evident en els estrats superiors (3002 i 3003). La major part dels materials eren fragments de *tegula* i ossos humans procedents de les tombes; De les primeres només van ser recollides les que presentaven alguna particularitat, com ara petjades d'animals, segells o signes incisos. Una primera aproximació sobre la composició del conjunt ens la proporciona l'anàlisi de la ceràmica fina recuperada:

Tipus	Núm. Frags.	%
Campaniana A	98	23'55%
Campaniana B	52	12'50%
Altres vernissos negres	11	2'64%
TSI	22	5'28%
TSG	21	5'04%
TSH	62	14'90%
TSA-A	30	7'21%
TSA-C	9	2'16%
TSA-D	96	23'07%
TSHT	3	0'72%
TS lucente	4	0'96%
DSP	8	1'92%
Total	416	99'95%

Més del 70% dels fragments tenen un caràcter residual. El conjunt prové fonamentalment, doncs, dels estrats previs a la construcció de la basílica i, en menor mesura, del moment de construcció i funcionament del temple. També assenyalem que la ceràmica medieval i moderna és molt minoritària.

Prescindim d'estudiar els fragments més antics i ens centrarem en els tardans. No obstant, hi ha alguns objectes que pel seu interès val la pena esmentar. Primerament un objecte d'os: un fragment de caixeta cilíndrica motllurada (*pyxis*) de la que s'en coneixen paral·lels (BÉAL 1983: 79-88) [An. IX, 113]. En pedra destaquen nombroses plaques, sobretot de pedra d'Alcover, marbre blanc, un marbre blanc indeterminat que presenta vetes de color gris-blavós, Santa Tecla i un petit fragment de Serpentino. Especialment sorprenent va ser la troballa de la meitat d'un cap femení de marbre blanc, així com un fragment de sarcòfag amb *putti* i dues volutes d'ara que s'estudien en l'annex corresponent a l'escultura. Els objectes metàl·lics es concreten en una punta de

fletxa de bronze [An. IX, 114]. Els fragments ceràmics estan molt rodats i només referirem alguns segells:

-*AQVR* en el fons d'un bol de la forma 33 en terra sigillata sud-gàl·lica. La lectura és difícil i poc segura. Potser es tracti d'*Acurius*, de Lezoux, actiu entre Trajà i Hadrià (OSWALD 1964: 21); o bé d'*Aquitanus*, de La Graufesenque, d'època de Tiberi-Neró (OSWALD 1964: 20-21)

-*TRYPO* en un fragment informe d'àmfora indeterminada, inscrit en cartella rectangular.

La terra sigillata africana C, molt minoritària, també pot ser considerada residual, atès que només presenta dues formes que són pròpies del segle III. Lamb. 40 bis i Lamb. 41. En canvi, l'africana D, ben representada com es correspon al moment de funcionament de la basílica, és abundant. Les formes són les següents: Hayes 50B, Hayes 59, Hayes 61A, Hayes 63,1, Hayes 64, Hayes 67, Hayes 76, Hayes 81, Hayes 87A i Hayes 91 A-B. Les més tardanes arriben a la nostra ciutat a principis del segle V: Hayes 76 i 81. Els fragments més moderns són dues vores de Hayes 87A, datables a partir del 425. El conjunt se situaria el primer terç del segle V. Altres sigillates presents són hispàniques tardanes (amb la forma 37), lucentes (forma Lamb. 1/3) i DSP (formes Rig. 1, Rig. 5b?, Rig. 9A i Rig. 15).

Les comunes de cuina africana estan representades per peces d'àmplia datació, i només s'escapa la forma Vila-roma 5.40, una olla amb una cronologia ben acotada en estrats de segle V. Per altra banda, es constata també la presència de comuna africana, mostrant formes de morters i gibrells. La resta de ceràmiques comunes està massa esmicolada per intentar la identificació. Únicament en l'estrat 3010 va trobar-se la meitat superior d'una peça de ceràmica grollera reduïda que un cop restaurada va resultar ser una olla Oc/Gre/5, amb una datació assignada entre els anys 425 i 475. També es va recuperar la vora d'un petit bol en comuna reduïda que presenta una particular decoració en la visera. No coneixem cap exemplar igual, però per comparació amb altres similars potser li podriem atribuir també una cronologia dels tres darrers quarts del segle V.

Les àmfores tardanes provenen principalment d'Àfrica (K. 3A, 3B, 25C, 25P, 35B i 36B) i el sud d'Hispania (K. 13A, 13C-D, 19 A-B, 19C i 23), però també n'hi ha de tarraconenses (K. 68/91) i orientals (LRA 4A). Tot i que la majoria de formes inicia la seva producció en el segle IV, n'hi ha algunes característiques del segle V, com K. 36B, K. 13 C-D i LRA 4A.

D'entre el material ceràmic de construcció, procedent tot de l'arrasament de les sepultures, ressaltem quatre fragments procedents de la UE. 3041: tres *tegulae* i un *bipedal* amb petjades d'animal [An. IX, 115-118]. Tres corresponen a animals de l'ordre dels artiodàctils (nombre parell de peülles), subordre rumiants. Si tenim en compte el context on van quedar marcades –un espai fortament antropitzat com és una terrisseria-, ens decantem pels rumiants domèstics i més concretament pels ovicàprids (ovelles i cabres), amb els que quadren correctament les seves dimensions. La petjada restant es pot atribuir a un animal de l'ordre dels carnívors, amb quatre dits marcats en els que s'observa el senyal de les ungles. Seguint aquest criteri ha de ser un cànid (per exemple, un llop o un gos), i pel mateix motiu que ja hem comentat, creiem més encertat adscriure-la a un animal domèstic, és a dir, un gos (agraïm en aquest punt els comentaris de Josep M. Vergès). La troballa d'empremtes sobre material laterici es deu al pas accidental de persones o animals en l'àrea d'assecatge de les terrisseries i és un fet bastant comú. Habitualment són animals domèstics i en menor mesura petjades humanes. Destaca per la seva quantitat el conjunt procedent de la ciutat de *Cavella Atrebatum* –l'actual Silchester, al sud d'Anglaterra- (CRAM-FULFORD 1979 i CRAM 1985).

Concentrada en una reduïda àrea de l'estrat 3010 va trobar-se una agrupació de gairebé 4.000 teselles procedents d'algun mosaic, les quals havien estat curosament netejades, sense dubte per a ser novament utilitzades. Un cop classificades, el recompte és aquest:

Material	color	nombre	%
Marbre blanc	blanc	543	13'61%
Llisós	gris	176	4'41%
Pedra d'Alcover	beige	2072	51'94%
Calcàrea local	groc	510	12'78%

Calcàrea local?	roig	24	0'60%
Ceràmica	roig	572	14'33%
Pasta de vidre	taronja	2	0'05%
Pasta de vidre	roig	2	0'05%
Pasta de vidre	verd	51	1'27%
Pasta de vidre	blau	11	0'27%
Pasta de vidre	marró	12	0'30%
Pasta de vidre	gris	14	0'35%
Total		3989	99'96%

Hi predomina el material de fàcil adquisició, bé les pedres locals (pedra d'Alcover, llisós, calcàries) o d'altres abundants a la ciutat com el marbre blanc. Les teselles de pasta de vidre són escasses (un 2'29% del conjunt) i presenten una bona varietat de colors. Podria plantejar-se la possibilitat que aquestes teselles provinguessin d'una lauda musiva desmuntada durant en procés de saqueig de la basílica, però llavors no s'entén el motiu pel qual van quedar abandonades després del laboriós procés de neteja.

Les ceràmiques medievals intruses són molt escasses, amb menys de 10 fragments. S'hi troba algun fragment de verd i manganès, olles grises i comunes vidrades amb formes de greixoneres i tapadores, tot plegat dels segles XIII-XIV. Un segon grup més nombrós pertany a època moderna i en destaquen ceràmiques blaves del segle XVII i XVIII i algunes Pickman del segle XIX. Altres comunes són de més difícil adscripció; una vora presenta el grafit *JMB*. En època medieval o moderna també es pot ubicar una eina de ferrer: una enclusa d'os d'esmolar falçs dentades [An. IX, 119]. És un objecte de troballa infreqüent, la funcionalitat del qual ha estat fixada molt recentment (ESTEBAN 2003 i ESTEBAN, en premsa).

El lot numismàtic prové dels estrats 3002, 3003, 3010 i 3041, i està format per les monedes següents:

- 1 As de Kесе
- 1 Sextant de Kесе
- 1 As de Vespasià. 71 dC.
- 1 Quadrant de Vespasià. 71 dC.
- 1 Sesterci de Filip II. 244-246 dC.
- 1 Antoninià de Dioclecià. 292-293 dC.
- 1 AE2 de Valentinià. 378-383 dC.
- 1 AE2 de Magne Màxim. 383-388 dC.

- 1 AE2 de Teodosi. 392-395 dC.
- 1 AE2 indet. 378-388 dC.
- 1 Indet. Moderna. 1600-1660

Conformen un conjunt heterogeni en consonància amb la ceràmica recuperada de l'estrat, amb un primer grup tardorepublicà i altimperial i un segon grup enquadrable en l'últim quart del segle IV, al que s'ha d'afegir una moneda del segle XVII que se suma als materials moderns intrusos.

Resumint, doncs, en l'estrat de destrucció de la basílica s'hi barregen en realitat materials dels estrats precedents, els constructius del temple, els generats per les contínues remocions que suposava l'obertura de fosses d'enterrament, els corresponents al desmunt i saqueig de l'edifici i intrusions medievals i modernes produïdes per l'ús del sòl com a camp de conreu. Sobta que la cronologia del conjunt baix-imperial coincideix plenament amb l'obtinguda en l'anàlisi de les ceràmiques procedents dels *signina*. Tanmateix, l'absència de materials ceràmics del segle VI és també molt significativa.

2.3.6.-EPIGRAFIA

Els textos epigràfics localitzats en l'interior de la basílica i que s'hi poden relacionar són francament escassos. Seguidament els comentem.

2.3.6.1.-Inscripció funerària de Thecla [An. IX, 120]

Làpida funerària que va aparèixer a l'interior de la nau central de la basílica paleocristiana, en l'estrat de destrucció i expoli de l'edifici (UE. 3041). Es tracta d'una placa de marbre blanc trencada en dos fragments, les dimensions de la qual són 44 x 18'5 x 4'2-3'5 cm. Alçada de les lletres: 3 (L:3'4); 3 (P:2'4, T:1'4); 3 (L:3'4); 3. Espaiaments: 1'5; 1; 1; 1; 2'1-2'9 cm.

*Haec hic beata Thecla
virgo Χρι(στου) ei patria Aegypt(us)
vixit ann(is) LXXVII ut meru-
it in pace requievit D(omi)ni*

Aquesta, aquí, és la benaurada Tecla, verge de Crist, la pàtria de la qual fou Egipte. Visqué 77 anys; com ho va merèixer va descansar en la pau del Senyor.

El tipus de lletra és singular, i no té paral·lels en les altres inscripcions cristianes trobades a Tarragona. Cal destacar com a particularitats paleogràfiques la G i sobretot la V gravada com Y. Aquesta última, present en alguna peça emeritense datada en època visigoda (ICERV 506). La cronologia, en base al context estratigràfic de la peça, hauria de ser del segle V.

És inusual la fórmula inicial *haec hic*. El qualificatiu *beatus* s'empra en el sentit de *benaventurat*, i s'aplica a una persona de vida cristiana exemplar que ha viscut en la pau de Crist, com ICERV 49 procedent de Mèrida o ICERV 260 procedent de València i referida a un bisbe.

El canvi de nom estava permès per la llei, i molts cristians van substituir el seu nom en entrar a formar part d'una comunitat. Amb això es comprèn com molts noms presents en l'onomàstica cristiana estan agafats de la Bíblia, especialment del Nou Testament: *Maria, Andreas, Iohannes, Petrus* o *Paulus*; però també de màrtirs o sants como *Cyprianus, Martinus* o *Vicentius*. El nom de Tecla de la inscripció seria prè en referència a alguna de les santes conegudes amb aquest nom, possiblement la d'Iconi atès que *Thecla* era d'origen oriental, però potser també d'altres homònimes. Apareix aquí per primer cop el nom de la patrona medieval de la ciutat, Tecla.

L'expressió *virgo Christi* pot tenir diverses lectures perquè de fet l'epigrafia cristiana no ens mostra un vocabulari ben definit. Per exemple, pot ser emprada per a ressaltar la innocència d'un infant, i és aplicat a nenes difuntes de curta edat, com ICERV 54, procedent d'Alange, datada a finals del VI o principis del VII, i dedicada a una nena d'any i mig (*Victura virgo immaculata in Dei nomine ancilla Xpi...*). Altres expressions similars com *famula Dei* -emprada a ICERV 28, de l'any 518, per una nena de 4 anys- o *puer/puella Christi* poden ser aplicades a infants (ICERV 248 de Barcelona, referit a un nen de 3 anys), però també a possibles verges consagrades, com la inscripció ICERV 90 procedent de Mértola, on s'esmenta una tal *Donata, puel(la)*

Xρι, de 22 anys, o també ICERV 224 procedent de Tàrraco: *hic requiescit ancilla Dei Vigilia in pace*. Altres *virgines* amb nom conegut testimoniades per l'epigrafia hispànica són Florentia (ICERV 85, procedent de Lamego, de l'any 588) i Urbana (ICERV 147, procedent de Santa Maria de la Regla).

La virginitat és un estat d'entrega total que equival a un casament amb Crist. Les verges feien un pacte amb la comunitat i/o el bisbe. No era un acte estrictament privat: l'autoritat eclesiàstica en tenia coneixement. Eren dones molt respectades però si pecaven, l'Església imposava càstigs molt durs, que trobem reflectits en el primer concili d'Elvira. En el cas de la inscripció estudiada, sembla obvi que es tracta realment d'una verge consagrada a Crist, tant pel seu qualificatiu de *beata* com per la seva avançada edat. Així, es comprova l'existència de verges consagrades a Tàrraco en el segle V.

La indicació de l'*origo* és molt poc freqüent en epigrafia funerària cristiana. En el *corpus* d'Hispania trobem quatre testimonis, dels quals tres fan referència a la *civitas*, a la ciutat d'origen. Només un quart, procedent de Tàrraco, aporta més informació, i després de la *natio* –Grècia- s'especifica la *civitas* del difunt –Tars, la pàtria de Sant Pau-, la regió de procedència –Cilícia- i, fins i tot, el seu lloc habitual de residència –Hispalis- (ICERV 196). Amb aquest nou text epigràfic es documenta, doncs, la segona inscripció cristiana a Tarragona amb indicació del lloc de procedència, en aquest cas Egipte. Es constata també la immigració d'orientals cap a Tàrraco, cosa que ja sabem per l'esmentada làpida d'*Aurelius Aeliodorus* i d'altres (ALFÖLDY 1991: 86)

Requievit in pace és la fórmula més comunament emprada a Hispania, i és especialment característica de la Lusitània. La inscripció datada més antiga amb aquesta fórmula és ICERV 191, de l'any 455. Cal destacar la perllongació de la fórmula *in pace* amb el genitiu *Domini*. Aquest fet és poc freqüent en l'epigrafia cristiana de l'imperi, i molt característic de certes inscripcions del *conventus Pacensis*, especialment de les ciutats de Mértola i Béja. Allí, es mostren uns quinze epitafis amb l'allargament *Domini*, generalment abreviat com *DNI*.

2.3.6.2.-Inscripció funerària de Lupulus [An. IX, 121]

Trobada en l'estrat de destrucció de la basílica (UE. 3041). Fragment superior esquerre d'una placa no motllurada de marbre blanc de Luni-Carrara partida en dos trossos que lliguen entre ells. Dimensions: 22 max x 53'5 max x 4'5-3'2; Alçada de les lletres: 6-5; 6'5-5'3; Espaiaments: 3'3-2'3; 1'5; 1'5-1 cm.

Hic requiescit
in pace Lupulu[s]
pereg[...]

Aquí descansa en pau Lupulus, ...

Començament d'una inscripció funerària cristiana. En la primera línia hi ha omissió de la V per error del lapicida. En la segona restituïm en masculí el nom del difunt perquè la petita traça conservada pot correspondre a una V però mai a una A. La fórmula introductòria *hic requiescit* amb la menció cristiana *in pace* és prou corrent en els epitafis paleocristians tarraconenses, com de tota la meitat oriental de la Península. De fet, més de 3/4 parts dels testimonis amb idèntica fórmula verbal procedeixen de la nostra ciutat. El nom, *Lupulus*, és desconegut en l'epigrafia d'Hispania, però no altres de germans com *Lupus*, *Lupa* (RIT 973) o *Lupula*. La paraula de la tercera línia sembla introduir l'edat del difunt (*peregit annos ...*), tot i que el verb *perago* és molt poc utilitzat en l'epigrafia cristiana hispànica, i els testimonis són molt tardans (com RIT 938, RIT 939 o ICERV 284), datables tots ells dins la primera meitat del segle VI. Una segona possibilitat és que formi part del mot *peregrinus*, molt estrany però en inscripcions hispàniques, atès que només s'ha testimoniats un sol cas existent a Montilla, datat entre els anys 350 i 450. L'epitafi més antic datat amb la fórmula *hic requiescit...* és de l'any 459 (RIT 946). Tenint en compte el formulari i el tipus de lletra creiem que es pot situar de ple en el segle V.

2.3.6.3.-Fragments

Inscripció ER94-3063 [An. IX, 122]. Procedent dels nivells de destrucció de la basílica paleocristiana, dins l'absis. Fragment d'una placa de marbre blanc amb vetes grises. Dimensions: 20 max x 15 max x 2'6-2; alçada de les lletres: 6; espaiaments: 1; 1'8-1

[---]+[---]
[---]TVM[---]
[---]LI PR[---]

La lletra de la primera línia pot ser una F,H,I,N,P,R ó T. Les lletres de la segona línia deuen correspondre a la paraula TVM[VLO]. La tercera conserva quatre lletres corresponents potser a dues paraules, tot i que no s'observa interpunció. Es tractaria d'un text funerari del tipus *Hic requiescit/ in TUMulo Fi/ deLI PResbyter...* o similar (amb paral.lels a ICERV 207 i 240). Pel tipus de lletra pot dur-se al segle V.

Inscripció ER94-3041/3063 [An. IX, 123-124]. Dos fragments corresponents a un mateix epígraf, que no lliguen entre ells. Trobats, com l'anterior, en els nivells de destrucció de la basílica. Text inscrit sobre una placa de marbre blanc amb vetes grises, una placa reaprofitada atés que presenta en el revers certs encaixos. Pel tipus de lletra s'adscriuria al segle V.

a) Dimensions: 14'5 max x 5 max x 1'1-0'8; alçada de les lletres: 5'5; espaiaments: 1'5

[---]S[---]
[---]GM ó N[---]
[---]+[---]

b) Dimensions: 12'5 max x 5 max x 1'1-0'8; alçada de les lletres: 5'5; espaiaments: 1'5

[---]A[---]
[---]R+[---]

2.4.-ELS SEPULCRES DE LA BASÍLICA

Abans de començar cal fer dues advertències. En aquest capítol s'han omès els sepulcres dels segles II/III que es troben en l'interior de l'atri, atés que malgrat coincidir en un mateix espai físic són de cronologia diversa i no hi tenen relació. Per altra part hi ha dues tombes (T-13 i 14) que es troben a una cota superior i podrien correspondre a un moment posterior de l'edifici, quan aquest ja estava sotmès a una fase d'abandonament. Quelcom semblant podria pensar-se de T-16, que apareix aïllada en l'interior d'un àmbit i presenta una tipologia singular. També únic per la seva tipologia és el sepulcre 59 que està junt a l'àbsis, fora de la basílica, però tan íntimament relacionat que el considerarem un enterrament més. Així doncs, aquests quatre sepulcres seran comptabilitzats a tots els efectes com pertanyents al mateix grup que la resta de tombes de la basílica i només en farem excepció en tractar la distribució espacial de l'àrea funerària.

2.4.1.-ESTAT DE CONSERVACIÓ

L'edifici cultural es trobà totalment arrasat, de manera que la seva pavimentació havia desaparegut completament i no en quedava cap fragment *in situ*, amb la sola excepció d'algun petit sector de l'atri. Malgrat tot, algunes restes van localitzar-se en l'estrat de destrucció, de manera que podem assegurar que es tractava d'un sòl d'*opus signinum* que cobria un gran nombre de sepulcres. Aquests sepulcres van anar emergint a mesura que avançava l'excavació en un estat més aviat precari, afectats per una expoliació antiga –probablement d'època romana- i després per les tasques agrícoles a les que ha estat sotmès el jaciment durant segles [An. IX, 125-126]. És difícil establir el nombre exacte de sepultures perquè algunes han desaparegut sense deixar rastre atés que en alguns llocs les fosses d'expoli han fet desaparèixer qualsevol element preexistent, però sí que es pot fer d'una manera aproximada tenint en compte que les tombes estan disposades en filades bastant regulars [An. X, 22]. Així, fent una estimació dels sepulcres totalment desapareguts podem fer la següent valoració:

	Basílica	Atri	Total
--	----------	------	-------

Tombes existents	116	36	152
Tombes desaparegudes	37	13	50
Total	160	51	202

En quant a l'estat de conservació de les tombes només 12 es trobaren completes amb la seva coberta original intacta [An. X, 23]. La major part s'ubiquen en l'atri, en els sectors que van mantenir els paviments de *signinum*: T-17, 18 i 91 de l'àmbit 11, T-164, 165 i 167 de l'ambulacre i T-166. T-21, 36, 38, 42 i 59, les quatre darreres de la basílica, també es van trobar perfectament conservades. Després hi ha un grup de 6 sepulcres que havien estat lleugerament afectats, però sense que el seu interior es vegés alterat (T-12, 16, 37, 40, 45 i 153). Un total, doncs, de 18 tombes més o menys intactes. En l'altre plat de la balança el grup de tombes violades (134) i desaparegudes (50). La relació, doncs, entre les tombes profanades i les que no ho estan és aquesta:

	Núm.	%
Sepulcres intactes	18	8'91
Sepulcres oberts	134	66'33
Sepulcres desapareguts	50	24'75
Total	202	99'99

És a dir, que més d'un 90 % de les sepultures havien estat obertes o destruïdes. Aquest panorama desolador afecta els sepulcres i naturalment també les restes òssies que sovint mostren un estat lamentable amb fractures, astellaments, etc. Moltes vegades els esquelets es conserven de manera molt parcial, mancant bona part del cos, amb els ossos remoguts o bé amb restes intruses procedents d'altres tombes. Aquest fet ens diu molt sobre el procés d'expoliació i destrucció a que va estar sotmesa aquesta necròpolis. En efecte, el seu estat no pot deure's solament a un procés natural d'enrunament. Aquí l'acció antròpica és evident, i es demostra clarament que tant la basílica com l'atri adjacent van ser sotmesos a un saqueig sistemàtic que va consistir en l'obertura de gairebé totes les tombes. Una obertura que implicava la destrucció, encara que només fos de manera parcial, de la coberta i en alguns casos la remoció de les restes òssies. Hem trobat inclús acumulacions intencionades com els feixos d'ossos llargs junt a la capçalera de T-35 [An. IX, 127] o dins T-135 o bé l'agrupació de cranis als peus de T-120 [An. IX, 128]. En algunes zones com la meitat oriental de la nau meridional els estrats de destrucció han eliminat completament qualsevol rastre anterior. El cas del

transsepte i absis és diferent: el fet que aquí els enterraments estiguin a una cota més alta els ha exposat més a l'erosió del terreny i a això es deu al grau d'arrasament que presenten. En conseqüència, els resultats que podrem oferir seran necessàriament parcials, atès que un bon nombre d'enterraments ens ha arribat molt malmès.

2.4.2.-DISTRIBUCIÓ

En quant a la distribució de sepulcres es pot afirmar que ocupen literalment tot el subsòl de la basílica. Així, la nau central, les dues laterals i el transsepte allotjen una gran quantitat de tombes ben disposades en filades més o menys regulars per tal d'aprofitar al màxim l'espai [An. IX, 129-130]. En l'absis també n'hi ha dues però queda un espai lliure, el que ocuparia l'altar. El contraabsis conté també dos enterraments; el principal i un de secundari, mostrant un espai lliure en el centre on hi ha lloc per dues més, però mai va arribar a ser utilitzat, com si hagués quedat en reserva de la mateixa manera que passa a l'absis. En l'atri els sepulcres ocupen la totalitat de l'ambulacre que envolta per tres dels seus costats el pati central. En el seu interior només s'han constatat 6 sepulcres ubicats en les proximitats dels murs que tenen un cert caràcter aïllat, distanciant-se d'aquesta manera de la dinàmica general. Només un dels ambients annexes a l'ambulacre –l'àmbit 11- té una funció funerària, com indica la presència de tres tombes que ocupen el seu subsòl [An. IX, 131]. Creiem que la presència de dues tombes més, la T-14 en l'àmbit 12 i la T-16 en l'àmbit 18, ha de ser considerada com anecdòtica, i que possiblement es tracta d'enterraments realitzats en un moment molt final de la vida de l'edifici o quan aquest ja es trobava en franc procés d'abandonament, tal com hem argumentat anteriorment.

L'aspecte dels sepulcres és molt repetitiu i dóna una imatge d'homogeneïtat en tot el conjunt. No hem d'oblidar, però, que hi ha una tomba privilegiada: la T-7, situada en el contraabsis. És la única que va ser construïda amb l'edifici, formant-ne part integral del mateix, situada en l'eix de simetria i ocupant un lloc enfrontat amb l'altar i la capçalera de la basílica. Per desgràcia no van trobar-se restes en el seu interior, però és evident el caràcter central d'aquest sepulcre. En un moment posterior només una sepultura va ser instal·lada dins del contraabsis. L'altre punt que també pot ser considerat de privilegi és el santuari. Aquí s'hi troben set tombes construïdes en un

moment posterior a l'edificació de la basílica.

2.4.3.-ELEMENTS DE SENYALITZACIÓ EXTERNA

No s'han trobat elements de senyalització externa sobre les sepultures. En els pocs llocs en que ha sobreviscut el paviment de *signinum* amb tombes subjacents, com el que cobria T-164, 165 i 167 o el que protegia T-17 i 18, aquest no presentava cap tipus de senyal i era completament llis. Per altra banda, els fragments de paviment recuperats en els estrats de destrucció de la basílica tampoc mostraven cap marca. No pot pensar-se tampoc en l'existència de làpides, almenys com a norma; durant l'excavació s'han trobat escassíssims fragments d'epigrafia que mostren que aquesta fou una pràctica emprada només en casos molt puntuals. Esmentem la inscripció de la *beata Thecla*, la de *Lupulus* i fragments il·legibles de dues més, una de les quals podria haver estat dedicada a un *presbyter*, que sí devien assenyalar alguns dels enterraments. La norma general pel que fa a la senyalització externa sembla haver estat l'anonimat. Això no vol dir que els encarregats de custodiar el temple no sapiguéssin on s'ubicaven les diferents tombes i quins eren els seus titulars; ho sabien i molt bé. Ho demostra el fet que en cap cas s'hagin documentat superposicions errònies (les poques que hi ha semblen intencionades, com veurem) i que en algunes tombes dobles s'hagi identificat un individu de cada sexe, cosa que permet suposar que els personatges allí inhumats estaven units en matrimoni i que consegüentment algunes tombes concretes van ser obertes posteriorment per inhumar-hi el segon individu.

2.4.4.-TIPOLOGIA

En el moment d'establir una tipologia de sepulcres hem intentat adaptar-nos a l'establerta per Serra Vilaró, després recollida per Del Amo en el seu estudi de la necròpolis paleocristiana de Tarragona (AMO 1979). En alguns casos que ressenyarem en el lloc convenient hem inclòs sepulcres de tipus dubtós en el grup que ens ha semblat més adient per tal de no complicar innecessàriament la tipologia. El primer pas del procés era excavar les fosses, que sempre s'adeqüen a les dimensions del difunt, la qual cosa es fa molt patent en el cas de les infantils. Això implica que cada tomba era feta expressament per a l'ocasió i que s'ha d'excloure la possibilitat que haguéssin estat

preparades ja des d'un moment inicial. Salvant comptades excepcions (per exemple, T-8, 16, 34, 53, 59, 86, 136) s'adequava una base per col·locar-hi el difunt a sobre. Aquesta base gairebé sempre està constituïda per *tegulae* disposades longitudinalment amb les aletes cap avall, tot i que també hi ha algun cas amb les aletes cap amunt (T-13, 159) o col·locades transversalment a l'eix del sepulcre (T-27, 36, 120, 152). S'usen *tegulae* senceres però sovint també altres de tallades per ajustar-se bé a la llargada del difunt. Poques vegades la base és de *bipedales* (T-118) o lloses (T-41, 42). En la forma de cobrir els cossos és on aplicarem la tipologia [An. X., 24].

Cal advertir abans que farem els càlculs de proporcions sobre el total de 152 tombes documentades, i també que l'elevat nombre d'indeterminades es deu al grau de destrucció que presenten. Tant és així que de vegades hem identificat la coberta a partir de restes molt minses.

Sepulcres de secció quadrangular construïts amb *tegulae* o *bipedales*: En aquest tipus incloem diverses variants: aquells construïts íntegrament amb *tegulae*, com T-17 i T-18, els que combinen *bipedales* amb *tegulae* com T-164 (aquestes últimes situades normalment en la base i tancant els costats curts), i inclús altres que de manera anecdòtica incorporen altres elements com la llosa de soldó que substitueix una *tegula* en T-40. També hem inclòs en aquest apartat T-34, un sepulcre infantil de planta ovoïdal amb la fossa delimitada per fragments de *tegula*. S'han identificat un total de 34 tombes que representen un 22'36 % del total (T-17, 18, 24, 26, 27, 34, 40, 43, 48, 49, 78, 80, 81, 82, 84, 88, 96, 118, 119, 123, 125, 126, 128, 129, 130, 138, 140, 141, 148, 150, 151, 157, 158 i 164). Aquest és el grup majoritari. La seva dispersió dins l'edifici no sembla respondre a cap directriu, trobant-se repartit en tots els àmbits. Tampoc hi ha cap relació amb les orientacions de les tombes, el sexe o l'edat dels individus inhumats.

Sepulcres de *tegulae* a doble vessant: Gairebé sempre formats íntegrament per *tegulae*. Degut al mal estat de conservació general sovint han perdut la línia d'*imbrices* que segellava la juntura superior, però malgrat tot s'ha pogut identificar en T-12, 21, 36, 38, 91 i 165. T-166 combina les *tegulae* amb lloses de pedra d'Alcover, una a la base i dues tancant els costats curts. En T-21, s'ha comprovat que dues fileres de pedres lligades amb morter de calç falcaven per la part exterior les *tegulae* de la coberta. És un

grup de 23 sepulcres, un 15'13 % del total (T-12, 20, 21, 23, 36, 37, 38, 45, 63, 70, 85, 91, 97, 98, 101, 103, 117, 139, 152, 153, 159, 165 i 166). Com en el cas anterior, es troben distribuïdes per tot l'edifici i no hi ha cap relació amb els grups de sexe i edat.

Sepulcres de lloses: Per norma general presenten una base de *tegulae*, tot i que també pot ser de lloses (T-41 i 42) o sense base (T-86 i 136). De vegades els laterals curts estan delimitats també per *tegulae* (T-35 i 87). Algun sepulcre utilitza altres elements, com T-41 que aprofita el mur 3018 de la basílica com a límit septentrional o T-62 que empra, a més de les lloses, pedres irregulars i *bipedales*. T-42 va trobar-se intacta, conservant tots els elements de la coberta. La base estava constituïda per dues lloses de pedra d'Alcover perfectament tallades, els laterals per lloses de soldó asserrades i ajustades i la coberta per dues lloses i mig *bipedalis*. Aquests elements estaven reforçats amb calç en les juntes. Els sepulcres de lloses formen un grup de 13 tombes, que representen un 8'55 % del total (T-15, 32, 35, 41, 42, 55, 56, 62, 86, 87, 89, 120 i 136). És un tipus constatat fonamentalment en l'interior de la basílica (només T-15 està a l'atri), amb dues zones on es detecta una certa concentració: als peus de la nau septentrional (T-32, 86, 87 i 89) [An. IX, 132] i al sud del transsepte (T-55, 56 i 62) [An. IX, 133]. No pot establir-se cap relació amb els grups d'edat i sexe.

Sepulcres d'àmfora: Es tracta d'un tipus fàcilment detectable. Malgrat tot, es constata que és minoritari en el nostre jaciment, amb un total de 4 exemplars que representen un 2'63 % (T-50, 68, 102 i 104). Per desgràcia només en un cas sembla haver-se conservat la vora del contenidor. N'hi ha 2 d'origen africà, 2 de sud-hispàniques i 1 de tarraconense tardana. Dos dels sepulcres empraven una sola àmfora i contenien individus infantils de curta edat (T-68 i 102); T-50 amb un individu jove semblava estar format també per una sola àmfora, tot i que podria plantejar-se la presència d'una segona que hagués desaparegut, ja que el sepulcre es trobava molt arrasat. T-104, amb dues àmfores, contenia un individu adult. És obvi que el nombre d'àmfores que s'empren per inhumar un individu no és significatiu a nivell tipològic, ja que depèn bàsicament de la longitud del cadàver. En el nostre edifici és un tipus escàs i que s'usa per individus infantils o joves. La única forma documentada és un coll i vora d'àmfora tarraconense tardana K. 68/91 perfectament retallat trobat a poc més de 1 m. de la T-102 (junt a la T-93), i de la qual suposem que formaria part.

Sepulcres de murets: Ja hem fet referència a la importància de T-7, que forma part essencial de l'edifici, ubicant-se en un lloc privilegiat. Els murets són d'*opus caementicium* i formen un conjunt integrat en el contraabsis. Ignorem com era la base i la coberta del sepulcre, atès que han desaparegut. T-8 es colocà en un segon moment, com demostra el muret 3073 que limita la tomba pel sud i que es recolza contra la fonamentació de *caementicium* del contraabsis. L'esquelet estava disposat directament a terra, sense base, i la coberta era de lloses de soldó. Per la seva ubicació pot considerar-se també un sepulcre privilegiat. Així doncs, són només 2 tombes, un 1'31 % del total (T-7 i 8).

Sepulcres en taüt de fusta: Hi ha un sol exemplar que representa un 0'65 %. Es tracta de T-114, identificada a partir dels 10 claus de ferro que envoltaven l'esquelet.

Sepulcres de fossa simple: Un sol cas documentat del tipus més senzill, T-167 (0'65 % del total). És una tomba de l'atri on els infants –tres- s'han dipositat sobre un *bipedalis* de la coberta de T-164. Desconeixem si es tracta d'un sol enterrament o de tres enterraments successius, tot i que la segona opció sembla més lògica.

Sepulcres de fossa amb coberta plana de *tegulae* o lloses: T-16 és una fossa delimitada per una línia de pedres irregulars que envolta les extremitats inferiors de l'individu i amb coberta d'una sola *tegula*. T-59 està fora de la basílica i aprofita com a laterals nord i oest els murs de la capçalera 3033 i 3035 respectivament. Es tracta doncs només de dues tombes que representen un 1'31 % del total. Ambdues tenen un caràcter excepcional; T-16 possiblement sigui d'un moment final o correspongui a una fase d'abandonament de l'edifici i T-59 es la única que es troba en l'exterior, tot i que tan estretament lligada que l'hem considerat amb tot el conjunt.

Sepulcres indeterminats: En aquest “calaix de sastre” s'inclouen un gran nombre de sepultures molt arrasades, la majoria de les quals només conservava la base de *tegulae*, sovint de manera molt parcial. En alguns casos fins i tot havia desaparegut aquesta, i l'únic testimoni que en restava era un lleuger rebaix del terreny natural amb les dimensions de la fossa. Comptabilitzem 72 tombes que representen un 47 % del total

(T-13, 14, 19, 22, 25, 28-31, 33, 39, 44, 46, 47, 51-54, 57, 58, 64-67, 69, 71-77, 79, 83, 90, 93-95, 99, 100, 105-113, 116, 122, 124, 127, 131, 132, 133-135, 137, 142-147, 149, 154-156, 160, 161 i 169).

2.4.5.-MATERIALS EMPRATS EN LA CONSTRUCCIÓ DELS SEPULCRES

El material emprat per a la construcció dels sepulcres procedeix al menys en part de l'expoli d'altres edificis. Podem suposar-ho en el cas dels *bipedales* i de les lloses. Una de les lloses de T-15 és un fragment de frontal de sarcòfag de pedra local. Quan va ser asserrat ja devia fer molt de temps que era a la intempèrie com demostra l'erosió que fins i tot ha esborrat la inscripció continguda dins la cartella. En T-165 un petit fragment d'inscripció monumental en marbre blanc serveix per falcar la *tegula* de la capçalera. Les lloses són en general de soldó, però també hem identificat la pedra d'Alcover (T-42), Santa Tecla (T-81) i un marbre blanc indeterminat que presenta vetes de color gris-blavós (T-56).

En l'estrat de destrucció de la basílica va trobar-se una *tegula* procedent presumiblement d'una de les tombes. Presenta una mena de crismó gravat abans de coure la peça [An. IX, 134]. Amb aquest antecedent potser podria plantejar-se que les *tegulae* o al menys una part fossin encarregades *ex professo* per aquest destí funerari. De totes maneres, sí que és segur el reaprofitament de la *tegula* de T-16, que ressalta per les seves grans dimensions (67'5 x 55cm) i especialment per presentar un segell amb la marca EX.OF/M ATTP que en cap cas pot ser del segle IV o V [An. IX, 135]. Una marca que no és nova a la ciutat, atès que s'en coneix un segon exemplar reaprofitat en una altra tomba del carrer Alguer que també era de grans dimensions (SÁNCHEZ 1971-72: 198; RICCO 1995: 200).

2.4.6.-EL RITUAL

Orientació [An. X, 25]

La orientació de les tombes ve marcada per l'arquitectura de l'edifici, que com hem explicat segueix l'eix est-oest. D'aquesta manera els individus inhumats en la basílica estan enterrats mirant a l'est, a la sortida del sol i a Jerusalem, com és

característic de la major part d'enterraments cristians d'aquest moment (NOLLA-SAGRERA 1995: 250). Hi trobem algunes excepcions que poden ser explicades per condicionaments de tipus arquitectònic. Així, diverses tombes del transsepte segueixen una direcció nord-sud (T-50, 53, 54, 55, 56 i 62); estan seguint l'eix d'aquesta peça arquitectònica. A més, T-50 i T-53 estan col·locades de forma paral·lela a les escales que salvaven el desnivell entre la nau central i el santuari. D'aquests 6 sepulcres només T-53 i 54 han conservat suficients restes esquelètiques que permetin assegurar que el cap estava en l'extrem nord, de manera que miren a sud. Hem de suposar que les quatre restants també ho feien. En la nau meridional T-122 i 123 també segueixen l'eix nord-sud i novament l'esquelet de T-123 es troba mirant a sud. Considerem que el motiu està en l'existència d'una possible porta d'entrada a l'edifici que convidaria a aquesta especial disposició. Aquesta hipòtesi ve recolzada pel fet que les dues tombes estan justament encarades en un dels intercolumnis com ja s'ha explicat [An. IX, 136]. T-7 del contraabsis també està en l'eix nord-sud, però no així la veïna T-8 que mira a est. L'excepció que confirma la regla és T-35, amb el difunt mirant a oest, es a dir, al contraabsis.

Els sepulcres de l'atri mantenen en general una direcció nord-sud. Aquesta especial orientació s'explica una vegada més per raonaments arquitectònics. L'amplada de l'ambulacre es correspon a la llargada de les tombes, i d'aquesta manera és més fàcil organitzar els espais que han d'ocupar els successius enterraments [An. IX, 137]. En els sepulcres on s'ha pogut determinar, els individus miren a sud, excepte un cas (T-98) que mira a nord. Uns pocs sepulcres distribuïts irregularment s'orienten est-oest, sempre mirant a est allí on s'ha pogut constatar.

Inhumació

El ritual seguit és sempre la inhumació, com correspon a l'època. El cos es disposa a la tomba en decúbit supí [An. IX, 138]. La posició dels braços no ha pogut ser determinada en la majoria d'enterraments perquè poques vegades s'han conservat en la posició original. Es documenten casos de braços paral·lels al cos (T-36, 40, 124), un d'ells amb les mans sota la pelvis (T-114); esquelets amb les mans sobre el ventre (T-16, 38, 117); altres amb el braç dret paral·lel al cos i l'esquerre sobre la pelvis (T-76,

132/B) o a l'inrevés (T-8, 35); amb la mà esquerra recolzada sobre l'avantbraç dret (T-157); o inclús amb els braços plegats sota el cap (T-45). L'individu vell de T-39 està en posició semifetal, una postura que es deu, però, a patologies de la columna vertebral. Finalment, un dels tres infants de T-167 està també en posició semifetal, recolzant sobre el costat esquerre. Així doncs, la norma (excepte en aquests darrers) és la inhumació en decúbit supí i els braços en qualsevol de les posicions anatòmiques esmentades.

Aixovars funeraris

La manca d'aixovars funeraris és també una característica d'aquests enterraments i de les necròpolis tardoromanes de la nostra àrea. Només T-123 va proporcionar dues monedes: un AE2 de l'usurpador Màxim (408-411) de la seca de Barcelona trobat al costat del crani i un AE2 de Gracià (378-383). Ens donen una cronologia de primers anys del segle V, plenament coincident amb la proporcionada per les ceràmiques contingudes en el paviment d'*opus signinum* de l'edifici cultual. L'ús de monedes formant part de l'aixovar funerari està perfectament documentat en tombes paganes (com en T-115 d'aquest mateix jaciment) i es deu a la creença del pagament a Caront. Aquest costum, tot i que d'una manera molt més puntual, va mantenir-se en èpoques més avançades. Podriem esmentar, per exemple, dos trients associats a una tomba del segle VII en la necròpolis visigoda de Sant Julià de Ramis (LÓPEZ 2002: 45). No obstant, no està clar que aquestes dues monedes formessin part de l'aixovar funerari de l'infant enterrat en T-123; aquesta estava parcialment destruïda i ambdues monedes hi podrien haver fer cap accidentalment.

2.4.7.-TOMBES INDIVIDUALS, DOBLES I TRIPLES [An. X, 26]

Abans hem comentat que la major part de les tombes són individuals, contenen un sol cos. Però n'hi ha algunes de dobles i àdhuc una de triple. Fet el recompte sobre les tombes identificades en l'excavació, els resultats són aquests:

	Núm.	%
Tombes individuals	103	67'76
Tombes dobles	7	4'60
Tombes triples	1	0'65

Indeterminables	41	26'97
Total	152	99'98

Es constata que més d'un 90 % dels sepulcres determinables són individuals. La identificació de les tombes dobles l'hem fet només quan es conservaven suficients indicis de la presència de dos o més esquelets (fonamentalment la presència dels ossos en connexió anatòmica). A aquest respecte cal recordar que degut a l'estat d'arrasament de les tombes, nombrosos ossos intrusos havien fet cap a altres tombes; òbviament no els hem tingut en compte. Les tombes dobles suposen la localització i obertura del *loculus* desitjat i la col·locació d'un nou cadàver. Això implica com ja hem dit, que malgrat l'aparent manca de senyalització externa, aquestes es trobaven ben localitzades pels *curatores* o els *fossores* de la basílica. Totes s'ubiquen en la meitat oriental del temple, indistintament en qualsevol de les naus i en el santuari, i estan absents en la resta de l'edifici. No creiem que això respongui a cap fet concret i ens inclinem més a pensar que aquesta distribució és fruit de la casualitat. Quin és el caràcter de les tombes dobles? L'anàlisi de les restes humanes contingudes en el seu interior ens dona llum al respecte.

En T-78 la primera inhumació correspon a una dona adulta jove i la segona a un individu vell de sexe indeterminat. En l'interior de T-120 i 131 la primera deposició correspon a un home vell i la segona a una dona adulta. Dins de T-45, 64 i 70 també es documenten parelles d'adults, sense que sigui possible determinar-ne el sexe. Considerem que queda força clar que estem davant d'enterraments d'un home i una dona per *loculus*, és a dir, de matrimonis. L'orde de deposició ens indica qui fou el primer en morir: l'home en cas de T-120 i 131 i la dona en cas de T-78. T-172 conté un individu jove de sexe indeterminat i restes d'un infant a sobre. Destaquem que normalment el segon cos es diposita directament sobre el primer. Només hi ha una excepció, T-131, on per a col·locar el segon cos els ossos del primer van ser arraconats en un lateral de la tomba.

La única tomba triple és T-167, amb tres criatures inhumades una sobre l'altra. Se'ns fa difícil pensar en la mort simultània de totes elles, i ens sembla més lògica la reobertura successiva de la fossa per enterrar aquests infants que deurien tenir alguna

relació de parentiu (germans?).

2.4.8.-SUPERPOSICIONS

Només es donen dos casos de superposicions de sepulcres, unes superposicions que considerem intencionades i no casuals; les dues són d'infants sobre adults. T-68 és una tomba d'àmfora que conté un infant i se superposa a la tomba doble T-45 malmetent-li inclús la part superior de la coberta de *tegulae* a doble vessant. Igualment els tres infants de T-167 se superposen a la coberta de T-164 i utilitzen un dels *bipedales* de la coberta com a base.

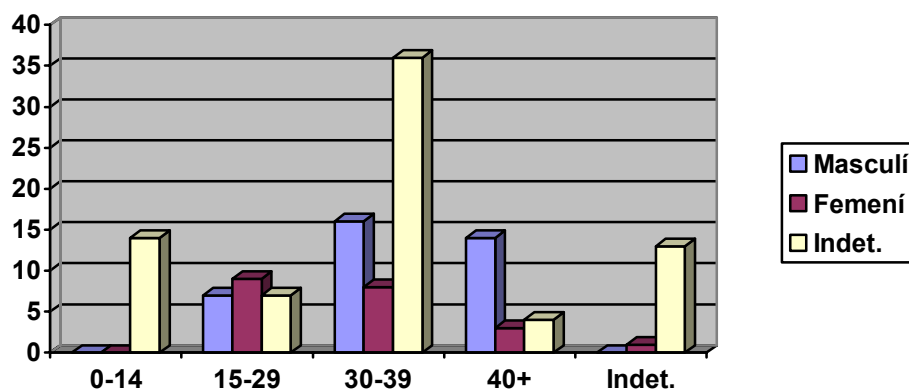
2.4.9.-LES RESTES HUMANES

L'estudi de les restes humanes topa amb la dificultat de la seva deficient conservació. Ja s'ha explicat que els enterraments van ser oberts sistemàticament, malmetent els sepulcres i els ossos que allotjaven. Per aquesta raó molts esquelets estan incomplets, amb ossos molt fracturats (especialment els cranis) o simplement han desaparegut. De les 152 tombes identificades 28 no contenen ossos, 100 presentaven restes incompletes i mal conservades de l'esquelet i només en 24 es pot dir que l'estat fos mitjanament acceptable [An. X, 27]. Un conjunt pobre que està obligat a oferir lògicament uns resultats pobres. No hi ha una relació directa entre tomba intacta i esquelet ben conservat. En aquells sepulcres on no hi havia penetrat terra i que havien mantingut la cambra d'aire les restes òssies s'havien consumit. És el cas de T-21, 164 i 165 on pràcticament només en resten els ossos llargs de les extremitats inferiors. Per altra banda, alguns esquelets d'infants de curta edat poden haver-se desfet gairebé del tot, com el contingut en l'àmfora de T-102, del que només en restava una dent de llet i poca cosa més.

A nivell d'estudi demogràfic, doncs, les dades són molt parcials. S'estudien els grups de sexe i edat segons el treball de l'amic Josep Cañellas [An. X, 28 i 29]. Els càlculs s'han fet en base al nombre d'individus identificats (un total de 132). Les edats dels individus s'han distribuït de la següent manera: infantils (0-14 anys), adults joves (15-29 anys), adults (30-39 anys) i vells (40+). Hem elaborat una taula i un gràfic on

s'agrupen els 132 segons criteris de sexe i edat, i de l'anàlisi d'aquesta s'en desprenen una sèrie d'observacions.

Sexe/edat	0-14	15-29	30-39	40+	Indet.	Total
Masculí	---	7	16	14	---	37
Femení	---	9	8	3	1	21
Indet.	14	7	36	4	13	74
Total	14	23	60	21	14	132

Dels 14 individus infantils només en 8 casos ha estat possible determinar-ne l'edat i en cap el sexe. Són dos perinatals (T-68 i 167/B), un nen de 2 ó 3 anys (T-102), un grup d'entre 6 i 8 anys (T-132, 159, 166 i 167/A) i finalment un de 8 ó 10 (T-38). Indica una mortalitat infantil que suposa un 10'60 % dels individus enterrats. Sembla un percentatge molt baix que no deu correspondre a la realitat. Sobta, per exemple, que només es comptin tres individus en el grup dels tres primers anys de vida, quan se sap que tant en l'antiguitat com en l'edat mitjana es produïen nombroses defuncions (CASELLAS ET ALII 1995: 118). Una explicació podria estar en el caràcter selectiu dels enterraments; potser els nadons foren enterrats en altres llocs. Una segona possibilitat, que s'hagin descomposat les seves restes, no la creiem probable perquè en tot cas s'haurien conservat els sepulcres (com en T-68 i 102).

S'ha pogut identificar el sexe de 58 esquelets, la qual cosa significa aproximadament un 44 % dels individus recuperats en el decurs de l'excavació. D'aquests, 35 segurs i 2 probables són de sexe masculí, mentre 19 segurs i 2 probables són de sexe femení. És a dir, un 63'79 % són homes i un 33'20 % són dones. Hi ha un desequilibri en la proporció que no reflecteix la situació real d'una població. Aquest

resultat el podem contrastar, per exemple, amb la necròpolis tarraconense de Prat de la Ribera, dels segles IV/V on, sobre un conjunt de 172 individus, un 43 % són masculins i un 57 % femenins (BAXARIAS 2002: 43). Evidentment en la basílica s'hi han enterrat principalment homes. El 56 % d'individus no sexats podria fer corregir aquesta tendència, però creiem que, a falta de més dades, és prou significativa. No s'observa en l'edifici una especial distribució per sexes, i alternen indistintament homes i dones, excepte en la part central dels transsepte, on els esquelets semblen únicament masculins (T-49, 51, 52), i inclús en la resta del transsepte es constaten només individus masculins (T-56, 66). Només un sepulcre sembla que podria haver estat un cas diferent: T-45, un enterrament doble amb un individu infantil associat (T-68). De totes formes, en més de la meitat de les tombes d'aquest sector (capçalera i transsepte) ha estat impossible determinar el sexe, per la qual cosa aquest fet no pot ser considerat conclouent, però sí que sembla identificar-se una certa tendència única o si més no preferencialment masculina en l'ús d'aquest espai privilegiat.

Entre els homes el moment més probable de morir és en edat adulta (entre 30 i 39 anys). Sorpren, però, que un bon nombre arriba a la vellesa, amb alguns individus que semblen haver abastat inclús els 60/70 anys (T-95, 120A). En canvi, entre les dones es mostra una mortalitat més alta entre els 15 i els 29 anys, una inclinació ja detectada en altres necròpolis i a la qual se li sol donar una explicació de tipus obstètric. Efectivament, aquesta és l'edat més pròpia per a tenir fills i la mateixa en que les possibles complicacions derivades podien acabar en òbit. Així, el grup d'adultes joves i el d'adultes és molt parell. En canvi, el nombre de dones que accedeixen a la vellesa és notablement més baix que el dels homes. No hi trobem cap explicació per aquest fet, però hem de recordar que aquesta és una necròpolis amb unes característiques molt específiques que no reflecteixen amb normalitat la situació d'una població. És a dir, que treballem sobre un registre selectiu, amb uns individus que han estat enterrats aquí en funció d'unes creences o d'una situació religiosa o econòmica específica. L'estudi paleopatològic ha demostrat, en contrast amb altres agrupacions d'enterraments contemporanis, que es tractava de persones ben alimentades (al menys dues amb signes d'artritis gotosa que indica un excès de proteïna animal), i incús amb signes d'obesitat.

En quant als grups d'edat, tampoc s'observa una especial distribució en el

temple, i només en el sector del santuari es marca novament una diferència. De les dues tombes de la capçalera, una correspon a un vell. Les del davant, en el centre del transsepte, pertanyen a tres vells i un adult. Conjuntant aquesta dada amb els sexes és prou clar que que en l'absis i immediatament al davant, és a dir, en l'àrea presumptament delimitada per cancells, només s'hi enterraren homes d'avançada edat. Es confirma novament, doncs, que estem davant d'un espai de privilegi on només certs individus poden ser sebollits [An. IX, 139]. La troballa just en aquest sector de la làpida d'un *[Fide]li pr[esbyter]*? obre la possibilitat que tots o almenys alguns dels personatges allí inhumats fossin preveres.

2.5.-ALTRES CONSTRUCCIONS TARDANES

2.5.1.-SECTOR I

2.5.1.1.-Descripció arquitectònica [An. X, 30 a 32]

Al sud del solar i tocant a la via romana se situa un edifici aixecat en el mateix moment que la basílica i que va poder ser excavat gairebé en la seva totalitat, de manera que només part d'una estança (l'àmbit 7) va quedar sota el terraplè de l'avinguda Ramón y Cajal. Sobre una capa de terra que contenia material arqueològic molt rodat i d'èpoques molt diverses, però amb una cronologia de principis del segle V per als més tardans. En aquesta capa i afectant inclús el sòl geològic es van obrir les rases de fonamentació dels murs, de 60/70 cm. d'amplada, les quals es reompliren amb còdols i argila. Sobre aquest fonament s'alçarien els murs que han desaparegut completament i que potser serien d'*opus caementicium* com la veïna *domus* suburbana, al menys fins una certa alçada. També han estat arrasats els paviments, però per les restes conservades en els àmbits 2, 3, 4 i 7 serien d'*opus signinum*. En aquestes estances efectivament ha quedat part d'una capa de pedres que servien de base a un sòl de *signinum*, les restes del qual han anat apareixent completament esmicolades en l'estrat d'arrasament de l'edifici. La cronologia aportada per la ceràmica procedent d'aquests paviments és homogènea i coincideix amb la datació d'aquella capa d'aportació a que ens referiem abans. Per això hem considerat que les restes de *signinum* pertanyen a la pavimentació del mateix i no a una aportació forània.

L'accés a l'edifici es realitzava des de la via romana, suposadament per una porta que no hem localitzat (recordem que les restes conservades són sempre fonamentacions). L'entrada menava a un pati obert de planta irregular d'uns 110 m² de superfície sense pavimentar. Des d'aquest pati hom podia dirigir-se al fons a la dreta i penetrar en l'edifici cobert o bé a l'esquerra i prosseguir per un camí de 2 m. d'amplada empedrat amb còdols. Aquest pas, ben delimitat per murs, devia conduir a les dues construccions localitzades en el sector V. L'àmbit 8, a tocar amb la via, es presenta com una construcció aïllada de 19 m², però íntimament relacionada amb aquestes estructures.

L'edifici principal presenta una planta aproximadament quadrangular, amb entrada pel pati i un curt passadís d'uns 5 m. de longitud que desemboca en una estança central que actuaria com a distribuïdor i donaria accés a la resta dels àmbits. Es tracta de sis habitacions de planta quadrangular amb unes superfícies variables que oscil·len entre els 7'5 i els 26 m². La superfície total de l'edifici és de 215 m² [An. IX, 140-143]. Desconeixem si sobre la planta baixa hi hauria un primer pis.

Quin era el destí d'aquest edifici? El lamentable de conservació no permet saber-ho amb certesa. En un primer moment vam pensar en la possibilitat que fós un *horreum*, un magatzem de productes presumiblement agrícoles. Rickman en el seu clàssic llibre sobre graners romans i altres construccions d'emmagatzematge (RICKMAN 1971) estudia diversos exemples d'*horrea* d'Ostia; entre aquests es troba una sèrie de petits magatzems -que no són graners- amb planta de corredor central al que s'obren a banda i banda estances quadrangulars, en algun dels quals s'ha pogut documentar una planta superior com en Ostia III,II,6 (vegeu també PAVOLINI 1989). Aquests petits magatzems que s'han de considerar privats -*horrea privata*-, són generalment del segle II dC. En tot cas la seva superfície sempre és molt superior als 215 m² del nostre; es mou entre els 375 m² d'Ostia I,XIII,1 i els 550 m² d'Ostia III,XVII,1. El nostre no és comparable als identificats en l'àrea del port de Tàrraco; el port disposava de magatzems de grans dimensions estructurats en base a grans naus, alguns dels quals han vist la llum en els darrers anys (MAR ET ALII 1993; POCIÑA-REMOLÀ 2001).

No obstant, també pot plantejar-se que sigui un edifici de caràcter domèstic amb un espai central al voltant del qual s'obren les cambres. Òbviament no estem davant d'una arquitectura gaire elaborada. Més aviat dóna la impressió d'un petit i senzill establiment rural.

Corresponent probablement a un moment en que l'edifici ja estava abandonat es practicà un senzill enterrament en fossa (T-60) que pertanyia a un individu senil que es conservava en molt mal estat.

2.5.1.2.-Estratigrafia i materials

Els estrats de regularització (UUEE. 1010, 1011, 1017, 1019, 1024, 1029, 1034, 1040, 1041 i 1042) [An.VIII, 35 a 36]

Conjunt d'estrats als quals s'els ha donat diferent numeració en funció de l'àmbit en que es trobaven, però que corresponen a un mateix nivell de regularització del terreny, previ a la construcció de l'edifici del sector 1.

L'anàlisi de la vaixella fina (ceràmica de vernís negre i terra sigillata) mostra que gran part té un caràcter residual. Així, sobre els 256 fragments inventariats, 168 són republicans o altimperials mentre només 88 són tardans (un 65'62% contra un 34'37%). El recompte de vaixella fina tardoromana és aquest:

Tipus	Núm. frags.	%
TSA-C	4	4'54%
TSA-D	78	88'63%
TSHT	3	3'40%
TS lucente	2	2'27%
DSP	1	1'13%
Total	88	99'97%

Les formes presents són Hayes 40 (2 vores) en africana C, i en africana D les següents: Hayes 61A (4 vores), Hayes 63,1 (2 vores), Hayes 67 (1 vora) i Hayes 91 A-B (5 vores). L'únic fragment en DSP correspon a una Rig. 18. Exceptuant els fragments de TSA-C que pertanyen al segle III, la resta s'emmarca dins les dues següents centúries. Les formes que inicien la seva producció més tardanament, sobre els anys 360/370, són Hayes 63,1, Hayes 67 i Rig. 18. Un fons pertanyent probablement a una Hayes 61 presenta decoració central amb restes d'una banda emmarcada per dues acanaladures en l'exterior i al menys una en l'interior. La banda presenta un motiu a base de cercles concèntrics repetits, assimilables al motiu 26 de Hayes (=10 de l'Atlante). Decoració de l'estil A(ii).

El conjunt de ceràmica de cuina africana conté algun fragment de cronologia exclusivament altimperial com el plat-tapadora Ostia II, 302. La resta té un període de producció que s'inicia força aviat, i que perdura fins entrat el segle V, excepte Ostia III,

170 (pròpia del segle IV). Les formes localitzades són aquestes: cassoles amb engalba interior (Lamb. 9A; Lamb. 10A; Lamb. 10B), cassoles de pàtina cendrosa (Ostia III, 267; Atl. CVII, 12) i plats-tapadores (Ostia I, 261; Ostia I, 262; Ostia II, 302; Ostia III, 170; Ostia III, 332). Manquen formes més tardanes característiques del segle V com les olles de pàtina cendrosa documentades a l'abocador de Vila-roma. També de procedència africana són alguns fragments de ceràmica comuna com gibrells (Gi/ca/8 i Gi/ca/21) o morters. La ceràmica comuna és gairebé tota de cocció oxidant i presenta, com tot el material de l'estrat, un alt grau de fragmentació. D'entre les reduïdes hem identificat una vora de cassola Cb/Gre/9 amb una datació proposada de 425/475.

Deixant de banda dues vores de Dr. 2/4 tarraconense i una d'africana K. 11 (=Tripolitana III), òbviament residuals, esmentem la presència d'àmfores africanes (K. 24A i 25C) i sudhispaniques (K. 13A, 19A-B i 23).

Les dues monedes (un antoninià de Pòstum (259-268) i un AE4 d'imitació del model *spes rei publice*) contribueixen també a establir la cronologia de l'estrat. Una cronologia que pot establir-se l'últim quart del segle IV en base a les datacions proporcionades per la terra sigillata i per les àmfores, especialment per K. 19A-B i K. 25C, i que si considerem la cassola Cb/Gre/9 i el bronze d'imitació del model *spes rei publice* podria dur-se ja el primer quart del segle V.

Els estrats de pavimentació (UE. 1016=1023 i 1020=1021) i el material ceràmic procedent dels paviments destruïts (UUEE. 1002 i 1003) [An.VIII, 37 a 39.4]

Esmentarem en primer lloc el material del paviment de l'àmbit 6. Correspon a un sòl de còdols localitzat en aquell passadís. En mig del material que es va extreure d'entre la terra compactada que lligava els còdols destaquem la presència de ceràmiques residuals i també de terra sigillata africana D amb un fons de possible Hayes 91, la qual cosa ens porta a una data indeterminada a partir de mitjan segle IV. Altres classes presents són terra sigillata lucente i ceràmica de cuina africana, amb formes d'àmplia cronologia: Lamb. 9A, Lamb. 10A, Ostia III, 332, etc. La resta d'estrats de pavimentació (1025, 1030, 1035 i 1505) no proporcionaren materials.

Tenim un segon conjunt: els estrats 1002 i 1003 foren creats a partir de la destrucció de les estructures tardoromanes, possiblement fruit de la roturació dels camps en època medieval. L'estrat ens aporta materials que tenen un origen diferent. Per un costat trobem petits fragments que tenen morter de calç adherit tant en la seva superfície com en els talls de fractura; considerem que deuen provenir dels paviments destruïts de l'edifici, i que per tant són l'únic testimoni que ens queda de la seva existència. La presència d'aquestes evidències en l'estrat, malgrat no es pugui assegurar la procedència del mateix edifici en un cent per cent de fiabilitat, cal que sigui tinguda en compte. Els *signina* estaven construïts sobre una base de còdols. Així doncs, els testimonis que s'han localitzat com la UE. 1025 es corresponen a la preparació que serviria de base als paviments. Aquest fet explica l'aparició de restes de *signinum* en els estrats de destrucció. Malgrat tot, i com hem dit, no es pot rebutjar la possibilitat de que les restes puguin ser d'aportació externa. No obstant, també s'ha d'assenyalar que restes de *signinum* només han aparegut en els àmbits 1, 2, 3 i 9, un fet ben significatiu.

D'entre els estrats de destrucció 1002 i 1003 han estat separades aquelles ceràmiques que mostren signes d'haver format part d'un paviment de *signinum*, i són les que tractarem a continuació.

La sigillata més abundant és la africana D, amb les formes Hayes 61A, Hayes 61B, Hayes 67 i Hayes 91 A/B. Destaca un fons estampat que presenta un motiu vegetal estilitzat corresponent al punxó 140 de l'Atlante (=75 de Hayes), de l'estil A(ii)?-(iii). En nombre notablement minoritari es constata també la TS lucente, i la DSP, amb una vora de plat Rig. 1. L'africana D mostra algunes peces que fan acte de presència a Tarragona a partir dels últims anys del segle IV, com Hayes 61B. Tanmateix es considera que la producció del plat Rig. 1 comença en el pas del segle IV al V, i que el fons estampat que hem descrit pot situar-se en la primera meitat del segle V. Cal remarcar que estan absents els vernissos negres, sigillates itàliques, sud-gàl.liques, hispàniques i africanes A i C, la qual cosa confirma que aquest conjunt pertany a un moment concret i sense presència de materials residuals.

La ceràmica de cuina africana, poc significativa, es redueix a dues vores d'àmplia cronologia (Lamb. 9A i Ostia I, 261). Altres importacions de comuna africana

ben localitzades són vores de morter (formes M/Ca/1 i M/Ca/2, ambdues característiques del segle V) i gibrelles (forma Gi/Ca/8). Altres fragments de ceràmica comuna presumiblement de producció local no permeten cap discurs al respecte degut a les seves reduïdes dimensions.

Les àmfores presenten un repertori de formes pròpies dels segles IV/V. Esmentem les africanes K. 24A, K. 25C?, K. 27B, sud-hispàniques K. 13A, K. 13C-D, K. 16B-C, K. 19A-B, K. 21 i sud-itàlica K. 52. Aquest ric repertori amb 9 formes diferents aclareix la cronologia de l'estrat. En efecte, K. 13C-D i K. 52 es documenten a Tàrraco a principis del segle V i la resta, tot i que apareixen més aviat, continuen arribant durant tota la primera meitat del segle V.

Les datacions aportades per les àmfores, sumades a les d'altres elements com el plat Rig. 1 o els morters M/Ca/1 i 2, permeten confirmar una cronologia de principis del segle V per a les pavimentacions, malgrat que la TSA-D –a excepció de Hayes 61B i del fons estampat– conforma un conjunt més propi de l'últim quart del segle IV.

Els estrats de destrucció (UUEE. 1002 i 1003) [An.VIII, 39.5 a 40]

Contràriament al que succeeix amb les ceràmiques procedents dels destruïts paviments que hem analitzat en el punt anterior, la resta del conjunt ceràmic sí que presenta material residual, tant tardorepublicà com altimperial. Les formes presents en terra sigillata africana C són Hayes 40 i Hayes 53B; i en africana D, Hayes 50B, Hayes 58B, Hayes 61A, Hayes 61B i Hayes 91A/B. Destaca un fons de D decorat amb motiu central a base de palmetes (114 de l'Atlante=motiu 4 de Hayes) alternant amb cercles concèntrics dentats (23 de l'Atlante=motiu 32 de Hayes). Les palmetes pertanyen a l'estil A (ii), amb un punxó propi de la segona meitat del segle IV i primer quart del V; els cercles dentats, a l'estil A (ii)-(iii), amb punxó datable en els tres primers quarts del segle V. També es constata la terra sigillata lucente (forma Lamb. 1/3). Un repertori que pot situar-se a partir de l'últim quart del segle IV i més concretament ja en el V, segons defineixen les cronologies de les formes Hayes 53B en TSA-C; i Hayes 61B i el fons estampat en TSA-D.

El conjunt de formes mostrat per la ceràmica de cuina africana comprèn un ampli arc temporal, però algunes d'elles continuen presents en estrats de finals del segle IV i principis del V, com la cassola engalbada Lamb. 10A i els plats-tapadora Ostia I, 261; Ostia I, 262 i Ostia III, 332. La probable tarraconense K. 68/91 i l'africana K. 24A són les úniques formes d'àmfora identificades, amb una datació que es mou entre els segles IV i V.

La ceràmica dels estrats de destrucció mostra materials d'últim quart de segle IV. Una cronologia que òbviament per relació estratigràfica cal avançar. A més, dos òbols d'Alfons I (1162-1196) acaben per situar aquest estrat presumptament tardoromà en la seva posició concreta: segona meitat del segle XII.

2.5.2.-SECTOR V-A

2.5.2.1.-Descripció arquitectònica [An. X, 33 i 34]

A l'est de l'edifici del sector I es conserven les restes molt malmeses d'una petita construcció que disposa de dos àmbits definits per restes de les fonamentacions [An. IX, 144]. Aquestes s'han format excavant rases d'entre 40 i 80 cm. d'amplada en una capa prèvia d'aportació (el que en diem estrats de regularització) i reomplint-les amb còdols i argila. Només en l'àmbit 2 s'han conservat restes de pavimentació, que consta d'una capa de petits còdols. Més aviat sembla la preparació d'un paviment que deuria ser d'*opus signinum*, com mostra la presència de fragments molt esmicolats en l'estrat immediatament superior i que correspon ja a la destrucció de l'edifici. A més, i talment com succeïa en l'edifici del sector I, coincideixen a nivell cronològic els materials procedents dels estrats de regularització amb els continguts dins el *signinum*. L'àmbit 3 no presenta restes de paviment, potser perquè ha desaparegut completament, com també han desaparegut les fonamentacions dels murs que el limitarien pel nord i per l'oest.

En definitiva, es tracta d'un petit edifici format per dos àmbits, un dels quals al menys estava pavimentat amb *opus signinum*. Esbrinar la seva funcionalitat dins el conjunt general també és problemàtic. Pot descartar-se una funció residencial per la

seva planta i dimensions i creiem que és més assenyat assignar-li una funció de caire agrícola. La seva superfície estimada, suposant per l'àmbit 3 unes mesures parel·leles al 2, és d'uns 40 m².

L'espai que hem anomenat àmbit 1 és l'angle sud-est d'un gran pati descobert que s'extén entre la via romana i els edificis dels sectors I, III i V. Al voltant d'aquest pati que actúa com element centralitzador, amb una superfície de més de 1000 m², s'alça el conjunt d'edificis del segle V. L'element que ressaltarem és una canyeria ceràmica formada per 13 *tubuli* connectats que amb una longitud de gairebé 5 metres travessa en diagonal l'àmbit 1 en pendent vers el nord-est [An. IX, 145]. Cadascun d'aquests *tubuli* té una llargada de 38'6 cm. i un diàmetre interior de 4 cm. Presenten uns encaixos de manera que l'extrem d'un dels tubs és el negatiu del següent, facilitant la unió entre ells i aconseguint així una perfecta estanqueïtat. Els punts d'origen i destí no es conserven, però queda clar que en època romana anava soterrada. Les cotes indiquen que el líquid es dirigia directament cap el pou d'aigua; potser seria un desguàs. En tot cas l'aigua no podria haver fornit el gran dipòsit de contraforts, ja que per cota mai hi podria haver penetrat.

2.5.2.2.-Estratigrafia i materials

Els estrats de regularització del terreny (UUEE. 5007, 5015 i 5016) [An.VIII, 41.1 a 41.10]

Es tracta d'un sol estrat de regularització que en l'excavació s'ha tractat separatament en funció de l'àmbit en que es trobava, però que aquí s'analitza en conjunt. És una capa de terra que se sobreposa al tapàs i serveix per reomplir i regularitzar el terreny.

L'anàlisi dels 40 fragments de vaixel·la fina recuperats ens mostren que més de la meitat és material residual: 23 (57'5 %) enfront de 17 (42'5%). Les úniques formes tardoromanes identificades han estat una forma 37 en hispànica tardana, una Hayes 80A en TSA-D i Rig. 6A i 6B en DSP. La ceràmica de cuina africana mostra alguns fragments de cronologia altimperial com Ostia II, 302, altres d'àmplia cronologia (Ostia

I, 261; Ostia III, 332), i finalment altres propis del baix imperi com la cassola Ostia IV, 1 o el plat-tapadora Ostia IV, 59 que inicia la seva producció a mitjan segle IV. Completen el conjunt alguns fragments de ceràmica grollera reduïda, dels que hem dibuixat una vora d'olla i un fons de cassola alta. Finalment, esmentem un petit objecte de bronze que sembla una fíbula de disc dels tipus 28 o 29 d'Erice (ERICE 1995), amb un buit central que potser allotjaria una peça de pasta vítrea o esmalt.

Malgrat la migradesa de troballes la datació de l'estrat se situa en el segle V, probablement a principis.

Els estrats de pavimentació i constructius (UUEE. 5003, 5002/*signinum* i 5008)
[An.VIII, 41.11 a 41.16]

L'únic paviment conservat (5003) es troba en un sector de l'àmbit 2 i està format per petits còdols lligats amb fang. En realitat deu ser la preparació d'un paviment. Formant part d'aquest estrat es recuperaren cinc fragments ceràmics entre ells un informe de DSP.

Els paviments estan totalment arrasats, però entre l'estrat de destrucció han aparegut nombrosos fragments ceràmics amb restes de calç adherida que evidentment procedeixen d'un o més paviments d'*opus signinum* desapareguts, molt probablement els que hi havia en l'interior dels àmbits. Aquests fragments han estat separats de l'estrat 5002 i s'analitzen a continuació.

La vaixel·la fina es concreta en TSHT (un fons i una vora) de la forma 37, 4 informes i una vora de TSA-D. Aquesta última és una Hayes 61A. Sobresurten en nombre petits fragments d'àmfora procedents del paviment, entre els quals hem pogut identificar una vora d'àmfora africana K. 27B i una d'àmfora sudhispànica K. 19A-B. La cronologia aportada per aquest exigü conjunt és entre mitjans de segle IV i segle V. No obstant, considerant que els paviments s'assenten sobre els estrats de regularització que, com hem vist, es daten a principis del segle V, hem de convenir que la datació dels paviments ha de ser també de primer quart de segle V.

Els estrats de destrucció (UUEE. 5001 i 5002)

Les UE. 5001 i 5002 són estrats de destrucció i arrasament de les estructures. El primer és general als tres àmbits. El 5002 es troba en l'àmbit 2 i l'hem separat de l'anterior perquè presenta nombroses restes procedents d'aquell paviment destruït que hem estudiat unes ratlles més amunt. S'ens mostren ceràmiques tardorepublicanes i altimperials al costat d'altres tardanes. Entre aquestes darreres hi ha TSA-D, formes Hayes 61A i Hayes 91 A/B. Únicament una sèrie d'intrusions posteriors com uns pocs fragments medievals i moderns contaminen l'estrat.

2.5.3.-SECTOR V-B

2.5.3.1.-Descripció arquitectònica [An. IX, 146; An. X, 33 a 35]

L'edifici exhumat en el sector V-B és el resultat de dos moments constructius diferents. Per tant, separarem les dues fases en el nostre estudi. En un primer moment s'edificà un gran dipòsit d'aigua aïllat de qualsevol altra construcció i potser relacionat amb un pou que no hem pogut datar però que podria correspondre al mateix moment; en efecte, pou i dipòsit estan molt pròxims, només a 5 metres de distància, i a més el primer està perfectament centrat respecte al mur oriental del segon.

El pou és de planta circular amb 130 cm. de diàmetre interior. En la part superior, un muret circular el delimitava, però d'aquest només en restava una filada de pedres i còdols amb un gruix irregular d'uns 50-60 cm. [An. IX, 147]. No coneixem la seva profunditat perquè el buidatge de terres va haver d'aturar-se als 4 m. per raons de seguretat. Devia arribar fins el nivell freàtic del riu Francolí o més probablement fins una vena aquífera subjacent a l'antic barranc identificat en el sector VII. Els talls en el terreny natural (tapàs) eren nets i no hi havia els característics forats tallats a distàncies regulars per facilitar-ne el descens i l'ascens, com els constatats per exemple al pou de la vil.la romana de La Barquera a Perafort (LÓPEZ 1993: 15).

El dipòsit és de grans dimensions; 16 m. de longitud i entre 6 i 6'30 d'amplada, ja que s'estreny a mesura que s'acosta a l'oest [An. IX, 148]. Sobre una fonamentació

de rases reomplertes amb còdols i argila s'alçaven els murs d'*opus caementicium* o de pedres lligades amb morter de calç avui desapareguts. Sí que s'ha conservat, però, una capa de morter de calç sobre la última filada de còdols, una capa que regularitzava la seva superfície i la preparava per a rebre el material que formaria el mur. Uns murs que serien resistents, com es correspon a una estructura d'aquest tipus; el seu gruix oscil·la entre 65 i 90 cm. A més estan reforçats per potents contraforts exteriors que s'adossen als murs (no hi estan lligats), els quals contribuïen de manera decisiva a resistir la pressió de l'aigua continguda en l'interior de l'estructura hidràulica: n'hi ha quatre al nord i dos a l'est. El costat sud ha conservat els dos dels extrems més un tercer, les restes del qual van ser trobades en aixecar un paviment de l'edifici de la segona fase [An. IX, 149]. A més és possible que n'existís un quart completament desaparegut també arrasat en aquella reforma, si atenem a la simetria de la construcció. El costat oest presenta un sol contrafort perquè un petit dipòsit annex complia la mateixa funció.

Aquest dipòsit menor s'adossa doncs al mur occidental del gran dipòsit de contraforts. Més que un segon dipòsit caldria interpretar-lo com un element dependent del primer, potser amb la finalitat de decantar impureses (PLIN. *Nat.* 36.173). Les seves mides externes són 2'80 per 2'30 m. i el gruix dels murs és de 65/70 cm.

Només s'ha conservat el paviment en els dos terços orientals del dipòsit de contraforts, el qual a més presenta fractures en alguns punts i sembla inclús que hagi basculat, per la qual cosa no pot definir-se un pendent lògic i constant cap a un o altre punt. La resta ha desaparegut completament. En el punt de contacte amb els murs s'observa una mitja canya d'uns 20 cm. d'amplada. El sòl és d'*opus signinum*, i mostra, de baix a dalt, les següents capes: primerament una base de còdols d'uns 6 cm. de gruix; segueix una segona capa de 5 cm. de morter magre de calç i arena amb *caementa* de pedres anguloses i en la part superior amb presència de petits fragments ceràmics; a sobre hi ha un enlluït de calç i arena amb abundant *caementa* ceràmic, de 2 cm. de potència. A més, en les mitjes canyes s'observa la presència d'una capa de cendres amb calç. En alguns sectors es conservaven, sobre la superfície de *signinum*, concrecions calcàries [An. IX, 150].

Aproximadament en el centre del mur oriental del gran dipòsit, a nivell de terra,

s'hi troba el desguàs, que està constituït per una canyeria ceràmica que travessa el mur, encarant-se al pou. Aquesta canalització va fer-se reaprofitant una àmfora africana del tipus K. 25P, que per la seva forma estreta i allargada s'adaptava perfectament a la seva nova funció. Manca el terç inferior que òbviament va ser eliminat. La boca de l'àmfora desguassa a l'exterior, sobre un *imbrex* que es va trobar *in situ* i ben conservat [An. IX, 151].

La superfície útil del dipòsit, un cop eliminats els murs, es xifra en 70 m². Si li donem als murs una alçada de 2 m. tenim una capacitat de 140 m³, és a dir, 140.000 litres. El petit dipòsit auxiliar adossat al costat occidental, amb una superfície útil de 2'46 m² té una capacitat de 4.920 litres, suposant-li també una alçada de 2 metres.

La procedència de l'aigua del dipòsit és una incògnita. És clar que no ve del pou veí. Només podem suposar que s'alimentés mitjançant una sèquia o aqüeducte, potser de fusta, del que no ha quedat el menor rastre. Les cisternes o dipòsits coberts – *cisternae*- contien normalment aigua per al consum humà, mentre les basses o dipòsits a l'aire lliure –*piscinae*- es reservaven per a l'aigua d'ús agrícola (VAR. R.1.11.11). Creiem que el segon cas és el nostre. Així, l'aigua emmagatzemada es devia destinar a regar les plantacions dels terrenys immediats.

A la veïna necròpolis existeix un dipòsit d'aigua de planta rectangular amb un dels costats menors corbat i reforçat amb contraforts que es data en el segle II dC. (DEL AMO 1979: 22-24), amb unes dimensions de 13 x 3'5 m. i una superfície interior xifrada en uns 35 m². L'any 1988 van ser explorades i documentades una sèrie d'estructures hidràuliques romanes existents sota l'edifici de la Diputació (ESTRUCTURAS 1989). Van sortir a la llum dos grans dipòsits de planta rectangular en un terreny de notable pendent als que s'ha suposat un ús agrícola. El major medeix 16'55 x 3'65 x 1'65 m. d'altura conservada i està reforçat amb una sèrie de contraforts per un dels seus costats (en l'oposat no és necessari, ja que es recolza contra la roca). El menor té unes dimensions de 15'10 x 2'80 m. i presenta un contrafort angular, tot i que és possible que el mur meridional, que està pràcticament destruït, també n'hagués tingut. La capacitat per a cadascun d'ells es xifra en poc menys de 50 m³, comptant l'alçada conservada del primer. S'en desconeix la cronologia. Els paral·lelismes amb el gran dipòsit que hem

excavat són més que evidents: la seva ubicació extramurs, l'ús de contraforts adossats als murs (no lligats) i unes dimensions similars de llargada (al voltant dels 16 metres), tot i que difereixen en l'amplada que és en el nostre gairebé el doble que els de la Diputació. Aquesta diferència es deu als condicionants topogràfics dels segons, obligats a adaptar-se al pendent. Relativament a prop dels dipòsits de la Diputació s'ha descobert recentment un nou dipòsit de planta rectangular provist de quatre contraforts en un dels seus costats, potser lligat a la veïna vil·la del mosaic localitzada a finals del segle XIX en obrir la trinxera del ferrocarril (agraïm la notícia a C.A. Pociña). Podriem encara citar molts més paral·lels, com l'anomenat temple de Giano Vetusto proper a la ciutat campana de Cales, en realitat una cisterna de 15 x 10 m. provista de quatre contraforts en els costats majors i dos en els menors (GIANO 1994) que té la particularitat de tenir associats dos petits dipòsits.

Un temps després hom va afegir un edifici adossat al costat meridional del dipòsit. El fet que un (o dos) dels contraforts del dipòsit fossin eliminats per donar pas a la nova construcció ens està indicant que entre ambdós hi ha una certa distància cronològica, però no sabem quina [An. X, 36]. L'àmfora reutilitzada en el desguàs ens indica una datació per al dipòsit dels anys 375/450 i els nivells fundacionals del nou edifici són dels primers anys del segle V. El conjunt de material arqueològic, certament pobre, no permet més precisions.

El nou edifici té una planta aproximadament quadrangular (uns 28 x 25 m.) i ocupa una superfície d'uns 700 m², amb un estat de conservació molt deficient [An. IX, 146 i 152]. En general, no existeixen els murs, només les seves fonamentacions, que estan fetes amb còdols i argila reomplint rases prèviament realitzades a l'efecte. En alguns llocs, com la façana oriental, es conserva sobre les pedres una capa de morter de calç sobre la qual s'aixecaria el mur, ja fós de *caementicium* o bé de pedres lligades amb morter de calç [An. IX, 153]. Només han restat paviments en una estança septentrional de l'edifici (àmbits 11/12/13); en la resta havien estat arrasats.

Els àmbits septentrionals els descriurem més avall. La resta es disposen d'una manera simètrica. L'element central és una estança allargada de 11'60 m. de longitud i 1'40 m. d'amplada (àmbit 7) envoltada d'habitacions quadrangulars; tres al nord i dues

al sud. Les seves superfícies oscil·len entre els 7'5 m² de l'àmbit 4 i els 16 m² de l'àmbit 9. Atès que de les sis estances només s'han conservat les fonamentacions, i encara de forma parcial, és gairebé impossible intentar identificar la seva funcionalitat. Per a l'àmbit 7 pot suposar-se una funció de passadís-distribuïdor, tant per la seva planta com per la seva situació central. La façana meridional està definida per les dues estances dels extrems (àmbits 4 i 6) i un espai central que podria haver estat porxat i que podria haver també allotjat una porta, com sembla indicar el fet que just en el centre desapareix el fonament del mur 5532. Per últim, la presència fragmentària de dues fonamentacions (5515 i 5561) indica l'existència d'un nou àmbit situat a l'oest de la construcció (àmbit 5).

També cal fer esment dels dos carreus procedents del estrats de destrucció de l'edifici: 5547 en l'àmbit 8 [An. IX, 154] i 5555 en l'àmbit 4, aquest darrer un pedestal epigràfic del segle II (vegeu l'annex d'epigrafia). Creiem més probable que procedeixin de l'expoli del veí edifici basilical, on sí que està comprovat l'ús de carreus d'expoli en les fonamentacions. També cal recordar la presència de nombrosos materials d'expoli en l'estrat 5537 que cobria els àmbits 8, 9, 11 i 12/13; pedres, *tegulae*, *imbrices*, plaques de pedres locals i marbres (algunes recolzades contra la banquetta 5541) [An. IX, 155-157]. Materials procedents també amb tota probabilitat de la basílica, com demostra la troballa d'un *stipes* d'altar junt al carreu 5547.

Les estances septentrionals (àmbits 11, 12/13 i 15), una premsa?

Difícilment l'edifici del sector V podria haver tingut un ús de tipus residencial pel fet d'estar adossat a un gran dipòsit que devia provocar humitats i perquè la distribució dels ambients no s'hi adiu gaire. Descartada doncs una finalitat domèstica només se li pot atribuir un destí de transformació i/o emmagatzematge de productes agraris. Seguidament intentarem argumentar que els àmbits 12/13 i 15 podrien haver aixoplugat una premsa. Advertim, però, que l'estat d'arrasament que presenten les estructures ens obliguen a mantenir una certa prudència al respecte.

Començarem la descripció per l'àmbit 12/13. Es tracta d'una habitació rectangular (6'80 x 3'60/3'80 m.) que mostra diversos elements d'interès. El més

destacable és una cubeta rectangular adossada a l'angle sud-oriental, i diem adossada perquè en el punt de contacte entre els murs 5553 i 5534 s'observa perfectament com aquests no estan lligats. Per a la construcció de la cubeta aprofitaren dos dels murs de l'edifici (5513 i 5553) i se n'afegiren dos de nous (5534 i 5560, aquest darrer completament arrasat). El paviment està format per una capa de calç compactada perfectament permeable, i per aquesta raó cal descartar que hagués estat un dipòsit per a la contenció de líquids; també per aquesta raó preferim definir-lo com a cubeta i no com a dipòsit [An. IX, 158]. Les seves dimensions interiors són 1'80 x 1'35 m. El segon element que destacarem és una mena de banqueteta que neix del mur 5514 i es dirigeix al centre de l'habitació, la qual sembla dividir en dos àmbits (serien el 12 i el 13, que posteriorment hem reunificat). Aquesta mena de banqueteta (5541) s'adossa al mur 5514 i està construïda directament sobre el paviment de calç 5540=5543. Per tant, és un element afegit. La seva estructura és més aviat feble; aixecada amb material divers (pedra, rajola i un petit carreu de pedra local), està arrebossada per les seves dues cares llargues i medeix 1'40 de longitud i té un gruix de 35 cm. [An. IX, 159]. Finalment, el límit occidental de l'estança el constitueix el mur 5565, que es troba parcialment arrasat. La fonamentació 5542 la interpretem com el darrer graó d'una escala que donaria accés a l'habitació.

L'àmbit 12/13 ha conservat en la seva totalitat la pavimentació de calç compactada, poc consistent, i tots els murs es troben revestits amb un arrebossat groller, excepte el meridional (5553), potser perquè l'ha perdut. La presència d'un possible esglaó així com la baixa cota de pavimentació són clars indicis que ens trobem davant d'una habitació situada a un nivell inferior respecte de les veïnes. També és evident que no es tracta d'un dipòsit, atès que manquen els típics sòls hidràulics de *signinum*.

A continuació i alineat amb l'àmbit 12/13 hi trobem l'àmbit 15. Aquest presenta un estat deplorable; els murs nord i est conserven en part les seves fonamentacions, mentre els murs sud i oest, han desaparegut completament. Podriem suposar la porta oberta en el mur occidental. El paviment no s'ha conservat. En el seu interior hi destaca una fonamentació de pedres lligades amb argila i morter de calç que adopta una planta angular (5554=5564), segueix una alineació lleugerament esbiaixada i se situa propera a la cantonada nordoriental de l'àmbit.

Els àmbits 12/13 i 15 formarien en realitat un sol espai d'uns 12 m. de llargada per 3'60 d'amplada subdividit pel mur 5565 en dos ambients a diferent nivell i comunicats per una escala. Els paral·lels arqueològics ens mostren com molt sovint les premses s'instal·len en sales a dos nivells per tal que el contrapès quedi situat a una cota inferior (BRUN 1986: 86).

Cal insistir en la fonamentació de planta angular. És evident que estem davant d'un element aïllat dels murs que delimiten la sala, un element central que només està conservat en part. En aquest lloc hauria de situar-se la cofinera (*area*) de la premsa. Per tant, considerem que aquest fonament deuria haver tingut una planta quadrada. Adopta una forma angular potser perquè en el seu centre s'hi hauria instal·lat un carreu. La major part d'*areae* són de planta circular, però també s'en coneixen de planta quadrada, com la de la vil·la de Cartama a Màlaga, perfectament conservada (SERRANO-LUQUE 1979). Les *areae* de planta i solc quadrat solen associar-se a les premses de vi (CASTANYER-TREMOLEDA 1999: 141). Descartem que el fonament 5554=5564 sigui per a fixar els *arbores* perquè sembla excessivament sòlid i sobretot perquè per qüestions d'espai resultaria impossible situar la cofinera entre els *arbores* i el mur 5565. L'excavació arqueològica no ha pogut documentar els encaixos per a fonamentar els *arbores* que sostindrien la biga (*prelum*) per un extrem. En aquest sentit, és possible que n'hagi desaparegut qualsevol rastre (recordem que aquest és un dels sectors més degradats de l'edifici). També podria plantejar-se que la biga hagués estat fixada en el mur occidental, però la situació hipotètica d'aquest (recordem que tampoc es conserva) sembla excessivament allunyada.

El contrapès estaria situat en la sala inferior (àmbit 12/13) lligat a l'extrem oposat del *prelum* del que en desconeixem la longitud, però que per les dimensions de l'habitable devia ser de 6 ó 7 metres. Com era aquest contrapès? El seguiment arqueològic dels rebaixos efectuats per construir el pont que permetés el pas de l'avinguda Vidal i Barraquer per sota de l'avinguda de Roma va permetre la recuperació d'un contrapès de premsa que es trobava sota un dels murs que limitava el vell camí de la Paret Alta, immediatament sobre el sòl natural i desvinculat de qualsevol context arqueològic d'època antiga [An. IX, 160]. Pot plantejar-se per la seva proximitat, a uns

130 m. de distància del sector V, que aquest element procedís del nostre conjunt, tot i que no pot garantir-se amb total seguretat. Es tracta d'un bloc de pedra lumaquel·la del país tallat en forma paral·lelepipèdica, amb unes mesures de 124 x 60 x 60 cm. Presenta en els costats curts dos encaixos en forma de cua de milà i en la cara superior una ranura de secció quadrangular que la recorre longitudinalment. Es correspon al tipus 11 de la tipologia establerta per J.P. Brun (BRUN 1986: 121). Aquests contrapesos s'accionaven mitjançant un torn i ens estan indicant que estem davant d'una premsa de palanca alhora que exclou que sigui una premsa de cargol. Tipològicament podríem establir un paral·lel relativament proper: la primera premsa de Vilauba datada entre mitjans del segle III i principis del IV (CASTANYER-TREMOLEDA 1999: 135-142).

De totes maneres, som conscients que per poder assegurar la presència d'una premsa ens manquen alguns elements; a banda dels ja esmentats forats per encaixar-hi els *arbores* notem la manca d'un dipòsit per a contenir els líquids que s'escorren de la premsada. A més, si hi tenim una premsa de vi ens manca un piador; i si és d'oli, una bateria de dipòsits de decantació. Però també és cert que en l'estat general de degradació tot plegat pot haver desaparegut.

2.5.3.2.-Estratigrafia i materials

El gran dipòsit. Estrats constructius (UUEE. 5502, 5522 i 5516) [An.VIII, 42.1]

La superposició d'estructures del sector 5B evidencia que el gran dipòsit provist de contraforts va ser construït anteriorment a la resta de l'edifici que s'hi recolza. En aquest punt analitzem els materials recuperats del paviment d'*opus signinum* del dipòsit i del canal de desguàs.

La UE. 5522 és l'estrat de preparació del paviment format per còdols que s'assenten sobre el terreny natural i la UE. 5502 és pròpiament el paviment. L'escàs conjunt recuperat (no arriba a les 40 peces) és insuficient per establir una cronologia. La TSA-A (formes Lamb. 3A i 3B) i la comuna de cuina africana (Ostia III, 267B; Ostia III, 332) ens du a un moment indeterminat a partir de finals del segle II dC. El canal de desguàs del dipòsit (5516) estava format per diversos elements lligats amb morter de calç: una àmfora, un *tubulus* i un *imbrex*. L'àmfora és un contenidor tubular de petites

dimensions que va ser aprofitat com canyeria, llevant-li l'extrem inferior. Un cop reconstruïda, ha estat identificada com una K. 25P de producció africana i amb una presència a la nostra ciutat centrada entre l'últim quart del segle IV i mitjan segle V. És aquesta, doncs, la datació que podem atribuir al dipòsit.

Els estrats de regularització del terreny (UUEE. 5535, 5538, 5539, 5544, 5546, 5549, 5556 i 5557) [An.VIII, 42.2 a 42.3]

Es correspon a un sol estrat d'anivellament que es troba sota les estances de l'edifici annex al dipòsit, i que ha estat dividit en el procés d'excavació en funció dels àmbits on es localitzava. Aquí s'analitza el conjunt de material recuperat, molt petit i rodat en gran part. La majoria és de caràcter residual i només uns pocs fragments poden ser atribuïts a època tardana: trossos informes de terra sigillata africana D i de terra sigillata hispànica tardana. La ceràmica de cuina africana mostra exemplars de llarga perduració (Lamb. 10A; Hayes 199; Ostia III, 332) i algun de cronologia més avançada (Ostia IV, 1). Finalment, comptem amb dues monedes: un antoninià de Gal·liè (253-268) i un AE3 d'imitació del prototipus del genet caigut. Amb els pocs elements disponibles la cronologia quedaria situada en un moment indeterminat a partir de mitjan segle IV, però l'AE3 d'imitació del prototipus del genet caigut l'avança probablement fins a inicis de la centúria següent.

Els murs i els paviments (UUEE. 5545, 5540, 5543 i 5568) [An.VIII, 42.4]

Els paviments 5540 i 5568 no han proporcionat cap material ceràmic, i del 5543 s'han obtingut quatre fragments que no aporten cap dada cronològica. En canvi, formant part del mur 5545 es recuperà una vora de TSA-D de la forma Hayes 80A. Aquesta peça, que es trobava adherida a la part superior del mur amb morter de calç, és fonamental per establir la construcció de l'edifici, que ens situa ja en el segle V dC.

Estrats d'abandonament i destrucció (UUEE. 5501, 5519, 5520, 5521, 5537 i 5559) [An.VIII, 43 a 44]

El mur circular UE. 5517 delimita el pou situat a l'est del gran dipòsit. Es va

excavar el seu rebliment fins una profunditat de 4 m., i s'hi van distingir tres estrats (5519, 5520 i 5521) que finalment i un cop revisat el material hem reunificat, atés que corresponen a un sol moment. El recompte de vaixel·la fina indica que 28 dels 32 fragments són material tardorepublicà o altimperial: un 87'5% davant d'un 12'5 % de ceràmiques tardanes. El material tardoromà no és gaire explícit en quant a cronologia i es redueix a alguns fragments informes de TSA-D i DSP i a les següents formes: una vora de TSA-C, forma Lamb. 41, variant Salomonson C8 (=Atlante XXVI,7) datada entre mitjans del segle III i mitjans del IV; i una vora d'una gran plat Rig. 1 en DSP que lliga amb un altre tros del mateix localitzat en la UE. 5537, molt mal cuit (es trenca amb facilitat) i amb el vernís quasi perdut, el qual pot situar-se en el segle V. Les àmfores tardanes són de procedència sudhispanica (K. 23 i 78) característiques del segle IV i primera meitat del V, i africana (K. 27B) dels segles IV i V. Destaquem també la troballa d'un petit fragment d'inscripció (descriu en el capítol d'epigrafia) i d'una podadora de ferro de 20 cm. de longitud conservada en dos fragments. Es correspon a una *falx arboraria* que disposa en la seva base d'un forat cilíndric per encaixar-hi el mànec de fusta (sobre *falces arborariae* i estris agrícoles en general vegeu WHITE 1967, especialment pàg. 86-88). La cronologia és difícil d'establir, però ens situa en un moment indeterminat a partir d'inicis del segle V, data proporcionada fonamentalment pel plat Rig. 1.

La UE. 5537 ocupa el sector nordoriental de l'edifici, i més concretament els àmbits 8, 9, 11, 12 i 13, cobrint els estrats d'anivellament dels dos primers i els paviments dels tres últims. És un estrat que conté nombrós material d'enderroc format bàsicament per *tegulae*, *imbrices*, *lateres*, plaques de revestiment, pedres i fragments de calç que es troben entre una terra negrosa i solta. En la recollida de material es va seleccionar el material ceràmic de construcció, del qual es recolliren les peces més senceres (en total, una trentena). Destaca també la presència de plaques d'un marbre blanc indeterminat que presenta vetes de color gris-blavós (11), una de les quals, trencada en 23 fragments, es va poder reconstruir i medeix 140 x 55 cm. amb un gruix irregular d'entre 1'5 i 3'5 cm.; plaques de marbre blanc (1), marbre de Santa Tecla (1) i llisós (8 fragments que pertanyen al mateix individu). Entre tot aquest material destaca especialment la part superior d'una columneta de marbre blanc que hem identificat com un *stipes* d'altar (vegeu *supra*) i que, com tots o alguns dels altres elements, deu

procedir de la veïna basílica paleocristiana. El conjunt ceràmic consta de poques peces, i moltes tenen un caràcter residual. D'entre les tardanes esmentem la presència de terra sigillata hispànica tardana, africana D (una possible Hayes 61) i un plat Rig. 1 en DSP que lliga amb un altre procedent del rebliment del pou, com ja hem especificat anteriorment. Novament es defineix una cronologia centrada en el segle V.

Sobre l'estrat de destrucció i sobre la resta de les estructures es trobaren els nivells d'arrasament (UUEE. 5501 i 5559). Per sobre del paviment del gran dipòsit hi havia una capa de terra (5559) que va proporcionar uns pocs fragments de difícil datació juntament amb ceràmiques vidrades modernes. L'estrat 5501 cobria tot l'edifici annex. El material, en general molt rodat, és majoritàriament republicà i altimperial: D'entre els 65 fragments de vaixel·la de taula només 9 són de cronologia tardana (un 87'69 % contra un 13'84 %). Es constata la presència de TSA-C, TSA-D i DSP i d'àmfores sud-hispàniques K. 13C-D i K. 19A-B. L'àmfora K. 13C-D es troba a Tarragona en contextos de segle V, mentre la K. 19A-B fa acte de presència a la nostra ciutat a mitjan segle IV. També hi ha un fragment de llàntia paleocristiana de pasta i engalba vermella que conserva part del disc, ornat amb rosàcea de 10 pètals i amb motiu espigat ascendent en els *margines*, del tipus Atlante VIII C, i datada entre mitjan segle IV i el VI. Finalment esmentarem un nombre considerable de ceràmiques vidrades de cronologia moderna i contemporània, així com plats i escudelles de reflexos metàl·lics i blaves. Algunes restes humanes molt disperses i dues monedes (la primera indeterminable i la segona de l'any 1641) constitueixen els materials no ceràmics més destacables.

2.5.3.3.-La tomba 5: una sepultura aïllada

Situada entre el gran dipòsit d'aigua i el pou i de manera aïllada va trobar-se una tomba. Es tractava d'un sepulcre en dues àmfores que contenia l'esquelet d'una noia d'uns 13 anys que s'orienta E-O, mirant a llevant. No repetirem aquí la descripció que es fa en el lloc corresponent, i només ressaltarem que es conservava la base del túmul que senyalitzava l'enterrament. La cronologia proporcionada per les àmfores és molt laxa, entre els segles III i V.

2.5.4.-SECTOR VI

2.5.4.1.-Descripció arquitectònica [An. X, 37 a 39]

Aquest és l'únic edifici situat a l'oest de la via romana, exceptuant és clar la *domus*. Com la resta, el seu estat de conservació és molt precari de manera que només es conserven línies de fonamentacions reomplertes amb còdols i argila, un sistema que constantment es repeteix en aquestes construccions [An. IX, 161-162]. No han subsistit els nivells de pavimentació. Les rases de fonamentació van ser excavades en un estrat que ha proporcionat el material arqueològic suficient per establir la seva datació.

La planta no es pot resseguir en la seva totalitat. L'angle nord-oest va ser destruït per l'acció de la maquinària que efectuava els rebaixos (cal recordar que aquest petit edifici no va ser detectat en les campanyes de prospecció), però pot ser restituït sense problemes. La façana oriental no es conservava. No obstant, havia d'alçar-se junt a la via romana, en un lloc on va trobar-se una aliniació informe de pedruscall, possibles restes malmeses de la fonamentació. El costat septentrional de la construcció està definit per dues estances de planta quadrangular (àmbits 1 i 2). La de majors dimensions presenta en el seu interior una banquetta de fonamentació paral·lela a un dels murs i separada uns 30 cm., d'interpretació incerta. A continuació hi trobem una estança de planta rectangular (àmbit 3). Desconeixem les dimensions de l'àmbit meridional (àmbit 4) perquè aquí les restes estan totalment arrasades. Sembla tractar-se d'un pati obert amb una amplada d'uns 9'50 m., definit per l'espai que hi ha entre la via romana i el mur 6002. Aquest últim acaba desapareixent.

Es tracta doncs d'un edifici que medeix 9'50 x 8 m. ocupant una superfície de 76 m² i amb una divisió interna en tres estances. Al sud cal afegir encara un nou àmbit que sembla un pati tancat amb una amplada de 9'50 m. i una longitud desconeguda però que podríem suposar similar a la seva amplada, formant així una planta aproximadament quadrada d'uns 90 m². És difícil hipotetitzar sobre el destí d'aquesta construcció. Per la seva simplicitat no sembla tractar-se d'un lloc d'hàbitat. Més aviat dóna la impressió de ser, per exemple, un corral per tancar els animals, amb un espai cobert (àmbits 1, 2 i 3) i un altre descobert (àmbit 4). De totes formes, el grau de

destrucció no permet decantar-se per cap opció en concret.

2.5.4.2.-Estratigrafia i materials

Els estrats de regularització del terreny (UUEE. 6007, 6008, 6009 i 6011) [An.VIII, 45]

Prèviament a l'edificació de la construcció localitzada al sector 6, el terreny natural va ser anivellat mitjançant l'aportació de terres. Aquest estrat uniforme, de terres marrons molt compactades, ha estat separat en diverses UUEE, depenent de l'àmbit excavat. El material arqueològic recuperat constitueix un conjunt força reduït.

L'anàlisi del total de fragments de ceràmica fina de vaixel·la (39) ens mostra que el material residual (vernissos negres, terra sigillata sud-gàl·lica, hispànica i africana A) és clarament minoritari, un 28'20 % en front d'un 71'79 % de ceràmiques tardanes. El recompte d'aquestes últimes és el següent:

Tipus	Núm. frags.	%
TSA-C	2	7'14%
TSA-D	9	32'14%
TSHT	12	42'85%
DSP	5	17'85%
Total	28	99'98%

Malgrat que la mostra és força reduïda, sorprèn l'elevat nombre de fragments d'hispànica tardana, que està representat per un mínim de 5 individus amb les formes Ritt. 8, 12?, 37 i 83B. En sigillata africana D es constaten les formes Hayes 61A i Hayes 67, i en DSP, Rig. 3 i 6. Aquestes ens indiquen una cronologia de segona meitat de segle IV i segle V. La forma Hayes 67 comença a aparèixer sobre el 360 i la forma 83B d'hispànica tardana fa acte de presència els últims anys del segle IV o primers del V i és característica d'aquest segle.

La ceràmica de cuina africana mostra vores d'àmplia cronologia, però que sovint es troben presents en estrats de primer quart de segle V: cassoles (Lamb. 10A; Ostia III,

267) i tapadores (Ostia I, 261; Ostia I, 262; Ostia III, 332). Altres importacions africanes són dues vores de gibrella. S'ha pogut identificar també una vora de gibrella de possible origen eivissenc similar a la forma Gi/Eiv/4 amb una datació inicial del 425. Entre la ceràmica comuna romana, la proporció entre l'oxidant i la reductora és similar. En la làmina corresponent es presenta una selecció de 6 vores d'olles i cassoles en ceràmica reduïda. Entre les àmfores tardanes s'han recuperat una vora de K. 19A-B sudhispànica i un coll de K. 68/91 tarraconense. Un *pondus* amb un grafit *ante cocturam* amb les lletres SI (o IS) i un lot de gairebé 50 minúsculs fragments de vidre verdós completen el conjunt.

Així doncs, els indicis ceràmics semblen situar la cronologia d'aquests estrats fundacionals en el primer quart de segle V, determinats per la presència de la forma 83B d'hispànica tardana i la gibrella eivissenca, així com l'absència de formes presents en èpoques més avançades.

Els estrats de destrucció (UUEE. 6001 i 6015) [An.VIII, 46]

Un estrat de terra marró obscura cobria els estrats constructius i els murs; és l'estrat d'arrasament de les estructures que presenta intrusions de ceràmiques modernes, principalment dels segles XVIII i XIX. Els estrats de pavimentació han desaparegut completament.

Fet el recompte sobre els 79 fragments de ceràmica de vaixel·la resulta que un 42'85 % és material residual i un 57'14% s'adscriu a època baiximperial. La major part de materials tardorepublicans i altimperials es troben força rodats, al contrari que els tardoromans. La relació de vaixel·la tardana és la següent:

Tipus	Núm. frags.	%
TSA-C	2	5%
TSA-D	24	60%
TSHT	10	25%
DSP	4	10%
Total	28	100%

Les formes identificades són Hayes 80A en TSA-D i les formes hispàniques tardanes 37 i 82B. Totes es troben en conjunts del segle V, però la que comença la seva producció més tardanament és Hayes 80A, a principis del segle V. Un fons de plat de TSA-D (potser de Hayes 67) presenta decoració estampada en el fons intern: dues franges emmarquen una decoració radial composta per la repetició d'un motiu vegetal estilitzat característic de l'estil A (ii)?-(iii) similar al motiu 140 de l'Atlante entre els que es disposen flors similars al motiu 215 del mateix Atlante. Per altra banda s'han trobat dos fons de TSHT amb decoració estampada. El primer correspon probablement a un plat de la forma 83; el motiu geomètric està disposat radialment i es troba emmarcat entre dos cercles. Està format per tres agrupacions de tres ratlles ziga-zaguejades que s'obren cap a l'exterior. El segon pertany possiblement al fons d'un bol de la forma 86 amb el característic ressalt circular en el centre, i presenta un senzill motiu radial format per línies en ziga-zaga fetes amb un punxó igual a l'anterior. Ambdues formes són característiques del segle V; però la 86 comença la seva producció a partir del 425.

Les ceràmiques de cuina africana mostren un conjunt propi del segle V: cassoles (Lamb. 10A; Ostia III, 267), olles (Vila-roma 5.60) i tapadores (Ostia I, 261; Ostia III, 332). Entre les importacions destaca una vora pertanyent a un vas amb abocador de possible origen eivissenc. Aquestes peces, molt escasses, es detecten per primer cop a la nostra ciutat a l'abocador de Vila-roma, i el nostre exemplar s'identifica amb la forma Ab/Eiv/2. També esmentarem una vora de cassola alta en ceràmica comuna reduïda corresponent a la forma Ca/Gre/15, pròpia del segle V i present també a l'abocador de Vila-roma.

Dos objectes singulars han aparegut en aquest estrat: el fragment d'un cap d'estàtua en marbre blanc altimperial que s'estudia en l'annex corresponent, i un tros de mànec d'os tallat en forma espiroidea rematat per un cap de pantera [An. IX, 163]. Si bé són poc freqüents, estan ben documentats en altres llocs, com per exemple a Lió, on en aquell cas el mànec està rematat per la figura d'un gos (BÉAL 1983: 377-379) o a Nîmes, on consta un mànec també espiroideu amb un cap de moltó (BÉAL 1984: 40).

La cronologia de l'estrat, llevat de les intrusions modernes, se situa novament el primer quart del segle V, coincidint amb l'estrat inferior de regularització del terreny.

2.5.5.-SECTOR VII

2.5.5.1.-Descripció arquitectònica [An. X, 40 a 43]

En aquest sector de l'excavació, a més de l'estructura augustal que ja hem comentat en el lloc corresponent, s'evidenciaren dues construccions tardanes; una a l'est i una segona a l'oest. Prèviament a la seva edificació es regularitzà el terreny mitjançant una capa de terres que contenia el material arqueològic que ha permès la seva datació també a principis del segle V.

La construcció oriental és una simple estança de planta quadrangular (àmbit 1) que medeix 6 x 5'10 m., ocupant per tant una superfície de 30'6 m² [An. IX, 164-165]. S'han conservat les fonamentacions a base de rases reomplertes amb còdols i argiles, tot i que s'observa la inclusió d'algun carreu, com per exemple en la cantonada sud-occidental. Aquestes rases de fonamentació tallen l'estrat de regularització tardà i també estrats precedents com aquell que datarem en època flàvia (7037). En ocasions se superposen als vells murs de l'estructura augustal. És el cas de la fonamentació 7009 sobremuntant el mur 7043. Cal advertir però que els antics murs no es reaprofiten perquè no eren visibles. A més, l'orientació dels edificis és completament diferent. L'àmbit 1 s'edificà ocupant parcialment la llera del barranc que havia estat colmatat feia ja segles. La pavimentació s'ha conservat. És de terra roja compactada i presenta punts de rubefacció. Per sobre hi ha una sèrie de nivells d'ús i repavimentacions parcials que presenten cendres els primers i calç les segones. Malgrat tot, no s'ha detectat cap llar.

La construcció occidental és més problemàtica degut a que ha estat excavada en una mínima part [An. IX, 166-167]. Això es deu a que entre els sectors V i VII hi ha una àrea que quedava entre l'avinguda Vidal i Barraquer i el centre comercial no afectada pel rebaixos de terra. Com la política de l'administració és excavar només l'imprescindible no van poder-se continuar els treballs, malgrat el seu interès, com indicarem més endavant. Així doncs, ens hem de conformar amb conèixer la situació de la façana oriental i poca cosa més. El sistema constructiu és el mateix; rases reomplertes

de còdols i argila, i l'estat de conservació, pèssim. No ens han arribat els paviments de manera que als estrats tardans de regularització del terreny succeeixen directament els de destrucció. El primer que van trobar les màquines que efectuaven els rebaixos és l'angle nord-oriental. La fonamentació del mur 7004 és la façana oriental de l'edifici, que medeix un total de 12'25 m. Està lligat amb les transversals 7005 (que és la façana septentrional), 7006, 7007 i 7077. Aquests fonaments transversals delimiten estances quadrangulars; és a dir, compartimenten interiorment l'edifici en una sèrie d'àmbits: 2, 3 i 4. Més enllà de 7077 el mur continua un metre més. Potser és un contrafort de reforç o potser seguia més enllà, però en tot cas no s'ha conservat. Sí que s'ha evidenciat en canvi un basament circular realitzat amb pedres i grans fragments de *dolium*, tot lligat amb morter de calç (7003). El diàmetre exterior oscil·la entre 1'30 i 1'70 cm. i el gruix del muret és de 30 cm. [An. IX, 168]. A continuació s'excavà un mur (7002) de 35'5 m. de longitud en direcció sud al que atribuïm una cronologia moderna.

En la prospecció realitzada la primavera de l'any 1994 ja advertíem de la importància d'aquest sector. En aquella ocasió, una de les rases de prospecció va treure a la llum un muret de grans còdols de 60 cm. de gruix amb arrebossat per la cara interna, sense dubte la continuació de la façana septentrional, és a dir, del mur 7005 [An. IX, 169]. Uns 8 metres en direcció sud començaren a aparèixer una sèrie de tombes que no foren excavades en l'esperança després frustrada de fer-ho en una següent campanya. La primera en fossa, a continuació un sarcòfag monolític de pedra calcària local carent de coberta, i seguien dues de *tegulae* a doble vessant coronades per un línia d'*imbrices*. Les dues primeres s'orientaven E-O i les dues darreres, N-S. Totes elles es trobaven gairebé a tocar i mostren una nova àrea funerària en perfecte estat de conservació [An. IX, 170]. Ara aquestes restes, juntament amb la major part de l'edifici occidental del sector VII, han quedat inexplorades i soterrades sota els vials. Lamentablement doncs no podem interpretar l'edifici ni saber quina és la relació entre aquest i l'àrea funerària, tant a nivell espacial com cronològic.

2.5.5.2.-Estratigrafia i materials

Els estrats de terraplenament del barranc (UUEE. 7014, 7015, 7016, 7017, 7020=7039, 7022, 7023 i 7028) [An.VIII, 47 a 50]

Per sobre de l'estrat domicianeu una altra sèrie d'estrats acaben de reblir el sòl del barranc, cobrint també parcialment el terreny natural. Són terres de textura llimosa i coloració marró que en algun punt presenten cendres i en altres, abocaments de pedres. S'han unificat perquè es tracta d'un sol estrat d'anivellament amb una cronologia homogènea.

Una anàlisi del conjunt de ceràmica fina recuperada ens mostra que una bona part és residual; el resultat de sumar els vernissos negres i rojos ens dona un total de 188 fragments, dels quals 108 poden atribuir-se a l'etapa republicana o altimperial (vernissos negres, terra sigillata itàlica, sud-gàl.lica, hispànica i africana A), mentre només 80 són baix-imperials (terra sigillata africana C i D, hispànica tardana, lucente i DSP); és a dir, un 57'44 % en front d'un 42'55 %. El recompte de vaixel·la fina tardana ens dona aquests resultats (sobre el total de fragments):

Tipus	Núm. frags.	%
TSA-C	2	2'50%
TSA-D	53	66'25%
TSHT	15	18'75%
TS lucente	6	7'50%
DSP	4	5%
Total	80	100%

Hi ha una clara predominància de la TSA-D amb més de la meitat del total, seguit per les produccions hispàniques tardanes i per les gàl.iques. Pel que fa a les formes, aquestes ens indiquen una datació precisa per a l'estrat, i són: en TSA-D (Hayes 58B, Hayes 59, Hayes 61A, Hayes 61B, Hayes 67, Hayes 76, Hayes 80A i Hayes 91A/B), en TSHT (Ritt. 8 i Hisp. 37), DSP (Rig. 6c i Rig. 15b) i en TS lucente (Lamb. 1/3). La presència de Hayes 76 i Hayes 80A ens porta als primers anys del segle V, i l'absència de formes ben documentades a Tàrraco a partir del primer quart del segle V com són Hayes 87A, 87B, 91C i 99 ens indiquen que la formació de l'estrat no sobrepassa aquesta data. Per tant, li atribuïm una cronologia de primer quart de segle V (400-425). En aquest marc se situa un fons estampat conservat en dos fragments que no lliguen, amb una decoració formada per palmetes distribuïdes radialment i emmarcades per una acanaladura. En l'exterior i formant una banda emmarcada per dues acanaladures més,

alternen dos motius diferents: quadres reticulats i cercles concèntrics dentats. La referència dels punxons és la següent: palmetes, Atlante 114=Hayes 4, estil A (ii); quadres reticulats, Atlante 31=Hayes 69, estil A(ii)-(iii); cerceles dentats, Atlante 16=Hayes 31, estil A (ii).

El conjunt de ceràmica de cuina africana conté, com la vaixel·la fina de taula, formes d'època primerenca com la cassola Ostia II, 306 i el plat-tapadora Ostia II, 302, i també d'època tardana. Respecte a aquestes últimes n'hi ha una sèrie que és característica de contextos de principis del segle V: cassoles amb engalba interior (Lamb. 10A; Ostia IV, 1), cassoles de patina cendrosa (Ostia III, 108; Ostia III, 267; Atl. CVII, 12) i plats-tapadores (Ostia I, 261; Ostia III, 332; Ostia IV, 59; Ostia IV, 61). En canvi, hi són absents les olles de patina cendrosa del tipus vila-roma 5.40 i similars, amb una producció que es detecta a Tarragona a partir d'inicis del segle V. Per tant, la ceràmica de cuina africana corrobora la datació aportada per l'anàlisi de la vaixel·la fina. Existeix també un petit grup de ceràmica comuna africana amb tres formes presents: morters, gibrelles i un fons d'ampolla o gerra.

Respecte a la ceràmica comuna, domina l'oxidada sobre la reduïda i es presenta bastant fragmentària. En les làmines presentem dues vores de gerra de comuna oxidada i cinc de reduïda. Respecte a aquestes últimes, són formes de cassoles i olles, algunes ben característiques del segle V. Esmentem les cassoles altes Ca/Gre/15, Ca/Gre/17 i Ca/Gre/18 amb una datació inicial de l'any 425 i l'olla Oc/Gre/1.

Entre les àmfors hi ha un primer grup de material antic i un altre corresponent a l'època de formació de l'estrat. Fet un recompte de les vores identificades (15), resulta que 8 s'atribueixen a època republicana o altimperial, mentre 7 són d'època tardana, és a dir, un 53'33% de material antic enfront d'un 46'66% de material tardoromà. Es torna a confirmar el comportament indicat per l'anàlisi de la vaixel·la fina; poc més de la meitat dels fragments són residuals. No s'ha recuperat cap vora d'àmfora africana, però sí tres d'àmfora K. 68/91 de probable filiació tarraconense, de les quals dues s'han pogut recomposar des de les espatlles. També es compta amb contenidors d'origen sud-hispànic K. 15 i 23, itàlic K. 52 i oriental LRA3. Respecte a la cronologia, algunes formes com K. 68/91, 15 i 23 estan presents ja en el segle IV. L'àmfora siciliota K. 52

apareix a la nostra ciutat en contextos de segle V, però sempre en molt poc nombre.

Per la seva abundància respecte a etapes anteriors, és relativament nombrós el conjunt de vidres (gairebé 50) tot i que lamentablement estan molt esmicolats, i en destaquem un coll d'ampolla Isings 126/127 i un fons de plat amb base anular. La única moneda trobada en aquest estrat és un as de Kese.

Així doncs, podem concloure que en aquest estrat d'anivellament poc més de la meitat del material és residual, i que la seva formació es degué produir el primer quart del segle V dC.

Els estrats de regularització dels àmbits 2, 3 i 4 (UUEE. 7031, 7032, 7036)

Es tracta en realitat del mateix estrat tardà d'anivellament del barranc. Com aquell, conté un bon percentatge de material residual. Les formes identificades en TSA-D són Hayes 59, Hayes 91 A/B i Hayes 80A. Aquesta última ens situa la formació de l'estrat ja dins del segle V. Entre l'escàs conjunt de material recuperat ressalta el perfil complet d'un plateret de vidre blanc amb peu anular.

Els estrats de regularització (UUEE. 7018, 7021, 7024, 7027, 7033) i constructius (7012, 7041) de l'àmbit 1

Contràriament al que succeeix en els àmbits 2, 3 i 4, l'àmbit 1 ha conservat els estrats de pavimentació, que són de terra. L'estrat inferior (7027) és un paviment de terra roja molt compactada i rubefactada en alguns punts. Presenta materials altimperials assimilables a l'estrat inferior domicianeu (7038) perquè en realitat es tracta de la part superior del mateix 7038, però més compactat i transformat en pavimentació de l'àmbit. Una petita capa de cendres (7033) cobreix parcialment aquest estrat i a sobre, una nova capa conforma un nou paviment de terra compactada i calç (7024), aquest sí, amb presència de material tardoromà que es concreta en una vora de cuina africana Ostia III, 108, datada a partir del 225, i en la presència d'àmfora tarraconense tardana K. 68/91. De totes maneres el conjunt ceràmic és massa escàs per establir datacions fiables. Per damunt del paviment 7024 hi ha una capa de terra (7021)

que qualificariem com un nivell d'ús de l'estança. L'estrat 7021 proporciona, junt amb material residual, alguns fragments que es poden ubicar en l'últim terç del segle IV i primera meitat del següent com les formes en TSA-D Hayes 63,1 i Hayes 91 A/B.

La UE. 7041 és un reforç interior de l'angle sud-oriental de l'àmbit 1 format per una acumulació de pedres en sec. Es recolza en els murs 7009 i 7010, trabant-los, i forma part de tota l'estructura. Conté escasses restes ceràmiques que s'han analitzat perquè corresponen al moment de construcció de l'estança. Comptem amb la forma Hayes 80A en TSA-D que ja ens situa al segle V, també amb una cassola en grollera reduïda assimilable a la forma Cb/Gre/10.9, constatada a partir del segle V, i finalment amb una vora de cuina africana Ostia III, 332 d'amplíssima cronologia. Per altra banda, formant part del mur 7012 es descobrí un AE2 de Gracià encunyat entre els anys 378 i 383 dC.

Així doncs i malgrat la presència de material altimperial en el paviment inferior, es pot datar la construcció de l'àmbit 1 amb posterioritat a l'any 378 (data proporcionada per l'AE2 de Gracià) i més concretament a inicis de segle V, com indica la vora de Hayes 80A formant part de la construcció. L'àmbit 1 és contemporani de l'edifici conformat pels àmbits 2, 3 i 4 i també del rebliment tardoromà del barranc. Tot plegat és part d'una actuació unitària que es dugué a terme el primer quart de la cinquena centúria.

Els estrats de destrucció i moderns (7001, 7002, 7008 i 7076)

El nivell 7001 que cobria les restes conté majoritàriament material romà i també alguns fragments de cronologia medieval i moderna. És un estrat d'arrasament, i considerem que part del material tardoromà recuperat deu procedir dels estrats fundacionals, de funcionament o d'abandonament dels edificis del sector VII. Per això hem fet una breu selecció de les peces més significatives: TSHT (forma 37), TSA-C (Hayes 50), TSA-C (Hayes 53B?), TSA-D (Hayes 59, Hayes 61A, Hayes 80A i Hayes 91 A/B), TS lucente (Lamb. 1/3) i àmfora oriental LRA1 (Kellia 169). Novament la cronologia es centra en el primer quart de segle V per la presència de la forma Hayes 80A, l'àmfora oriental LRA 1 (variant Kellia 169), i per absència d'altres formes més

tardanes. El petit lot numismàtic consta de dues monedes ibèriques (un quadrant de Kese i un as indeterminat) i un AE2 de Teodosi datat entre el 378 i el 383 dC.

La UE. 7002 és la fonamentació d'un mur o marge modern que conservava parcialment una filera de pedres. Entre aquestes es van recuperar alguns fragments de cronologia tardoromana (K. 19A-B) i moderna (vidrades del segle XIX). El mur 7004 es troba tallat a l'alçada de l'àmbit 4 per un rebaix circular de 1'20 m. de diàmetre (7075) que perfora els estrats anteriors. La presència de ceràmiques vidrades del segle XIX-XX en el seu reompliment (7076) ens proporciona la seva datació. Per últim, la UE. 7008, situada dins l'àmbit 4, és un estrat compactat de molt poca potència i planta irregular que reposa sobre la UE. 7031 i del seu interior es recuperaren dos fragments de ceràmica vidrada que confirmen la seva cronologia moderna.

3.-LA BASÍLICA DE LA NECRÒPOLIS I EL CONJUNT ARQUITECTÒNIC MERIDIONAL. ALGUNES CONSIDERACIONS

3.1.-La basílica i el baptisteri

L'excavador de la necròpolis, Mn. Serra Vilaró, va identificar l'existència d'una basílica en funció d'una gran àrea pavimentada i d'una sèrie de murs o dels seus fonaments que de manera discontinua anava trobant. El precari estat de conservació va provocar dues interpretacions de l'arqueòleg, a més d'altres autors que, amb millor o pitjor fortuna van fer les seves particulars valoracions, ja des del moment inicial [An. IX, 171 a 173]. No és aquest el lloc per repassar les diverses interpretacions; el lector interessat les pot trobar en la tesi de M.D. del Amo (AMO 1979: 244-249). No tenim per tant la intenció de tornar a revisar tota la documentació de la basílica fil per randa, però no ens podem estar de fer alguns comentaris. Abans però, una advertència. Els plànols sobre els que hem de treballar són molt problemàtics. Part de la basílica va ser excavada pels enginyers de la fàbrica, que van deixar una documentació gairebé nula. Després la construcció de clavegueres va destruir-ne una altra zona i finalment Serra Vilaró va haver d'excavar per sectors i va aixecar un plànol que no era del tot fiable; ell mateix ho afirmava: "Sus líneas no corresponden exactamente a las del plano general; las diferencias son de poca importancia y son debidas a no haber podido tomar las medidas de conjunto, sino por secciones, como nos hemos visto obligados a hacerlo. La misma línea de sarcófagos, o sea la pared norte de la basílica, no resulta recta del todo, debido, probablemente, a haber tomado las medidas sepulcro por sepulcro" (SERRA 1929: 65). El resultat d'unir la planta de la memòria 88 (TULLA ET ALII 1927) amb les següents mostra desajustos que Serra va solucionar, de vegades, desplaçant lleugerament algun element.

La basílica és un recinte de tres naus i absis semicircular orientat a l'est [An. IX, 174]. Diversos mausoleus estan annexats a la nau septentrional i a la capçalera [An. IX, 175]. En el moment de la seva excavació van poder identificar-se dos paviments superposats; un inferior d'*opus signinum*, i un altre superior de grans teselles de marbre. El ritme de la columnata, deduït a partir d'una columna *in situ* i de tres blocs de pedra, és de nou columnes per banda, amb un intercolumni d'uns tres metres, molt

pròxim doncs al detectat en la nova basílica. Les seves mesures interiors (comptant l'espai de l'absis) són, segons Serra, de 38 m. per 19 m. La nau central tindria una amplada de 9'5 m. i les laterals de 4'5 m. (SERRA 1948: 50 i 54). Hem d'advertir, però, que la suma de les amplades de les naus dóna 18'50 i no 19 m., i aquesta és la mesura que queda reflectida en els plànols. Per tant, l'amplada total ha de ser de 18'50 m. Tampoc la longitud de la basílica sembla segura; alguns autors consideren que és de 39 m. enfront dels 38 de Serra. En tot cas, en els plànols es reflecteix una longitud interna de 38'60 m. L'excavador considerà que la basílica disposava d'un transepte definit pel muret davant l'absis, però després canvià d'opinió en valorar que es tractava de la fonamentació de la línia de cancells que separaria el santuari de les naus. En les darreres publicacions segueix contemplant l'existència del transepte, definit ara per un muret fonamentat sobre dos sarcòfags (sepulcres 1055 i 1056) i un basament que semblava limitar la nau septentrional (SERRA 1929: 66), fent-lo començar en la primera de les columnes, la qual cosa determina un transepte d'uns 6 m. d'amplada (SERRA 1948: 50). Aquest transepte explica el perquè del trencament del ritme de la columnata en arribar a la capçalera i sembla bastant probable la seva presència en base al muret esmentat, que està a més documentat fotogràficament (SERRA 1929, lám. XXX, 2). Autors posteriors l'han posat en dubte, influïts possiblement per la raresa d'aquest ambient arquitectònic en les basíliques hispàniques dels primers segles, però la seva constatació en la basílica que hem excavat fa més viable la seva existència real.

L'edifici mostra sistemes diversos de fonamentació. Per exemple, el de l'absis consistia en una filera de carreus procedents d'expoli units amb terra o un morter magre de calç; en altres llocs s'empra pedra lligada amb morter de calç i finalment en bona part de la façana septentrional el mur s'aixeca sobre una filera de sarcòfags monolítics. Remarquem aquesta darrera tècnica perquè paral·lelament a aquesta façana septentrional sembla dibuixar-se una segona alineació de sarcòfags (entre els sepulcres 864 i 1045) que podrien ser la fonamentació de la columnata que separava la nau nord de la central. Però Serra pren com a bona la línia marcada pels tres pedestals detectats per la rasa dels enginyers, situada una mica més al sud. Certament deu ser aquesta la correcta, perquè la primera ens aboca a l'entrada de la cripta dels arcs, i a més, l'ample de nau proposat per l'excavador s'acosta més a la meitat de l'amplada de la central; s'ajusta doncs millor al cànon.

Un element sobre el que els diferents autors s'han mostrat discordants és el significat d'un mur que discorre transversalment a l'eix de la basílica, a prop dels peus i entre els sepulcres 922 i 95. El primer que sobta d'aquest mur és la seva direcció. És cert que el plànol de Serra no es caracteritza, com hem dit, per la seva regularitat; ho veiem en la façana septentrional i també en el muret que suposadament serví de base per als cancells que limitaven el santuari. Però aquí la desviació és encara més pronunciada, de tal manera que es mostra com un element extrany dins del temple. En un primer moment Serra va creure que es tractava del límit occidental de la construcció, però en comprovar que les façanes nord i sud de la basílica continuaven vers l'oest es decantà per pensar en una divisió interna que podria conformar una mena de nàrtex (SERRA 1948: 41). Del Amo recull aquesta interpretació i amb certes reserves la fa seva, argumentant que la longitud de les naus seria excessiva sense aquest nàrtex. D'aquesta manera l'interior de la basílica quedaria amb set columnes a cada costat. Però com un dels basaments queda dins de l'àmbit, dedueix que potser aquest també estava columnat (AMO 1979: 227).

Una observació detallada del plànol de Serra permet extreure una sèrie d'elements que són vitals de cara a trobar l'explicació d'aquest mur. En primer lloc la seva orientació, com hem dit, és diversa de la dels murs del temple. En canvi, és paral·lela al mur sobre el que s'assenta el sepulcre 899, situat fora, al nord de la basílica, i que és clarament d'una cronologia anterior (AMO 1979: 21). Evidentment aquest fet per sí mateix no significa res. Curiosament, el mur del suposat nàrtex no existeix en la nau septentrional; en el lloc que hauria d'haver ocupat hi havia instal·lats una sèrie de sepulcres (917 a 922). En l'altre extrem, sota la nau meridional, aquest mur canvia bruscament de direcció i fa un gir on hi ha el sepulcre 95. Ja fora de la basílica, un fragment de mur entre els sepulcres 103 i 110 sembla la seva continuació, i també una sèrie de murets ubicats entre els sepulcres 107, 108, 109 i 118 segueixen la mateixa orientació i semblen relacionar-s'hi, com ja va apuntar el mateix Serra Vilaró en la descripció del sepulcre 107 (SERRA 1928: 56). Per tant, tots els indicis assenyalen que aquest mur no té res a veure amb la basílica: la seva extranya direcció, el fet de no existir en la nau septentrional, la seva continuïtat més enllà de la nau meridional... Per altra banda, no es detecta cap canvi de paviment entre les naus i l'hipotètic nàrtex. Tot

el contrari; el mateix excavador afirma que el paviment de *signinum* i el de tesel·les continuaven fins el final (SERRA 1928: 23).

Ens podem interrogar també sobre la seva cronologia. La planta mostra que aquest mur passa per sobre d'un àmbit quadrat de 6'44 x 6 m. que té tota l'aparença d'una cisterna o dipòsit, segons es veu en una secció que presenta Serra en una de les seves memòries i segons la descripció que en fa (SERRA 1928: 44-45). Aquesta mena de cisterna té en el seu interior dos basaments quadrats que podrien haver sustentat sengles pilars per al seu cobriment. Per tant, el mur és posterior a l'àmbit en qüestió. Diverses tombes es recolzen contra el mur (sepulcres 75, 76, 95), el sepulcre 81 el talla (SERRA 1928: 49) i finalment el sarcòfag del sepulcre 100, que serveix de fonamentació a la façana meridional de la basílica, el talla també. Igualment la continuació d'aquesta façana vers l'est se superposa al sarcòfag del sepulcre 96 que sembla relacionat amb aquesta estructura. De tot això es pot concloure que l'edificació de la basílica comportà l'amortització d'aquest mur i que per tant sembla més prudent oblidar-se del nàrtex proposat per diversos autors.

Al sud de la basílica hi ha una sèrie d'estances que, d'una manera o altra, hi estan relacionades. Destaca un petit àmbit quadrangular situat a poca distància de la capçalera que conservava parcialment els murs de delimitació. En el seu interior s'hi descobrí un petit baptisteri que no fou identificat com a tal pel seu excavador fins un temps més tard [An. IX, 176, 177]. De forma rectangular, les seves mides eren 2'70 x 2'35 m. i 0'69 de fondària màxima. Construït amb maçoneria irregular i alguns carreus, estava acabat amb un fi arrebossat d'*opus signinum*. Tenia dos esglaons en el costat nord i dos més en el sud per facilitar l'entrada i sortida als neòfits (SERRA 1931). Les seves reduïdes dimensions no permeten un bateig per immersió; només per infusió (AMO 1979: 236). Interessa recalcar que un gruixut paviment d'*opus signinum* cobria la instal·lació litúrgica inutilitzant la piscina baptismal, la qual cosa ens indica dues fases per aquest àmbit; una primera com a baptisteri i una segona amb una funció indeterminada. Ens volem reafirmar en l'existència real d'aquest baptisteri, que darrerament ha estat posada en dubte sense cap argument (GODOY 1999: 50).

3.2.-Els mausoleus annexes a la basílica

Els monuments funeraris de la necròpolis, en total més d'una vintena, han estat estudiats per Del Amo en el capítol II-IV del seu llibre (AMO 1979), i obviem tractar-los novament aquí. N'hi ha alguns de força notables com la cripta dels Enginyers i la seva veïna o, encara més, el gran mausoleu de planta central reestudiat per Hauschild (HAUSCHILD 1975). Els mausoleus relacionats físicament amb la basílica són set: dos flanquegen l'absis (núms. 2 i 16 en la relació de Del Amo); quatre estan al costat nord (núms. 3, 3b, 4 i 8); i un al costat oest (núm. 17). Aquesta investigadora considera en la seva anàlisi que alguns mausoleus són anteriors a la basílica, altres coetanis a la seva construcció i un últim grup, posterior.

Els anteriors serien tres dels quatre que figuren junt a la façana septentrional, més concretament els núms. 3, 4 i 8. Veiem-ho amb més deteniment. El mausoleu núm. 3 seria anterior a la basílica perquè no hi ha comunicació directa (AMO 1979: 184). No obstant, a l'oest d'aquest mausoleu s'annexa un gran massís de formigó que contenia alguns sepulcres que sembla posar en comunicació aquest mausoleu núm. 3 amb la basílica. Per tant, en el cas que el mausoleu fós anterior, podria haver estat integrat en el temple. El mausoleu núm. 4, en canvi, estava en clara comunicació amb la basílica i s'hi accedia mitjançant un esglaó. Segons Del Amo la seva cronologia està entre la segona meitat del segle IV i la primera del V, si bé es decanta per la data més avançada (AMO 1979: 211). Potser per això considera que és anterior a la basílica (AMO 1979: 230), que ella data a mitjan segle V. En tot cas, si la basílica s'edificà sobre l'any 400 com intentaré demostrar més avall, el mausoleu podria ser perfectament posterior al temple. El mausoleu núm. 8, més reduït que els anteriors sí que està aïllat del temple, però en canvi, sembla integrat en un dels dos recintes annexos a l'angle nord-occidental de la basílica.

Mausoleus posteriors són el petit recinte 3b, que recolza els seus murs contra la façana septentrional de la basílica, així com els mausoleus 2 i 16 que flanquegen l'absis. El mausoleu núm. 17 és coetani a tota la construcció, però presenta una problemàtica específica que mereix un tractament més a fons, que desenvoluparé en l'epígraf següent. La qüestió dels dos àmbits flanquejant la capçalera ja va ser tractada per P. de Palol i

després per Del Amo (vegeu especialment PALOL 1953: 26-31; AMO 1979: 228-230). És important destacar que els mausoleus 2 i 16 van ser afegits en un segon moment, segons es veu en el fet que els seus murs es recolzen contra els de la basílica.

El mausoleu 16, situat al sud de l'absis, contenia nombrosos sepulcres en el subsòl [An. IX, 175] i el seu paviment es trobava a un nivell similar al de la basílica (AMO 1979: 200). Malauradament no queda clara la connexió d'aquest àmbit amb la basílica ja que els murs queden interromputs, i qualsevol de les possibles solucions que planteja en la seva discussió és possible si bé m'inclino, com ella, a pensar en la seva "cabecera tipo 1" que suposa un àmbit potser amb funcions de sagristia al que posteriorment s'afegiria el mausoleu 16 (AMO 1979: 228-230).

Tots els mausoleus que hem referenciat fins ara tenen una cota de pavimentació similar a la del temple. El mausoleu 2 o cripta dels Arcs, ubicat al nord de l'absis, té quelcom específic que el diferencia dels demés: és l'únic que té una estructura subterrània amb connexió directa amb la basílica [An. IX, 178]. Aquest fet ha propiciat una millor conservació. És un recinte de planta rectangular subdividit en tres compartiments mitjançant dos murs: un en la seva meitat transversal, atravesat per dos arcs i un portal; i un altre que serveix de suport a l'escala. En el mur septentrional s'obre una espitllera. La cripta estaria coberta probablement per tres voltes, de les que en queden restes d'una. El pis superior no s'ha conservat, però hem de suposar-lo connectat amb la basílica mitjançant una porta que lògicament estaria situada sobre el cubícul que allotja els sepulcres 1083 i 1084, ja que l'altre costat estava del cert ocupat per l'entrada a l'estança soterrada, a la que s'accedia mitjançant unes escales.

La cripta allotjava una sèrie de sepulcres. En la petita cambra a la qual s'ingressa a través dels dos arcs n'hi havia dos, una davant de cada arc; Són els sepulcres 1083 i 1084 que havien estat segellats amb laudes musives que lamentablement van trobar-se destruïdes. En l'àmbit veí, també sota el paviment però aquest cop sense cap senyalització externa, hi havia dos nous sepulcres (1090 i 1091) bastant descentrats respecte dels murs. A un moment posterior correspon la instal·lació del sepulcre 1085: un sarcòfag monolític recolzat sobre dos elements reaprofitats (un capitell i una ara) disposat de tal manera que obstaculitza lleugerament el pas. Encara hi

ha uns murets d'època posterior que es recolzen contra el sarcòfag, que Serra va suposar un altre sepulcre (1086), tot i que sembla més aviat un recipient per aigua que devia instal·lar-se aquí un cop la basílica va quedar abandonada. El mateix Serra diu que “...esta cripta, después de su primitiva violación, fué utilizada para otros menesteres. En el sarcófago hay un agujero, practicado en época evidentemente posterior, para verter algún líquido en el recipiente contíguo, que era el sepulcro 1086” (Serra 1929: 52).

La situació de les tombes sembla indicar que les primigènies eren aquelles amb lauda de mosaic, perquè estan ben centrades en el seu àmbit, cadascuna davant d'un arc. Les següents en instal·lar-se serien les numerades com 1090 i 1091. El sarcòfag (1085) està situat al fons de la cambra, com si s'hagués previst col·locar-ne més en bateria a mesura que feia falta l'espai.

Volem cridar l'atenció sobre la tipologia d'aquest sarcòfag. És totalment llis i la tapa, singular i única entre els sarcòfags de la necròpolis, és per l'exterior a quatre vessants. Serra, que era bon coneixedor de les pedreres locals, diu que el tipus de pedra d'aquest sarcòfag és desconegut a Tarragona, per tant deu ser d'importació. Potser per ésser completament llis i sense decoració ningú ha prestat gaire atenció a aquesta peça. Sobta la coberta a quatre vessants que recorda, per la forma, els sarcòfags aquitans i alguns de Bovalar. Ja Del Amo en la seva tesi es dacanta per una cronologia tardana (AMO 1979: 113). Penso que si es pogués proposar per aquest sarcòfag una data avançada (segle VI, per exemple), constituïria una prova més de la perduració de la basílica en aquestes dates. Podria ser que estiguéssim davant del darrer sarcòfag d'importació de la necròpolis (descripció en SERRA 1929: 52-53).

3.3.-El mausoleu n. 17, un contraabsis?

Ens ocuparem ara d'un recinte ubicat a l'oest de la basílica i que Del Amo en el seu estudi inclou entre els mausoleus, en el grup de “monumentos de planta rectangular o cuadrada” (AMO 1979: 202-205). De planta gairebé quadrada, el mur de tancament occidental està esbiaixat en la planta, però en canvi sembla ben recte en una fotografia

[An. IX, 179] (SERRA 1928, lám. XVIII, 2). La seva estructura era de pedra irregular lligada amb morter de calç, com la majoria de murs de la basílica que es conservaven en alçat. És manifesta la continuïtat amb el mur de façana oest del temple, com pot observar-se en el plànol de l'edifici; amb raó considera Del Amo que el mausoleu i la basílica van ser construïts al mateix temps. Aquest és l'únic mausoleu coetani a la basílica. Uns són anteriors i altres posteriors, però només aquest va formar una unitat amb l'edifici, i aquest és un aspecte molt significatiu. Tres dels seus quatre costats estaven ben delimitats, però per orient queda obert a la basílica. En la planta s'observa un petit fragment de mur que no guarda relació a veure amb aquest mausoleu, segons Serra (SERRA 1928: 66). En canvi, Del Amo considera que sí, malgrat la seva direcció desviada, perquè no troba lògic que el recinte estigui obert per un dels costats (AMO 1979: 203). Crec que cal contemplar la possibilitat que aquest recinte sigui en realitat un contraabsis, similar al que hem documentat en la basílica per nosaltres excavada. D'aquesta manera se soluciona el problema del tancament oriental; senzillament no hi era. Tot i així, el fragment de mur podria haver estat, per exemple, el fonament d'un graó, d'un cancell, o algun altre element similar, si és que no és un mur antic amortitzat. El mausoleu se superposava a d'altres tombes anteriors. Potser la més espectacular és el sepulcre 129 (SERRA 1928: 63-66), un sarcòfag de pedra cobert per un túmul en forma de *mensa* en sigma que contenia en el centre una inscripció –RIT 959- datable en el segle IV.

Un segon aspecte a estudiar són els paviments. En l'interior d'aquesta construcció es trobaren dos paviments. El sòl inferior s'identifica amb la superfície del túmul del sepulcre 129; per tant és anterior a la construcció. L'excavador ens diu que la cota d'aquest primer paviment es correspon a la cota del primer paviment de la basílica, que també era d'*opus signinum*. Evidentment aquesta coincidència és totalment casual, atès que el sepulcre 129 fou amortitzat per la construcció del temple. Per tant, hem de convenir que l'únic paviment a tenir en compte és el superior, també d'*opus signinum*, que segons Serra cobria la totalitat de sepultures a excepció del sepulcre 137 i que estava a la mateixa cota que el segon paviment de *tessellatum* de la basílica. La nostra interpretació difereix de la que fan Serra i Del Amo, els quals relacionen els dos paviments de l'àmbit que estudiem amb els dos paviments de la basílica (vegeu especialment SERRA 1928: 66 i AMO 1979: 204). Això es deu a la seva particular visió

del procés de formació de la necròpolis subjacent, amb la suposada incorporació d'antics sepulcres en el primer paviment de la nova basílica, com explicarem posteriorment (vegeu l'apartat sobre la cronologia de la basílica). Tenint en compte doncs només el paviment superior de *signinum*, i segons les dades proporcionades en la corresponent memòria, és possible que el paviment d'aquest àmbit es trobés a una cota lleugerament superior a la de les naus, que només es veuria igualada quan el paviment de teselles fou afegit.

En clara relació amb el nostre recinte es troba la tomba 137. És un sepulcre de murets que es va construir adossat al mur occidental, però no en el centre si no una mica desplaçat, tocant ja al mur meridional. Amb unes mesures interiors de 2'25 x 1'03 i una altura interior de 0'88 m. és, en paraules de Serra Vilaró, “el de mayores proporciones de esta necrópolis”, dels excavats fins aquells moments, és clar (la descripció completa en SERRA 1928: 68-70). Estava cobert amb una sèrie de lloses les quals, a la seva vegada, eren segellades per una capa de morter de calç i a sobre, quatre lloses ben tallades de “pizarra gris” (potser un marbre vetejat?). En l'interior es trobaren dos esquelets. La importància d'aquesta sepultura no rau només en el seu tamany; també era excepcional en el sentit que sobresortia del paviment, concretament 20 cm., tal com descriu Serra en el text i com mostra en una secció [An. IX, 180] (SERRA 1928: 67). En canvi, els restants sepulcres del recinte es trobaven “debajo del pavimento propio de la construcción”. Encara cal destacar un tercer element excepcional; sobre el sepulcre hi havia, en l'angle sud-oriental, un basament de columna amb l'arrencament del fust d'uns 30 cm. de diàmetre, d'una sola peça i tallat en pedra local. Molt a prop va trobar-se, caigut, un fragment de fust en pedra de Santa Tecla d'un diàmetre similar. En la fotografia que publica l'excavador es pot observar que el basament de columna estava *in situ*. Això implica que el sepulcre 137, a més de sobresortir del paviment, disposava d'un element que el senyalitzava d'una manera ostensible; probablement dues columnes situades en els angles orientals suportaven o delimitaven alguna estructura indeterminada que el monumentalitzava.

Arribats a aquest punt, no podem deixar de comparar aquest recinte amb el contraabsis tant ben documentat en la nova basílica. En efecte el nostre temple –ja ho hem vist– disposava d'un contraabsis d'evident funcionalitat funerària amb una tomba

principal en l'extrem occidental, col·locada transversalment respecte a l'eix de l'edifici. En un segon moment un nou sepulcre s'ubicà en l'interior de l'estructura. En la basílica excavada per Serra Vilaró també una estructura quadrada enfrontada a l'absis s'obre en el mur occidental. Aquí, degut a la preexistència de la necròpolis, alguns enterraments anteriors són amortitzats. Hi ha, però, una tomba principal adossada a l'extrem occidental també col·locada transversalment respecte a l'eix que regeix l'edifici. La relació dels murs mostra que el sepulcre es construí després que el contraabsis; però quant de temps? És impossible de saber, però paral·lelitzant amb la nostra basílica on sí s'ha constatat la coetaneïtat del contraabsis i el seu sepulcre, ens atrevirem a afirmar que foren construïts alhora, i que la successió cronològica mostrada per la superposició de murs es deu a una qüestió merament constructiva. Basant-nos doncs en la nova basílica, ens inclinem a pensar que estem davant del contraabsis de la basílica, contraabsis que té una funció bàsicament funerària, amb un sepulcre principal: la tomba 137, la de majors dimensions, la única que sobresurt del paviment (excepte el sepulcre 30, pertanyent a la darrera fase de la basílica), i que disposa d'un element monumental de coronament del que en formaven part dues columnes. Posteriorment, altres sepulcres s'hi instal·larien en veïnatje.

Es pot objectar que aquest contraabsis no està centrat respecte a l'eix de l'edifici. Cert, però cal recordar que si en alguna cosa es caracteritza aquesta basílica no és precisament en la simetria dels seus traços; l'anàlisi de la seva planta mostra altres desviacions i anomalies que de vegades poden ser resultat de problemes a l'hora d'aixecar la planimetria i altres realment reflecteixen la imperfecció de l'edifici.

3.4.-La cronologia de la basílica

Segons Serra Vilaró la basílica va ser construïda en el segle IV, destruïda pels bàrbars sobre l'any 400 i novament restaurada, desapareixent a finals del segle V (SERRA 1948: 58). Del Amo, en base a la situació topogràfica d'algunes inscripcions i mosaics funeraris, va adelantar la data de la seva construcció fins a mitjan de segle V, amb una perduració fins les darreries del segle VI o començaments del VII (AMO 1979: 241-242). En aquest punt revisarem els elements de datació amb que comptem i farem una nova proposta. Abans de res, però, volem fer palès el nostre reconeixement a la

tasca de Serra Vilaró que, malgrat les dificultats d'una excavació com la que dugué a terme, va ser prou meritòria pel temps en que va ser efectuada. Evidentment avui els treballs s'haurien portat d'una altra manera i el cúmul de dades arqueològiques recuperades seria major, però cal valorar el treball científic en el seu context. A causa, doncs, del moment històric en que va ser feta la intervenció arqueològica es pot donar molta informació per perduda. Actualment només podem datar el temple cristià en base a la seva relació amb els diferents monuments funeraris als quals se superposa o que engloba dins del seu perímetre.

La basílica va ser edificada en un terreny ocupat anteriorment per una necròpolis. Per tant part de les sepultures que hi ha en el seu subsòl seran més antigues i no hi tindran relació. Intentar destriar els sepulcres que són anteriors al temple, els que són coetanis i inclús els que puguin ser posteriors és una tasca difícil. Una cosa, però, és segura; els sepulcres per sobre dels quals hi passen els murs de la basílica han de ser forçosament anteriors, ja que queden amortitzats per la nova construcció. De tots ells només un disposa de la corresponent inscripció funerària: és el d'*Aurelia Aemilia Perestera* (sepulcre 129), que segons Alföldy ha de ser datada, com a molt tard, en el segle IV (RIT 959). Del Amo considera que les tombes 33 i 925 que contenen inscripcions també estan sota els murs de la basílica (AMO 1979: 241). El sepulcre 33 està sota el muret que separa les naus del santuari i que podria correspondre a una segona fase constructiva de l'edifici com tindrem la oportunitat d'exposar; per tant no es pot emprar per datar la construcció primigènia. El sepulcre 925 està en el subsòl de la nau septentrional i en els plànols no s'aprecia que el cobreixi cap mur; només s'hi sobreposa el sarcòfag 917 que estava a una cota superior, dipositat sobre el paviment de la basílica (SERRA 1929: 63 i Làm. XXV,1).

La basílica té un caràcter martirial però té també un caràcter funerari: en ella s'hi enterraren els cristians. L'excavador afirma que hi havia dos paviments. Analitzarem l'inferior, que és el que pot contribuir a la datació. "El pavimento inferior, del mismo grueso de 15 centímetros, estaba formado por dos capas: la inferior, con tiestos amasados con mortero (...) y la superior, finamente enrasada, construída con mortero mezclado con cerámica en polvo" (SERRA 1928: 24-25). És per tant un paviment d'*opus signinum* que contenia fragments ceràmics, dos dels quals referencia Serra en la seva

memòria i que hem identificat: un de terra sigillata lucente i un altre pertanyent a una producció local d'ampolles que es caracteritza per mostrar dibuixos de caire geomètric i vegetal en vermell i negre (del tipus Vila-roma 6.182) (SERRA 1928: 25 i Làm. XXXVIII, 2 i 4). La primera peça pot situar-se en el segle IV i la segona, ja en la segona meitat d'aquesta centúria o en la següent.

Aquest paviment emmarcava algunes làpides de marbre i alguns mosaics que senyalitzaven sepultures. En paraules de Mn. Serra, “este pavimento orillaba las laudes de algunos de los sepulcros que cubría: las del 40 y 47, que eran de mosaico, y las de otras cinco, que tenían losa de mármol, correspondientes a los sepulcros 31, 33, 36, 37 y 46. Estos mármoles estaban bordeados por la mencionada solera, que cubría todo el pavimento. Arrancados de anteriores construcciones, eran mal cortados, pero lo disimulaban con el estuco. La losa era algo más honda, uno o dos centímetros, y el estuco hacía de marco (...). Aunque estos pavimentos fueron construídos para cada sepulcro, muchas veces quedaban unidos con los de sus vecinos” (SERRA 1928: 25-26). En la memòria 104 es detalla l'excavació de la nau septentrional de l'edifici i allí es va comprovar el mateix fenomen. Del Amo en la seva tesi doctoral en fa una lectura al meu parer equivocada: “si el pavimento dejaba al descubierto los mosaicos, ello quiere decir que éstos estaban en buen estado y, posiblemente, colocados no hacía mucho, de modo que el primer piso de la basílica no sería muy posterior a ellos” (AMO 1979: 241). Difícilment pot pensar-se que aquestes laudes siguin anteriors a la basílica i que fossin incloses en el seu paviment; això significaria que totes elles, en mig de la necròpolis a cel obert, es trobaven casualment a una mateixa cota i que no només no van ser malmeses, si no respectades en tot l'enrenou que devia generar la construcció de la basílica. La meua hipòtesi és a l'inversa. Tal i com he pogut documentar en la nova basílica i com es constata en totes les basíliques funeràries, per exemple i de forma espectacular en la circiforne de via Ardeatina de Roma (FIOCCHI 2001: 178), els enterraments s'efectuen en l'interior de l'edifici un cop aquest ha estat construït. Per tant, els sepulcres certament ens estan donant una informació a nivell cronològic, però no una data *post quem* com postula Del Amo si no una època de funcionament de la basílica com a recinte funerari. Aquesta era també la opinió de Puig i Cadafalch quan escrivia “el pavimento [de la basílica] era tallat per làpides de marbre o laudes de mosaic que contenien els epígrafs funeraris del sepulcres del subsòl” (PUIG 1936: 131).

Estudiarem seguidament quines són aquestes sepultures coetànies. Advertim primer que moltes van ser destruïdes en la construcció de la fàbrica de Tabacs sense que fossin documentades, especialment les de la nau meridional, i que la nau central es va veure sèriament afectada per la construcció de diversos col·lectors. Per tant, les zones on Serra va poder excavar bé són la nau septentrional, l'absis i la zona immediata, i els peus de la basílica. A part d'això, el paviment havia estat destruït en grans àrees per antics saquejadors que havien remogut part del subsòl. Es comprendrà doncs que els sectors susceptibles de conservar el paviment i consegüentment les laudes sepulcralers eren bastant limitats. En la nostra relació omitirem les laudes anepigràfiques perquè no poden proporcionar-nos cap informació.

Sense dubte les laudes musives són les més espectaculars. En l'interior de la basílica s'en van detectar quatre, a les que n'hauriem de sumar dues més en la cripta dels Arcs. Possiblement el seu nombre seria superior tenint en compte les àrees devastades. De totes elles només dues es conservaven en relatiu bon estat: el mosaic d'*Optimus* [An. IX, 181] i l'anomenat del Bon Pastor [An. IX, 182], que cobrien els sepulcres 47 i 77 respectivament. El primer l'ha datat Palol entre la segona meitat del segle IV i el segon quart del segle V (PALOL 1967: 340), tot i que la data final podria quedar-se en els primers dos decennis de segle, si atenem a l'opinió de Mariner (MARINER 1952: 225). Les més recents publicacions donen com la data més probable primer quart de segle V (CHAVARRÍA 1999) i una nova edició de l'epígraf el considera de finals del IV o principis del V (GÓMEZ 2002: 110). El mosaic anomenat del Bon Pastor seria més tardà i podria ser del segon quart de segle V (PALOL 1967: 341). A banda de l'epitafi d'*Optimus* només dues inscripcions van ser trobades formant part del paviment de *signinum* de la basílica: la d'*Aurelia Euthemius* sobre el sepulcre 33 [An. IX, 183], i la de *Ponpeia (sic)* sobre la tomba 925 [An. IX, 184]. Ambdues es daten en el segle V (RIT 960 i 983 respectivament). El primer epitafi, plenament cristià, sembla inclús pertànyer al principi de la centúria atesa l'absència de certs elements característics del segle V i VI en el formulari, segons Alföldy. Tenim dubtes sobre la veritable posició de la inscripció RIT 955 trobada en la tomba 62 i dels segles IV-V.

Finalment, hi ha una tercera categoria: aquelles que van ser trobades en l'interior

dels sepulcres, formant-ne part, i que per tant havien estat reutilitzades com a material de construcció. Obviem les que presenten cronologies de segles III-IV i passem directament a les més tardanes. De les tombes 53, 80 i 859 procedeixen els epígrafs RIT 956, 979 i 945. Als dos primers els atribueix Alföldy una cronologia de segle V. L'últim porta la data consular: 13 de gener de l'any 455. Si suposem un plaç mínim d'uns 50 anys perquè l'epígraf sigui amortitzat, deduirem que sobre l'any 500 es continuava enterrant dins de la basílica.

Tots aquests elements, tant els de senyalització com les inscripcions reaprofitades, ens estan indicant un arc cronològic d'utilització de l'edifici cultual. Ja hem remarcat com els seus murs passen sobre una inscripció del segle IV –RIT 959- i que el primer paviment conté també fragments ceràmics de la mateixa centúria. Els primers enterraments datables relacionats amb la basílica són de les primeres dècades del segle V: RIT 960 i mosaic d'Òptim. Es pot suposar un ús funerari del subsòl fins els primers anys del segle VI com a mínim. Considerem doncs que ens trobem davant d'una basílica edificada sobre l'any 400.

Mn. Serra Vilaró va detectar damunt d'aquest primer sòl d'*opus signinum* un segon paviment que hi reposava directament, el qual descriu amb les següents paraules: “un piso de mosaico con teselas de mármol de tres a cuatro centímetros en cuadro por tres de alto, del que solamente se conservaban algunos fragmentos (...). La manera de construirlo fué: una capa de cantos rodados en seco, sobre los cuales echaron mortero espeso, que penetró poco por las rendijas del empedrado, y sobre esta capa de mortero colocaron las teselas unidas con el mismo material” (SERRA 1928: 23). El mosaic es conservava en relatiu bon estat en la nau central, just en el tram més proper al muret que limita el santuari [An. IX, 185, 186]. Per la resta de les naus es trobaren nombroses tesel·les disperses, per la qual cosa Serra dedueix que aquest segon mosaic cobria les tres naus del temple, però no sabem si també l'absis. Aquest paviment de tesel·les no incloïa laudes sepulcralcs com ho feia el seu predecessor.

Arribats a aquest punt cal abordar el muret que separa les naus del santuari, de 25 cm. d'altura i 44 d'amplada, que mostrava un encaix probablement per fixar-hi els cancells. Coincidint amb l'eix de la basílica, un esglauó monolític de 1'75 m. d'amplada

reposava sobre el paviment tesel.lat. El santuari, a l'estar a una cota superior, no va conservar el sòl corresponent a aquesta segona fase; les úniques restes de paviment existents allí són d'*opus signinum* i són la continuació del sòl originari detectat en les naus, tal com pot observar-se en la lám. VI, 2 de la memòria 93 i tal com descriu el mateix Serra [An. IX, 187, 188]. En efecte, el paviment de *signinum* continuava més enllà del muret, passant per sota i cobrint la totalitat del sepulcre 32 (SERRA 1928: 25). Hem de convenir per tant que si el santuari de la primera fase de la basílica estava sobreelevat respecte de la cota de les naus, aquest devia tenir unes dimensions més reduïdes, atès que la situació del sepulcre 32 el fa enretirar pràcticament fins el mateix absis. El fet de determinar que el muret trobat per Serra pertanyi a la segona fase explica també perquè passava, creuant transversalment i per damunt, els sepulcres 54, 31, 33 i 34, cobrint inclús l'epitafi d'*Aurelia Euthemius* –RIT 960– que quedà ocult talment com els restants del temple, coberts també pel segon paviment de tesel.les.

És difícil esbrinar el moment final de la basílica. Del Amo data el paviment tesel.lat a inicis del segle VI (AMO 1979: 242). Desconeixem quan s'abandona la basílica, però el fet que procedents de l'àrea es trobessin una sèrie d'elements decoratius de caire visigòtic estudiats per Palol i situats per aquest investigador entre la segona meitat del segle VI i el segle VII (PALOL 1953: 124) i la identificació d'alguns objectes de bronze d'ús litúrgic del segle VI com són un fragment de creu i elements d'un *policandelon* indiquen la pervivència de la basílica durant tot el segle VI (AMO 1994) i potser més enllà.

Per últim, és necessari fer una reflexió sobre els sepulcres posteriors al segon paviment de la basílica que són, segons la mateixa autora (AMO 1979: 62-63), vuit en l'àrea de la memòria 93 i sis en l'àrea de la memòria 104. D'aquests 14 sepulcres tres estan fora de les naus del temple (sepulcres 6, 737 i 738). El sarcòfag del sepulcre 78 es va trobar mig destruït "como echado sobre el piso correspondiente al nivel de mosaico de grandes teselas" (SERRA 1928: 48). L'excavador explica en les seves publicacions que la basílica havia sofert un procés de saqueig que incloïa l'extracció de sarcòfags de cara al seu reaprofitament (SERRA 1929: 64). La situació d'aquest sarcòfag, de la mateixa manera que els núms. 858 a 860, que per cert també estaven bastant malmesos, possiblement es degui a l'acció d'aquests expoliadors. Els sepulcres 28 i 917 eren dos

sarcòfags –sense tapa i violats- que van trobar-se dipositats sobre el paviment de la basílica; el primer sobre el paviment musiu i el segon sobre el de *signinum*. (SERRA 1928: 23 i SERRA 1929: 63, respectivament). Cal tenir en compte que també podrien haver estat extrets pels saquejadors. El sepulcre 81 trenca un mur que, com hem dit, deu ser anterior a la basílica, per tant pot ser perfectament coetani a ella. També és contemporani al funcionament de la basílica el sepulcre 137 (vegeu els arguments en la discussió sobre el possible contraabsis en el punt 3.3).

En l'interior dels sepulcres 42 i 80 es trobaren unes poques tesel·les (tres en el primer) que, segons Serra, pertanyien al paviment de mosaic. Però en cap cas s'ens diu que els sepulcres tallessin els paviments de la basílica, potser perquè en aquesta zona havien desaparegut. Amb aquestes dades tan escadusseres, no pot asseverar-se rotundament que els sepulcres siguin posteriors al segon paviment: no es pot assegurar que les tesel·les provinguin justament d'aquest mosaic, i hi podrien haver penetrat amb posterioritat, en la fase de saqueig o en les mateixes tasques d'excavació arqueològica. Finalment, el sepulcre 30 atravesava els dos paviments i la seva coberta sobresortia uns 20 cm. del paviment de tesel·les (SERRA 1928: 26). Aquest és l'únic sepulcre del qual es pot confirmar amb total certesa que és posterior al paviment de tesel·les, però això no implica necessàriament que sigui posterior a l'abandonament de la basílica. La seva especial ubicació en la nau central, adosat al muret que el separava del santuari, indica que aquest sepulcre s'havia construït en un moment en que les estructures a les que es recolzava (muret i esglaió) eren ben visibles. Ubicat en un lloc que no era de pas, podria pertanyer a la darrera fase de la basílica o bé al moment d'abandonament com postularen Serra i Del Amo.

Creiem consegüentment que cal revisar la cronologia de les tombes suposadament posteriors a la basílica. Algunes són coetànies a la vida de l'edifici (cas dels sepulcres 81 i 137), i altres són sarcòfags remoguts pels saquejadors (sepulcre 78 i possiblement els sepulcres 28, 858, 859, 860 i 917). La única tomba en l'interior de la basílica corresponent a la seva segona fase amb total seguretat és el sepulcre 30.

3.5.-Consideracions sobre la metrologia i proporcions de la basílica

Els aspectes metrològics i de proporcions de la basílica es veuen condicionats en gran manera per una planimetria deficitària. No obstant, hem considerat que valia la pena fer l'intent, sobre tot després de l'excel·lent resultat que ha donat l'anàlisi de la basílica per nosaltres excavada. Lamentablement no han estat tan clars com els proporcionats allí, probablement per la qüestió dels plànols suara esmentada.

Hem provat amb diverses mesures, i sembla que la que s'adequa millor a l'edifici és el peu romà de 29'6 cm. Aquest és el resultat d'aplicar algunes de les mesures bàsiques del temple en peus romans:

	reals en m.	reals en p.r.	teòriques en p.r.
Longitud basílica*	38'60	130'40	130
Amplada basílica	18'50	62'50	62
Amplada nau central	9'50	32'09	32
Amplada naus laterals	4'50	15'20	15
Intercolumni	3	10'13	10

*Exclòs el suposat contraabsis

La proporció 1-2-1 en l'amplada de les naus de la veïna basílica no es repeteix aquí d'una manera tan perfecta; la de la nau central és lleugerament superior a la suma de les laterals. La proporció entre longitud i amplada del temple no segueix la proporció àurea; aquí la longitud del temple (exclòs l'absis) és aproximadament el doble de la seva amplada (62 peus x 2 = 124, en lloc dels 130). La superposició de la planta de la basílica en una retícula de 10 x 10 peus mostra que aquesta s'hi adequa bastant bé, malgrat la seva irregularitat. La longitud correspon a 13 *perticae*, i l'amplada és molt pròxima a les 6 *perticae*. Creiem que aquests desajustos són atribuïbles principalment a problemes de planimetria. La prudència aconsella deixar aquí aquest punt, atesa la fragilitat de la documentació sobre la que s'ha de treballar.

3.6.-Els edificis ubicats al sud de la basílica

Al sud de la basílica es descobriren una sèrie d'edificis romans dels que tenim una informació molt deficient. Aquest sector fou intervingut abans de que Mn. Serra Vilaró entrés en acció en un moment en que les excavacions eren més o menys

controlades per la direcció de les obres de la Fàbrica de Tabacs, en col·laboració amb membres de la Comisión de Monumentos i amb intervencions posteriors de membres de l'Institut d'Estudis Catalans. De la documentació publicada es desprèn que els treballs arqueològics es limitaren a recuperar els objectes que anaven veient la llum i a aixecar el plànol dels murs que quedaven al descobert. La lectura de la memòria corresponent (TULLA *ET ALII* 1927) és decepcionant ja que es limita a fer una sèrie de divagacions històriques i a estudiar les diferents peces recuperades sense especificar-ne el context de troballa, i els diferents articles publicats a l'anuari de l'IEC segueixen la mateixa tònica. Per a l'estudi d'aquest important sector comptem doncs amb dos elements: un conjunt d'objectes descontextualitzats per una banda i la planimetria per l'altra. Els plànols són dos: un signat per José Sans, tinent coronel d'enginyers, i un altre de Puig i Cadafalch. En línies generals són bastant coincidents, però les diferències són també notables. El plànol aixecat pels membres de l'IEC, per exemple, és molt més detallat que el de Sans en quant a la situació dels sepulcres, ja que aquest últim només situava els sarcòfags i altres tombes monumentals. Aquest fet es constata molt bé en la part de la basílica excavada pels enginyers, tal com detallà Serra Vilaró (SERRA 1948: 34). Alguns dels murs tenen direccions bastant divergents; per exemple darrera de l'anomenada “sala hipòstila” –en realitat un pòrtic com veurem- o en el mur situat junt als mosaics del Corder i del Crismó.

Les construccions de la memòria 88 ocupen una gran àrea triangular d'uns 3.200 m². Es troben limitades per la basílica al nord i pel camí de la Fonteta –hereu d'una via romana- al sud. En el plànol de Sans es distingeixen murs de “mala mampostería de canto rodado” i de “buena mampostería u hormigón”. Aquesta distinció no ha de ser la raó per a diferenciar edificis o fases cronològiques. Ho veiem en les nostres excavacions; les alineacions de còdols (“mala mampostería de canto rodado”) eren els fonaments dels murs de *caementicium* (“buena mampostería u hormigón”), i un bon exponent n'és la *domus* suburbana. Per tant, la diferent composició dels murs pot estar indicant-nos simplement un major o menor grau d'arrasament.

Tanmateix, l'anàlisi dels plànols sembla mostrar la presència de distintes construccions que podrien pertanyer també a èpoques diferents. Quin és el camí per individualitzar-les? Una pista la dona la diferent orientació dels murs. Així, mentre la

basílica i una sèrie de murs situats al sud, que inclouen el baptisteri i la mal anomenada “sala hipòstila”, segueixen unes alineacions coherents i semblen formar un edifici més o menys compacte, un altre situat al sud de l’anomenada cripta dels Enginyers es regeix segons uns eixos completament diferents als de la basílica. Intentarem a continuació individualitzar aquestes construccions, advertint però de la fragilitat de la nostra visió, degut fonamentalment a la pobresa de la documentació.

Comencem per la via romana que procedent de la ciutat seguia en direcció al riu en un traçat heretat després pel camí de la Fonteta. Restes d’aquesta via han vist la llum els darrers anys degut a les excavacions arqueològiques d’urgència prèvies a l’edificació d’aquesta àrea (ADSERIAS *ET ALII* 2000a). Tots els indicis apunten a que un cop arribada a la Tabacalera es bifurcava; una branca girava cap el nord passant primer per darrera de la basílica excavada per Serra i després pel davant de la recentment trobada, mentre una segona seguia recta en direcció al riu (camí de la Fonteta). Aquesta última sembla limitada per un llarg mur que tanca el jaciment pel sud. Perfectament aliniades amb aquest camí, doncs, s’aixequen una sèrie de construccions que anirem detallant.

En primer lloc, l’edifici situat al sud de la cripta dels Enginyers. Notem que aquí les diferències entre els plànols de Sans i Puig són bastant acusades i s’evidencien sobretot en l’extrem occidental, en la construcció de planta quadrangular de carreus on apareix el text “ánforas”. És probable que ens trobem davant d’un mausoleu amb un recinte delimitat per una tanca que contindria també un sepulcre de rajola (“tumba abovedada”). Annexat a aquest recinte o formant-ne part hi ha dos ambients comunicats, un dels quals contenia tres urnes cineràries. Segueixen després una sèrie de petits ambients, alguns dels quals contenien sepultures ben centrades respecte dels murs –per aquests és més aclaridor el plànol de l’IEC-. Considerem doncs que aquest primer bloc deu tindre un caràcter funerari, amb sepulcres de diferents tipologies i una cronologia anterior al període d’auge del cementiri cristià –recordem les incineracions-. A més, la seva relació amb la via es fa evident no només en la seva alineació si no també en que s’hi obria, com a mínim, el llindar d’un dels recintes.

Sense connexió evident i a uns metres hi ha una construcció quadrangular,

“balsa o depòsit” que tenia, reaprofitat en els murs, el pedestal de la flàmica *Fulvia Celera* -RIT 322- [An. IX, 189]. És una construcció aïllada que segueix la mateixa alineació que la via, amb una superfície d'uns 30 m². La inscripció ha estat datada per G. Alföldy entre finals del segle I i la primera meitat del II i procedeix amb tota probabilitat del Fòrum de la colònia, de la mateixa manera que la resta de pedestals recuperats en les excavacions de la necròpolis i fins i tot en l'únic exhumat en les nostres excavacions (el de *L. Fulvius Numisianus*). El fòrum de Tàrraco fou destruït l'any 353 o poc després (SERRA 1932: 59 i BALIL 1967) i part del seus elements foren reaprofitats a partir de llavors per bastir diverses edificacions de la necròpolis. Aquests antecedents conviden a proposar per aquesta bassa o dipòsit –si és que realment ho és– una cronologia a partir dels segles IV-V, considerant que podria inclús pertanyer a època medieval o moderna.

Al nord-est de la bassa hi ha un recinte quadrangular també ben orientat respecte a la via al que se superposen dos sarcòfags i un o dos murs, segons sigui el plànol de Sans o Puig. Òbviament és una estructura anterior, potser els fonaments d'una tomba monumental –recordem que només a 15 metres van trobar-se, reaprofitades, dues estàtues funeràries tardorepublicanes.

A uns 30 m. a l'est de la bassa va ser excavat un sepulcre monumental en forma d'ara o torre, del qual es conservava el basament motllurat i la primera filada de carreus. Posteriorment fou desmuntat i traslladat als jardins del Museu Paleocristià on pot ser contemplat actualment. Que la façana principal mirava la via ens ho demostra el fet que les motlures recorren tres dels quatre costats, excepte el posterior. I precisament annexat a aquesta cara posterior neix un mur que només va quedar reflectit en el plànol de Sans i que acaba perdent-se als pocs metres d'haver iniciat el seu recorregut, el qual està marcant un recinte al darrere.

Finalment, hem de referir-nos a algunes restes disperses aparegudes sota el “Almacén de rama” núm. 4 i 5. Són alguns fragments de murs que, a diferència de les construccions que referirem després, continúen orientant-se respecte a l'eix de la via romana. Només hi reconeixem un petit àmbit quadrangular assenyalat en el plànol de Sans sota l'epígraf de “hipocaustum”. Dues fotografies d'aquest hipocaust van ser

publicades en l'anuari de l'IEC (PUIG 1931). Es tracta en efecte d'un petit ambient calefactat que deu formar part dels banys d'una *domus* suburbana. Desgraciadament, pocs murs hi poden ser relacionats, de manera que només podem intuir l'existència d'un edifici de caire domèstic. Fins aquí doncs la relació de construccions orientades en funció del camí de la Fonteta.

A continuació farem una breu referència a unes altres estructures que segueixen uns eixos nord-sud i est-oest, com la basílica excavada per Serra Vilaró i la nostra. És un conjunt de murs disposats ortogonalment ocupant una superfície d'uns 2.200 m². Tothom fins ara els ha interpretat com restes pertanyents a una *villa* romana (vegeu AMO 1979: 12-13, citant també bibliografia anterior). La planta no permet determinar la seva estructura interna, així com tampoc definir el límit sud-oriental, que queda diluït en una serie de murs massa fragmentaris. Al sud de la basílica es troba un espai lliure bastant gran envoltat de construccions, com si fóss un pati; en altres llocs s'observen carreus ben centrats que degueren sostenir columnes o pilars –en aquest aspecte és més detallat el plànol de Puig-. Només hi ha dos elements mínimament descrits pels excavadors; la “sala hipòstila” i un hipocaust annex.

Si observem amb deteniment la planta i la única fotografia conservada d'aquesta estructura [An. IX, 190] (RUIZ 1928: 8) de seguida ens adonarem que no es tracta d'una sala si no d'un pòrtic. És un porxo encarat a la ciutat que consta de quatre columnes sobreelevades per un *podium*. S'hi accedia mitjançant una escala monolítica en l'intercolumni central de tres o quatre graons. Una de les columnes es trobà encara *in situ*, amb el seu basament i el primer tambor, llis. Evidentment es tracta d'un accés monumental. En la fotografia s'observa un detall significatiu: el basament està inclòs en el mur, lo qual ens indica que és un element reaprofitat. Aquesta columna, fora ja del seu context original, està fotografiada amb més detall en una publicació posterior de Puig i Cadafalch, el qual la relaciona equivocadament amb la basílica (PUIG 1936: 28). Un mur situat davant de l'escalinata, de difícil comprensió en aquest context, no és visible en la fotografia i devia estar a una cota notablement inferior, i potser no hi tingués relació. Annexat a aquest pòrtic hi ha, al nord, un petit àmbit definit com un hipocaust, però del qual no en tenim ni plantes de detall ni fotografies, contràriament al que succeïa amb el primer hipocaust que hem esmentat anteriorment. Els dos plànols

sobre els que estem treballant són coincidents en un aspecte molt important: alguns murs de la basílica estan lligats amb els de la suposada *villa* i en són continuació. Aquest fet es constata en un tram de la façana meridional, on diu “pavimento de hormigón de teja” i també en l’angle sudoriental de la basílica. Del Amo suposa que els constructors de la basílica van reaprofitar alguns murs de la *villa*, encara que només fós a nivell de fonamentació (AMO 1979: 20 i 233).

El problema, però, és més complexe. Sobta una relació tan estreta entre la basílica i els murs situats al sud, que en són continuació, de tal manera que sembla més lògic pensar que aquests siguin contemporanis del temple, al menys en part. De fet, l’existència d’un baptisteri (SERRA 1931) no fa altra cosa que confirmar la cronologia tardana de –com a mínim– algunes de les estances. Molt pròxim a l’angle sudoccidental de la basílica però en el seu exterior, en l’espai ocupat per la suposada *villa* que contenia també nombrosos sepulcres, va trobar-se una columna que constava de basament i part del fust, d’una sola peça, de poc més de 50 cm. de diàmetre [An. IX, 191]. Segons el seu excavador estava *in situ* en clara relació amb un paviment, sobre un sarcòfag de pedra al qual li havia estat allisat el vèrtex de la tapa (sepulcre 128). Un primer paviment cobria el sarcòfag, i sobre aquest descansava el basament, el qual quedava parcialment cobert per un segon paviment que se superposava al primer (SERRA 1927: 62-63). El sistema de fonamentació emprat, idèntic al de la basílica, i el fet que la columna se superposi a un sarcòfag monolític, són motius suficients per atribuir una cronologia tardana al moment de reutilització de la columna. A la seva vegada aquesta columna ha de ser relacionada amb la façana meridional de la basílica o amb el mur que és continuació de la façana occidental del temple. Finalment, hi ha un punt sobre el que cal cridar l’atenció. Unes línies més amunt veiem com dos sarcòfags se superposaven als murs d’aquell recinte rectangular (mausoleu?) situat 10 m. al nord-est de la bassa on va ser trobada la inscripció de *Fulvia Celera*. Contrastant amb aquest fet, cap dels sepulcres se superposa als murs de l’edifici ubicat al sud de la basílica, com pot observar-se en el plànol de Puig, més complet que el de Sans en aquest aspecte. Si una àrea cimiterial va sobreposar-se als murs d’una *villa* enrunada, sembla lògic que algunes sepultures amortitzessin també alguns dels murs. Aquí es comprova que aquest fet no succeeix, ans tot el contrari: les sepultures s’alineen sistemàticament amb els murs, i quan hi ha una superposició és a la inversa, com es comprova en el cas de

l'esmentat sepulcre 128.

Amb aquests antecedents considerem que és molt possible que els murs de l'edifici al sud de la basílica no pertanyin a una *villa* altimperial com s'ha vingut considerant fins ara. Formen un tot compacte amb el temple i contenen un element litúrgic de primer ordre: un baptisteri. Hi ha més aspectes que podrien ser rellevants; la llargada de la basílica determina també l'amplada de l'edifici (uns 40 metres) i si es perllonga l'amplada de la basílica cap el sud (a 20 i 40 metres respectivament), resulta que a la primera distància hi ha un mur que divideix transversalment d'est a oest la construcció, i si ens situem a 40 metres, un nou mur conservat només parcialment sembla limitar l'edifici pel sud. Dóna la impressió que la basílica hagués servit de mòdul per a la construcció d'aquest gran edifici meridional.

La hipòtesi de Del Amo, atribuint aquesta coincidència a un reaprofitament de murs anteriors ens sembla forçada. Sembla més lògic atribuir a aquesta construcció una cronologia més tardana, coetània al moment fundacional de la basílica o potser posterior. Intentar esbrinar la seva estructura interna és difícil. S'endevina un pati immediatament al sud de la basílica, també un àmbit allargassat molt probablement connectat a la basílica i que dóna accés al baptisteri. Pel demés alguns ambients estigueren coberts, com mostra la presència de blocs cúbics a distàncies regulars, possibles basaments de pilars o columnes. La mal anomenada "sala hipòstila" és, com hem vist, un accés monumental (potser l'accés a aquest gran edifici?). Esbrinar quina era la seva funció no és fàcil. Hi tornarem més endavant.

3.7.-L'anomenada "choza del sepulturero"

Aproximadament en el centre de la necròpolis paleocristiana es va localitzar una fossa de 4'80 x 4 m. amb una fondària de poc més de dos metres comptant des de l'antic nivell de circulació del cementiri [An. IX, 192]. Estava reomplerta de "cenizas, carbones, huesos de carnero, jabalí, buey, pollo y otros volátiles, moluscos, muchas ostras, y cacharros y vidrios" (la descripció completa en SERRA 1929: 67-72). Entre la ceràmica fina recuperada destaca especialment el conjunt de DSP (formes Rig. 1, 6 i 18) i TSHT (forma 37). També llànties africanes, una amb crismó en el disc, un morter de

ceràmica comuna africana, diverses cassoles de ceràmica grollera reduïda, ampolles de fabricació local caracteritzades per dibuixos geomètrics i vegetals en vermell i negre, i vidre (amb una ampolla amb decoració esmerilada de la forma Isings 126-127). Un material que ens està donant una cronologia de segona meitat de segle IV- primera meitat del segle V. Coincideix doncs amb el període de més activitat d'aquesta necròpolis.

Quan aquesta fossa va quedar colmatada per l'abocador i per tant a nivell del sòl circumdant, la seva superfície va ser aprofitada per instal·lar-hi dues sepultures que amb el pas del temps van resultar malmeses al cedir la terra, que estava mal assentada. Aquesta fossa doncs va cobrir les necessitats d'abocament en un moment concret de l'àmplia vida de la necròpolis. Mn. Serra va suposar que seria una mena de sitja relacionada amb un habitatge contigu habitat per un enterramorts –l'anomena “choza del sepulturero”-. Nosaltres dubtem molt que el o els *fossores* visquessin en una cabana al bell mig del cementiri.

Les evidències mostren que es tracta d'un abocador on hi han fet cap restes de banquetes. Hi trobem mostres dels focs per coure els aliments (cendres i carbons), de les cassoles usades per cuinar-los (cassoles grolleres) o desfer-los (morters) i finalment de la vaixela per presentar-los i menjar-los (vasos en DSP i TSHT). També ampolles en ceràmica comuna pintada de producció local o de vidre per a contenir els líquids. Hi trobem finalment els residus sobrants: els ossos dels animals i les conquilles de les ostres. La meua interpretació és que estem davant d'un abocador on hi feien cap les restes dels banquetes funeraris que es celebraven sobre la tomba dels morts. Aquest abocador possiblement sigui el més voluminós del cementiri, però no l'únic. Serra diu que en altres llocs (per exemple al nord-est de la cripta dels arcs) també es trobaren punts amb concentracions d'objectes similars (SERRA 1929: 69). I ell mateix afirma en una publicació posterior que al costat i per sota de molts túmuls de la necròpolis es trobaren senyals de foc intens, havent-se recollit sovint d'entre les cendres ossos, ostres, ceràmiques i vidres, fet que relaciona correctament amb els banquetes funeraris (SERRA 1948: 157).

4.-EVOLUCIÓ GENERAL DE L'ÀREA

4.1.-Època republicana

De forma aïllada s'ha produït la troballa d'alguns objectes ceràmics de cronologia molt reculada. En la nostra excavació, per exemple, cal destacar la troballa d'una vora d'àmfora fenícia del segle VII-VI aC., així com diversos fragments de ceràmica àtica de figures roges. Són objectes molt desgastats que formen part del material residual d'estrats d'èpoques molt posteriors. La seva presència només prova l'existència d'algun nucli de població relativament proper, amb tota seguretat el mateix poblat ibèric de Tarragona (ADSERIAS *ET ALII* 1993) que es troba a escassa distància i amb una extensió que pel seu extrem occidental arriba fins el mateix carrer c/ Pere Martell (ADSERIAS *ET ALII* 1995). Magrat podem suposar per lògica que aquests terrenys foren objecte de conreu des dels inicis els primers elements *in situ* ens duen ja a l'època romano-republicana.

Els estrats de formació més antiga s'han identificat en el solar excavat per nosaltres. En cap dels casos estan relacionats amb estructures arquitectòniques, i la seva cronologia està entre mitjans i tercer quart del segle II aC. Es localitzen en el fons del barranc del sector VII i també en una àrea, sota els paviments de la *domus* del sector II. Són nivells de reompliment que demostren una certa activitat evidentment de caire agrícola.

Potser relacionades s'hi troben una sèrie d'elements excavats per Serra Vilaró. En primer lloc, un conjunt d'onze sitges que són anteriors al carrer romà, ja que aquest hi passa per sobre d'una. Atés que aquest carrer pot ser datat en època augustal s'ha de concloure que les sitges són anteriors. L'aparició de ceràmiques de vernís negre per aquesta zona sembla confirmar aquesta cronologia, ja que aquestes no apareixen en cap altre lloc del jaciment (AMO 1979: 24-25).

La segona estructura és un dipòsit de planta gairebé quadrada (6'44 x 6 m.) que es trobà en el recinte de la basílica de la Necròpolis [An. IX, 193]. Estava conservat fins una profunditat de 1'21 m. i a ell s'hi superposaven els sepulcres. La seva construcció

s'havia fet amb una fossa revestida amb murets de pedra i argila que havien estat impermeabilitzats, com el sòl, mitjançant *opus signinum*. Cal destacar la presència de dos pilars centrals que podrien ser indicis de que el dipòsit havia estat cobert. De totes formes, també es podria plantejar que siguin en realitat la fonamentació de dues columnes de la basílica, ja que una de les columnates, la que separa les naus central i meridional, passa justament per aquí. La ceràmica recollida (suposem que de l'interior del dipòsit) són vernissos negres (una pàtera Lamb. 5) i ceràmica ibèrica, entre la que es compten vores de *kalathoi*. De tot això sembla deduir-se que aquest dipòsit ja va ser abandonat probablement a final de l'època republicana (SERRA 1928: 45 i AMO 1979: 20-21).

Les restes arqueològiques doncs ens mostren uns terrenys destinats a unes finalitats eminentment agrícoles: dipòsits d'aigua, sitges, aportacions de terres... També es pot especular sobre la presència d'alguns enterraments en època republicana dels que en serien prova les estàtues de taller local procedents de monuments funeraris. Aquestes figures han estat datades per E. Koppel en el segle I aC. (KOPPEL 1975). No obstant, pel fet de trobar-se descontextualitzades, no pot assegurar-se que provinquin d'aquesta àrea, tot i que creiem que és el més probable. Diferent és el cas d'una urna de tradició ibèrica contenint una incineració trobada en la necròpolis [An. IX, 194] i datable a finals del segle I aC. (AMO 1979: 15).

4.2.-La sistematització de la xarxa viària

Aproximadament en el lloc ocupat ara per la plaça Ponent s'obria una porta en la muralla –el portal de Lleida-. Aquest era un punt important en època romana per la proximitat del fòrum de la Colònia i la presència d'una porta en la muralla romana que està confirmada per les restes de dues torres de planta quadrangular molt pròximes entre elles que encara va poder veure Pons d'Icart en el segle XVI (REMOLÀ 2003: 67). D'aquesta porta devien sortir una sèrie de carrers que duien al sector occidental del barri portuari, així com un important vial que ha de ser identificat amb la via Augusta. En efecte, a pocs metres d'aquesta porta l'any 1883, durant les obres de construcció de la Plaça de Braus, es trobà un miliari datat entre els anys 8 i 7 aC. que assenyalava el pas de la via Augusta (RIT 934).

L'any 1994 s'excavà part d'un vial amb una amplada de 10 m. creuant el Parc de la Ciutat (TUBILLA 1996), en direcció paral·lela a la via detectada en la nostra excavació. Aquesta via és la única que amb una amplada de 10 m. es dirigeix cap el nord en busca del pont del Francolí. Per tant és plausible suposar que es tracta de la via Augusta. Pràcticament a tocar, en el Parc de la Ciutat, es conserven encara les restes d'un edifici excavat en dues fases, el 1987 i el 1992 (TED'A 1987 i REMOLÀ-MACIAS 1993). És d'època augustal i van ser documentades diverses reformes fins el seu abandonament definitiu en la primera meitat del segle II. La seva estructura singular amb una planta allargada de 14 àmbits de característiques similars connectades per un passadís va portar als últims excavadors a plantejar la possibilitat que la seva funció estigués relacionada amb l'allotjament de visitants i viatgers, és a dir, una mena de fonda. Si considerem la seva situació a tocar d'aquest important vial descobert amb posterioritat per M. Tubilla podem afegir un argument més a favor d'aquesta hipòtesi. En el recorregut intermig entre la porta de la plaça Ponent i el Parc de la Ciutat ha estat descobertes noves restes que poden ser posades en relació (REMOLÀ-POCIÑA 1998). Es tracta d'un tram excavat en el límit septentrional del solar núm. 28-32 c/ Pere Martell que mostra, com aquella, una composició de còdols compactats i aglutinats amb morter de calç. Lamentablement no va ser possible determinar l'amplada, ja que es ficava sota un solar veí, però segueix la mateixa direcció i permet hipotetitzar que és la seva continuació. La seva cronologia està entre el segle I aC. i canvi d'era per tant pot correspondre, com proposem, a aquesta organització viària d'època augustal. El traçat de la via Augusta en aquest sector, doncs, deu partir de la plaça Ponent, baixar pel carrer Mallorca fins arribar a la plaça de Braus i d'aquí deu girar en línia recta fins enllaçar amb el tram del Parc de la Ciutat, travessant la via de Roma i seguint en direcció nord/nord-oest fins trobar el pont.

El carrer empedrat localitzat per Sánchez Real en els carrers Mallorca nùms. 3-7 i Prat de la Riba núm. 4, amb una amplada de 6 m. i perfectament enllosat (SÁNCHEZ 1971 i SÁNCHEZ 1989) no pot ser la mateixa via que estem descrivint aquí: les dimensions, la tipologia i la direcció és diferent. Aquest carrer enllosat, documentat en una llargada d'uns 15/20 m. corria paral·lel a la muralla i deu tractar-se d'un carrer que la vorejava per la part l'exterior, neixent potser en una hipotètica porta situada al final

de la Rambla Vella, on després s'ubicà el Portal de Sant Francesc.

Un ampli carrer que davalla en direcció al riu ha estat localitzat en diferents excavacions seguint un traçat molt pròxim al del camí de la Fonteta (actual carrer Eivissa) fins arribar als terrenys on posteriorment s'ubicaria la necròpolis paleocristiana. La seva amplada és d'uns 10 metres i mitjançant dades estratigràfiques s'ha pogut situar la seva construcció en aquest moment (ADSERIAS *ET ALII* 2000a: 139). No obstant, podria suposar-se un origen anterior, atès que s'hi encara una font monumental excavada recentment. Aquesta font d'època tardo-republicana es trobà en la parcel·la 30 del PERI 2 aprofitant la presència d'un brollador natural. La seva existència és molt important en el sentit que garantia l'aprovisionament d'aigua d'aquest sector abans de la construcció dels grans aqüeductes. En un origen es componia de tres murs de carreus (un de llarg i dos de curts) encastats en una trinxera delimitant una *piscina limaria* connectada amb el brollador [An. IX, 195]. En una segona fase aquesta font es transforma mitjançant la construcció d'un mur que la converteix en una cisterna tancada coberta probablement amb volta en la que s'obrien tres brolladors en forma de tres lleons jacents col·locats a intervals regulars. Associat a aquesta fase es documenta un paviment de lloses irregulars que correspon al carrer que discorre pel davant. Aquesta font continuarà activa fins el final de l'antiguitat tardana, amb diverses reformes, i convertida al final en una mena d'estany a l'aire lliure (POCIÑA-REMOLÀ 2001 i REMOLÀ-POCIÑA 2004).

Aquest camí de la font –evolucionat en l'actual camí de la Fonteta– es bifurcava un cop arribat al que seria futura necròpolis: un tram, identificat en les primeres excavacions de la fàbrica de Tabacs, seguia recte en direcció al riu i un altre girava vers el nord. Aquest darrer va ser excavat per Serra Vilaró (SERRA 1935: 13), un segon tram (entre les avingudes de Ramon i Cajal i de Roma) per nosaltres mateixos i finalment un nou sector més enllà de l'avinguda de Roma per J. Diloli (DILOLI 2001). La seva estructura és a base de pedra irregular (normalment còdols) compactada amb terra i morter de calç. Cal destacar que aquest vial amb una amplada de 10 metres en el sector més proper a la ciutat va reduint-se fins arribar als 4 metres que es constaten en la necròpolis.

Una altre carrer suburbà amb una amplada també de 10 m. ha estat documentat en les parcel·les 22a i 31 del PERI 2. Parteix probablement de la mateixa porta de Lleida i es dirigeix cap a la desembocadura del riu Francolí (ADSERIAS *ET ALII* 2000a: 139).

El traçat d'aquestes tres vies i/o carrers pertanyents a un mateix moment cronològic insinuen una trama radial amb origen a la porta de la muralla que se situava a l'entorn de la plaça Ponent. Pot afirmar-se doncs que és en època augustal quan s'estructura el territori mitjançant la construcció d'un sistema viari suburbà el qual a partir d'aquest moment vertebrarà el suburbi occidental de Tàrraco. En aquest sentit seria interessant el plànol publicat per ADSERIAS *ET ALII* 2000a: fig. 3, si no fós pels errors que conté. El més gruixut és l'emplaçament equivocat dels dos trams que proposem identificar amb la via Augusta: el del Parc de la Ciutat (en un altre solar i la direcció inversa) i el c/ Pere Martell 28-32 (que s'ha situat en una illa de cases veïna, tocant al c/ Francesc Bastos). Hem elaborat una nova planta amb la nostra proposta [An. X, 44].

El tram viari que hem tingut la oportunitat d'excavar ha confirmat la continuïtat de l'excavat per Serra Vilaró i n'ha concretat la cronologia. En efecte, i malgrat l'aparició de nombrós material tardorepublicà en els primers estrats de la via, s'ha pogut demostrar la seva construcció entorn del canvi d'era. Per tant, s'integra en tota l'obra de sistematització viària d'aquest moment de la quan n'és el màxim exponent el miliari de la plaça de Braus. És important el fet que la via es perllongui més enllà del solar, travessant la via de Roma perquè anula una sèrie d'hipòtesis.

En primer lloc, ja no pot sostenir-se que el vell camí de la Paret Alta fossilitzi una via romana; les dues vies paral·leles que es dirigeixen al nord (la nostra i la del Parc de la Ciutat) travessen perpendicularment l'esmentat camí. A més, en tot el recorregut excavat per nosaltres no s'ha trobat cap indicatiu d'un origen romà. Aquest fet invalida també el traçat de la via augusta proposat pel TED'A el qual, partint de la Rambla Vella, seguiria les avingudes d'Estaniaslau Figueres i de Roma (TED'A 1989), un traçat del que mai se n'ha trobat cap indicatiu arqueològic —a no ser que es considerin com a tal dos monuments funeraris (TERRÉ 1990) i alguns enterraments localitzats de forma

aïllada (SÁNCHEZ 1956)-. Aquest camí, clarament orientat cap el pont de pedra medieval, deu tenir idèntica cronologia. A més el miliari fou trobat molt allunyat de l'hipotètic recorregut.

En segon lloc, és evident que el pont medieval (substituït per l'actual de l'avinguda de Roma) no és hereu del pont romà, com s'havia suposat sovint (TED'A 1989: 133). La continuïtat de les dues vies cap el nord indiquen que el pont que creuava el Francolí es trobava aigües amunt. És possible que n'hagin aparegut les restes en les recents obres d'adeqüació de la llera del riu, però la manca d'un seguiment arqueològic ha malbaratat la oportunitat de localitzar-les.

4.3.-Alt imperi: l'àrea fuenerària

De forma paral·lela a la organització del sistema viari es comencen a detectar ja des d'un primer moment els primers enterraments, disposats habitualment en estreta relació. Des dels primers treballs de la fàbrica de Tabacs els anys 20 del segle passat fins les excavacions d'urgència del PERI 2 s'han anat documentant diversos monuments funeraris flanquejant la via romana que hi ha sota el camí de la Fonteta. El primer es trobà sota la cruïlla dels carrers Pere Martell i Eivissa l'any 1972 [An. IX, 196]. Era un basament motllurat de carreus amb nucli de formigó que media 4 m. de costat i es conservava fins una alçada de 1'40 m. (AMO-BARRIACH 1975). L'any 1992 s'excavà un segon monument funerari de planta quadrangular construït amb carreus de bona factura i que contenia 2 urnes cineràries de vidre, el qual resta encara inèdit [An. IX, 197]. Finalment, uns metres més a ponent, en les parcel·les 13a i 14 es descobrí un gran mausoleu amb recinte annex datat en època augustal o poc després i, segons sembla, un segon mausoleu que podria ser del segle II (REMOLÀ-VILASECA 2000: 84-86), tot i que la informació publicada és tan deficient que resulta difícil fer-se una idea. Un conjunt de monuments funeraris foren detectats en sondejos realitzats en les parcel·les 19 i 20 del PERI 2, i com a mínim tres monuments més han estat localitzats en altres excavacions del PERI 2, però resten inèdits. A banda d'aquests, cal suposar la presència de sepulcres més senzills que per la seva pròpia feblesa han desaparegut en les remocions posteriors.

El camí de la Fonteta acaba en la necròpolis de San Fructuós. Tornant a les

excavacions dels anys 20 convé centrar-se en els sepulcres més antics [An. X, 45]. Primerament, en aquell sòcol monumental que posteriorment va ser traslladat als jardins del Museu Paleocristià i que guarda les despulles de Mn. Serra Vilaró [An. IX, 198]. També és de planta quadrangular i presenta una forma molt semblant al localitzat l'any 1972. La motllura de base recorre només tres dels quatre costats: els que eren visibles des de la via. Un fet més que confirma la seva continuïtat sota el camí de la Fonteta. El plànol de situació de Sans marca un mur a l'est del monument que té una orientació diferent i no sembla guardar-hi cap relació funcional; en canvi, a ponent neix del mateix sòcol de carreus un mur d'uns 3 m. que tot seguit gira cap el nord fent un angle de 90° i acaba desapareixent després de 3 m. més [An. IX, 199]. L'interès d'aquest muret, que no queda reflectit en el plànol de Puig i Cadafalch, rau en que delimita un recinte darrera del monument. La identificació d'aquest petit recinte permet comparar aquest sepulcre monumental amb altres exemplars de la ciutat portuària d'Ostia on s'han conservat diversos sòcols també de carreus motllurats per tres dels seus costats i amb un recinte quadrangular adossat al darrera que sol ocupar una superfície dos o tres vegades superior a la del propi monument. Tenim un bon exemple en els sepulcres A20, A22 i B21 de la necròpolis de Porta Romana de l'esmentat jaciment, datats tots ells entre època republicana tardana i Tiberi (HEINZELMANN 2001) [An. IX, 200], una cronologia que podria ser aplicada també al nostre monument. El cos superior ha desaparegut, però hom ha proposat de reconstituir-lo en forma d'*ara* fonamentant-se en la troballa de restes *pulvini* monumentals en les proximitats (AMO 1979: 14-15), tot i que la troballa de les estàtues (que podrien concordar bé amb la cronologia que proposem) permetria també suposar un coronament turriforme. Del Amo considera que aquest monument és més tardà que les construccions situades a ponent i darrera, *ya que parece romper uno de los muros de aquella* (AMO 1979: 14). Aquest mur també hi podria haver passat per sobre, però en tot cas no queda clar en el plànol de Sans. En canvi, en el plànol de Puig s'aprecia just el contrari: que el mur es recolza contra el monument. Crec més probable aquesta segona opció, atès que els restants monuments del Camí de la Fonteta semblen pertànyer a època augustal o als segles I-II dC.

Entre el monument funerari i la bassa on va ser trobat el pedestal de *Fulvia Celera* es troba un recinte quadrangular aïllat. Podria tractar-se també d'una construcció de caire funerari, ja que es troba alineada amb la via i la seva cronologia és antiga, com

indica el fet que dos sarcòfags se superposen als seus murs.

Finalment, restes d'un conjunt d'edificis al sud de la cripta dels Enginyers disposats segons l'eix de la via i als que també atribuïm, com ja hem avançat, un destí funerari. En el plànol de Sans es distingeix força bé, en l'extrem occidental, un basament de carreus quadrangular d'uns 5'5 m. de costat en l'interior del qual hi figura l'epígraf "ánforas" [An. IX, 201]. Considerem que deu tractar-se d'un monument funerari similar als documentats al llarg del recorregut del camí de la Fonteta. La seva cronologia és incerta, tot i que ens inclinem a situar-lo també en el canvi d'era o en els segles I-II. En aquest sentit, els enterraments en àmfora del seu interior, que no s'adiuen bé amb aquesta cronologia, podrien ser d'un moment més avançat, una possibilitat a tenir en compte atés que els excavadors no van referenciar la seva posició. Aquest monument s'inscriu en un recinte a cel obert delimitat per murs, el qual mesura uns 14 metres de profunditat (és a dir, quasi 50 *pedes in agro*) i el frontal que dóna a la via és un mur de 39 m. (és a dir, gairebé 100 *pedes in fronte*). De totes maneres, la longitud d'aquest frontal no pot ser determinada amb claredat, ja que una sèrie d'estances mal definides que desconeixem si es relacionen o no amb aquest recinte introdueixen elements de confusió.

A un metre i escaig a l'est d'aquest monument i possiblement compresa en el recinte hi ha una construcció formada per dos ambients en el menor dels quals s'hi trobaren tres urnes cineràries a tocar del mur de fons i ben centrades (segons els plànols de Sans i Puig, que són aquí coincidents). Aquesta habitació deu ser aquella que estava *estucada y pintada, con señales de humo en las paredes* (TULLA ET ALII 1927: 72), ja que en el seu interior s'hi trobaren quatre urnes cineràries, segons els excavadors, tot i que en el plànol només es reflecteix la situació de tres d'elles. Les urnes eren de ceràmica i una d'elles es pot classificar, en base al dibuix presentat per Del Amo, com una cassola de cuina africana de la forma Ostia I fig. 270, amb una cronologia inicial entorn de l'any 100 dC. i amb perduració fins un moment imprecís de segle IV [An. IX, 202]. Una datació de segle II/III concorda bastant bé amb la tipologia de la cambra sepulcral, la qual té una forta semblança amb edificis similars de les necròpolis ostienses –Isola Sacra, Porta Romana, Via Laurentina– (vegeu especialment BALDASARRE 1987 i HEINZELMANN 2001) [An. IX, 203]. No creiem que pugui portar-se

més enllà, doncs és sabut que a la nostra ciutat les incineracions no superen aquesta època.

A continuació es mostren unes estructures de difícil definició: una sèrie de murs i una alineació de punts (entre quatre i set) que semblen indicar una columnata. Només en l'extrem oriental del conjunt es pot determinar una última construcció també de caràcter sepulcral que tenia accés des de la via, com mostrava el llinar conservat. Estava formada per un mínim de tres estances en l'interior de les quals es trobaren sepultures d'inhumació. El seu nombre difereix segons els plànols: dos en el de Sans i quatre en el de Puig. Ens fem més del segon perquè com ja hem advertit en el de Sans només hi figuren els sarcòfags de pedra. Novament hem de recórrer a l'arquitectura funerària d'Itàlia per trobar paral·lels, com el congut plànol de Perugia o alguns recintes d'Ostia [An. IX, 204, 205].

El conjunt d'edificacions al sud de la cripta dels enginyers doncs, ha de ser contemplat com un conjunt funerari alt-imperial constituït per diversos recintes annexes alineats respecte a la via que passa pel davant, comparables, per exemple, a aquells que van anar-se formant a les afores de la ciutat d'Ostia flanquejant els accessos a la ciutat.

Per altra banda, es constaten també enterraments dispersos d'època altimperial en la mateixa àrea de la necròpolis, però cal dir que aquests són molt minoritaris en comparació a l'*area* que es desenvoluparà a partir del segle III i especialment en els segles IV i V. Destaca en especial el monument funerari localitzat en l'àrea de la memòria 133 encara conservat en els jardins del Museu on s'excavà el sepulcre 1236. Altres sepulcres d'incineració i d'inhumació (1145, 1146 i 1154), situats pels voltants poden ser datats, com l'anterior, en època Juli-clàudia (AMO 1979: 26-28). Aquestes sepultures s'alineen respecte a la via que com ja hem dit és d'època augustal.

Les excavacions realitzades per nosaltres han tret a la llum un nou sector funerari amb 13 enterraments també alineats amb la via i possiblement limitats per un muret, amb un sepulcre de construcció més sòlida que els seus veïns ocupant una posició central. Coincideixen en practicar només el ritual inhumador, però altres aspectes com les orientacions, el tipus de sepultura i la presència o no d'aixovars

funeraris no sembla respondre a un patró comú. La seva cronologia, concretada a partir dels objectes que acompanyaven alguns cossos i de la tipologia dels contenidors amfòrics, gira entorn del segle III.

En tota aquesta àrea a ponent de la ciutat el component funerari és una constant. Primerament, centrat entorn de les vies, especialment la del camí de la Fonteta. Devia ser un paisatge similar al documentat en les ciutats d'Ostia, Sarsina o Aquileia, amb grans monuments funeraris flanquejant les vies, destacant sobre els sepulcres més senzills (vegeu especialment HESBERG-ZANKER 1985). Després, especialment en el baix imperi, les diverses àrees funeràries van créixer en nombre i importància, especialment aquell nucli que s'anà formant entorn de les tombes dels màrtirs de la ciutat.

4.4.-Alt imperi: l'àrea industrial i domèstica

En el suburbi occidental de Tàrraco, al mateix temps que la sistematització de la xarxa viària estructurava les alineacions de sepulcres, servia també per començar una explotació del terreny més enllà de la tradicionalment agrícola. La que hem anomenat "estructura augustal" en les nostres excavacions va ser construïda a finals del segle I aC. y la seva funcionalitat no queda clara, malgrat podriem inclinar-nos per alguna construcció de tipus agrari. La seva extranya ubicació, a tocar d'una torrentera, potser fou el motiu del seu abandonament pocs anys després ja en època de Tiberi, quan també es reomplí el barranc, el qual fou acabat de colmatar en època flàvia, amb la probable intenció d'anivellar el sòl per als conreus.

No volem ni podem estendre'ns sobre la complexa evolució urbanística del suburbi occidental de Tàrraco. Aquest seria tema per una altra tesi doctoral, i a més les notícies publicades són molt genèriques, sobretot pel recent d'aquests treballs. De totes maneres, en un article (ADSERIAS *ET ALII* 2000a) es donen algunes pautes que seguirem aquí per fer-ne algunes pinzellades. En l'anoment PERI 2 es detecten activitats de tipus extractiu: una pedrera que té el seu màxim període d'activitat en el segle I dC. i que queda abandonada sobre l'any 200, servint la seva superfície com a àrea d'enterrament (REMOLÀ-VILASECA 2000: 78-80).

A partir de la segona meitat del segle I dC., coincidint amb la construcció del gran complexe flavi en l'acròpolis de la ciutat, es produeix també una eclosió urbanística en aquest suburbi de ponent. Destaquen en especial els magatzems portuaris ubicats en la línia de costa. En època augustal es detectaven en l'àrea del teatre, però en època flàvia sembla que es produeix un desplaçament d'aquests cap a la zona de ponent, com ben encertadament han deduït els excavadors de part del complexe (POCIÑA-REMOLÀ 2001). D'aquesta manera, s'aixeca un vast conjunt de naus encarades a la línia de costa, algunes de les quals (les excavades en la parcel.la 22 dels PERI 2) han estat descrites com edificis amb murs de *caementicium* i pilars de carreus amb grans portes que s'obrien a un carrer de 10 m. d'amplada [An. IX, 206].

També al llarg del segle I dC. es documenta la construcció de *domus* suburbanes. Per exemple, l'excavada al carrer Alguer, d'època augustal (MACIAS-PUCHE 1997) o la localitzada en la parcel.la 12 del PERI 2 i de la qual va identificar-se el conjunt termal (REMOLÀ-VILASECA 2000: 87-88), i de finals del mateix són també alguns murs de difícil adscripció excavats en la parcel.la 11 del mateix PERI 2 (CURULLA 2000).

De la primera meitat del segle I dC. és una gran edifici possiblement públic, detectat en la cantonada dels carrers Pere Martell i Eivissa. S'estructurava en tres terrasses; en la inferior va ser excavat un gran pati quadrangular porticat i pavimentat amb grans lloses; en la terrassa superior un dipòsit allargat de 32 x 1'5 m. amb una capacitat mínima calculada en uns 134.000 l. envoltat de diverses habitacions. Alhora es canalitza una antiga torrentera que travessava el solar en direcció NE-SO mitjançant una conducció de grans dimensions (ADSERIAS *ET ALII* 1995).

Al llarg del segle II augmenta el caràcter residencial d'aquest àrea. Algunes de les naus portuàries de la parcel.la 22 són transformades en àmbits domèstics i al sud de la font monumental s'aixeca una nova *domus* amb paviments de *signinum* i vistoses pintures murals, amb un passadís central que donava accés a una sèrie d'estances entre les que cal destacar un *triclinium* de grans dimensions amb paviment de lloses de marbre i un larari (POCIÑA-REMOLÀ 2001; ADSERIAS *ET ALII* 2000a). També és en època antonina quan la *domus* del carrer Alguer és objecte d'una reforma que enriqueix

notablement l'edifici que queda proveït d'un pòrtic amb estances, dos *triclinia* i una fontana. Ressalta un magnífic paviment d'*opus sectile*, els sòcols de marbre i la decoració pictòrica (MACIAS-PUCHE 1997).

En el solar excavat per nosaltres no s'han localitzat estructures d'aquesta època, possiblement per ésser uns terrenys molt marginals respecte a la ciutat. Només la petita àrea funerària que com ja hem descrit es formà al voltant de l'any 200. En canvi, la situació de les restes excavades en la fàbrica de Tabacs és ben diferent. En el sector sud-oriental, certs murs orientats respecte a la via i una o dues petites estances provistes d'hipocaust conviden a hipotetitzar sobre la presència d'una *domus* suburbana clarament anterior a l'erecció del conjunt paleocristià. L'estat fragmentari i parcial de la planta no permet fer-se'n una idea, i només la presència d'estances calefactades suggereix l'existència d'uns banys privats. Més al nord es troba aquell dipòsit allargat amb un dels costats curts semicircular i provist de contraforts al qual ja hem fet referència, com a paral·lel, en el moment d'estudiar el dipòsit del sercor V-B. Aquest dipòsit (descriu en AMO 1979: 21-24) s'associa a una sèrie de canals de desguàs i suposadament deu ser una instal·lació de caire agrari. La seva cronologia és altimperial, possiblement en ús durant els segles I i II dC., amb una sèrie de reformes al llarg de la seva vida útil. Al nord d'aquest dipòsit s'hi troben altres estances: una d'elles, anomenada *impluvium* per Serra, contenia un petit recinte rectangular en el centre i pintures en les parets. Com bé diu Del Amo el destí que li atribueix el seu excavador és difícil d'acceptar, tenint en compte que no guarda cap relació amb estructures domèstiques, i creu que podria tractar-se de l'ambient d'un jardí, amb un petit estany o una font central, amb una cronologia de segle II dC. (AMO 1979: 31-32).

No obstant, les construccions altimperials més conegudes es troben en l'extrem septentrional de l'àrea excavada per mn. Serra Vilaró, disposades a tocar del costat oriental de la via romana. Actualment són visitables i fa pocs anys van ser objecte d'una reexcavació parcial i nova documentació (REMOLÀ 1996). Hi ha dos edificis que no sabem si guarden alguna relació. El primer, de dimensions més reduïdes, se superposa a un sepulcre monumental d'època juli-clàudia que hem referit abans i consta de mitja dotzena d'àmbits, dos dels quals són dipòsits amb sengles canalitzacions (AMO 1979: 31) amb una datació imprecisa posterior al 50 dC.; és l'edifici B del treball de REMOLÀ

1996. Més interessants es presenten les restes de l'edifici A, definit tradicionalment com una *villa*, tot i que la seva planta, amb absència d'una *pars rustica* i amb un sector termal ocupant la pràctica totalitat de la seva extensió plantejen nombroses dubtes en aquest sentit. Els darrers treballs d'excavació han fixat la seva cronologia inicial entre l'últim quart del segle I dC. i el primer del segle II. Es tracta d'una construcció que comprèn dos *balnea* en la meitat septentrional i una mena de pati en la meitat meridional al que s'associen unes poques habitacions. L'estat de conservació i la complexitat de les estructures ha suscitat algunes variants en l'atribució de les estances termals, tot i que coincideixen en lo fonamental. La darrera interpretació es deu a V. García Entero (GARCÍA 2001: 243-247) [An. IX, 207].

V. García s'extranya també del fet que la pràctica totalitat de la *villa* estigui ocupada pels banys. Creu que, d'haver existit més estances, aquestes haurien de situar-se al nord o a l'est *en una zona no documentada arqueològicament* (GARCÍA 2001: 245), però la veritat és que Serra va excavar tant al nord com a l'est i el que va constatar va ser precisament l'absència de restes relacionades amb aquest conjunt. T. Hauschild va suggerir que les sis estances situades més al sud i actualment aïllades formarien part de la *villa* (HAUSCHILD 1975: 13), però la distància que les separa i la impossibilitat de definir la funcionalitat d'aquest senzill edifici desaconsellen, en principi, la seva relació. Per tant, podria tractar-se únicament d'un establiment balneari.

L'edifici és de planta rectangular (uns 430 m²), lleugerament irregular i amb una orientació N-S. La meitat septentrional està ocupada pels àmbits calefactats i els seus espais de serveis, els quals presenten dues alineacions: una formada per tres sales ocupant el flanc occidental i disposades de nord a sud i l'altra, constituïda per dos ambients que es disposen d'oest a est dels banys. La meitat meridional presenta un cert buit en quant a sales balneàries, de manera que es documenten només una piscina d'aigua freda i dues estructures quadrangulars relacionades amb l'aigua. Aquest espai més o menys lliure d'uns 130 m² podria haver estat una *palestra*. Els banys haurien estat decorats amb un cert luxe, ja que algunes estances presenten restes de mosaics. Segons V. García (GARCÍA 2001), a qui seguim en la descripció, ens trobem davant d'un conjunt termal d'una certa entitat caracteritzat per la presència d'una *palestra* i dos conjunts d'habitacions calefactades que segueixen circuits d'ús retrògrads amb un

frigidarium comunitari. Remolà, en canvi, creu que cada sèrie de sales calentes comptava amb el seu propi *frigidarium* i no contempla l'existència de la suposada *palestra* (REMOLÀ 1996).

4.5.- Les destruccions del segle III

El segle III es perfila, per aquesta àrea suburbial, com un temps de decadència. En la primera meitat de segle es detecten els primers signes: abandonament del gran edifici del c/ Pere Martell i obliteració de la claveguera (ADSERIAS ET ALII 1995). En la parcel.la 18 del PERI 2 una *domus* és abandonada, i els banys de la *domus* de la parcel.la 12 queden també inutilitzats (REMOLÀ-VILASECA 2000). El mateix succeeix amb la rica *domus* del c/ Alguer, que és objecte d'un saqueig d'elements constructius (MACIAS-PUCHE 1997).

Les recents excavacions arqueològiques en la zona portuària i el PERI 2 han permès documentar nivells d'incendi seguits de destruccions en diversos punts. L'exemple més clar potser estigui en els edificis residencials de les parcel.las 30 i 31 del PERI 2 on, directament sobre els paviments i sota gruixudes capes de cendres i enderrocs, es trobaren nombrosos objectes ceràmics i metàl·lics, prova evident d'un fugida precipitada abans de l'incendi i ensulsiada de les construccions. Aquests nivells d'incendi han estat datats en la segona meitat del segle III. De la mateixa cronologia és l'incendi detectat en les termes imperials del c/ Sant Miquel i l'enorme abocador del c/ Castaños on, des de l'altura del c/ Zamenhof, van ser llençats gran quantitat d'elements constructius (carreus, basaments, capitells, etc.) amb evidents signes de rubefacció, acompanyats de milers de fragments ceràmics [An. IX, 208]. Per la mateixa època els magatzems portuaris de la parcel.la 22 s'enderroquen i les infraestructures del suburbi queden colapsades: alguns carrers són abandonats i a d'altres els queda l'amplada reduïda. La coberta de la font monumental del c/ Eivissa s'ensorra (MACIAS-REMOLÀ e/p). Un panorama similar sembla endevinar-se en la part central intramurs de la ciutat, on s'han detectat senyals d'incendi datades en la segona meitat del segle III, així com edificis domèstics abandonats en el mateix moment (BERMÚDEZ 1993).

Aquest panorama sembla repetir-se en les restes altimperials dels terrenys de la

fàbrica de Tabacs. Lamentablement no sabem exactament en quins llocs es detectaren els estrats d'incendi i menys encara quina era la seva cronologia. Respecte a la seva localització, els autors de la memòria es limiten a dir que *las ruínas halladas ahora son restos de quintas o villas arrasadas por el incendio; claramente salieron en el solar (...) paredones ahumados y capas de cenizas hasta de 40 cm. de espesor* (TULLA ET ALII 1927: 11). Més endavant concreten més: quatre urnes cineràries foren trobades en una habitació pintada i amb senyals de fum a les parets (TULLA ET ALII 1927: 11), la mateixa que hem identificat abans com una estança de caràcter sepulcral del segle II dC. Es pot suposar que les capes de cendres fóssin trobades entre aquests murs, corresponents a una sèrie de cambres funeràries que havien estat provistes de teulades, com bé mostra el paral·lel de la ciutat d'Ostia a que abans ens hem referit.

En el sector excavat després per Serra Vilaró no s'observen senyals d'incendi d'edificis. Inclús en les nombroses estances del conjunt termal situat més al nord, vora la via, no es descriu un estrat d'incendi generalitzat (altra cosa són capes de cendres inherents al propi funcionament de les sales calefactades). S'acostuma a admetre que aquests edificis profans corresponents a l'àrea de la memòria 133 no van superar el daltabaix del segle III (SERRA 1935: 85). Possiblement fou així, però almenys de manera parcial algunes de les estances continuaren utilitzant-se fins èpoques posteriors, com exposarem més avall.

Ara cal tractar, encara que sigui de passada, quin significat històric tenen aquests incendis i destruccions que tan bé ha pogut determinar l'arqueologia en el suburbi de ponent i àdhuc en el suburbi portuari. Fins fa pocs anys, els historiadors locals havien fonamentat la invasió dels francs dels voltants de l'any 260 en els textos clàssics per una banda i en dos testimonis de caire arqueològic per l'altra: els tresorers d'Altafulla i del c/ Governador González de Tarragona. El tema de les invasions germàniques ha fet córrer molta tinta, i la historiografia ha passat de magnificar-les a minimitzar-les. La tendència actual és més equilibrada i s'admet que les incursions van tenir un impacte negatiu, però que no foren la causa única i directa de la crisi (per una visió actualitzada a la Tarraconense, vegeu PALOL 1999). Per la ciutat de Tarragona són fonamentals els treballs de Sánchez Real (SÁNCHEZ 1951 i SÁNCHEZ 1957) i Recasens (RECASENS 1966: 154-157).

Els textos d'Aureli Víctor (*Caes.*, 33.3) i Eutropi (IX, 8, 2) afirmen que els francs van conquerir la ciutat i inclús el primer refereix que després d'agafar els vaixells van navegar cap a Àfrica. Els textos són clars en aquest sentit. La qüestió està en saber si van devastar tota la ciutat o només els barris suburbials. Els nivells de cendres i enderrocaments detectats tant en el suburbi occidental com en la zona portuària són prova de les destruccions hagudes en aquesta zona. De fet, l'apresament dels vaixells devia fer-se lògicament al port. Coincidint en cronologia es troba el gran abocament del c/ Castaños, que prova la destrucció pel foc d'edificis monumentals situats dalt de la carena rocosa i per tant dins de la muralla. Aquest podria ser una prova que els francs van aconseguir penetrar dins de la ciutat, però caldria contrastar aquest fet amb altres nivells d'incendi intramurs que no han estat mai convenientment publicats.

L'anàlisi dels dipòsits monetaris més o menys cotanis, tradicionalment relacionats tots ells amb les incursions bàrbares, ha de ser feta minuciosament, perquè les cronologies de tancament són variables i no sempre coincidents amb les proposades per les ràtzies. Per tant, sembla que responen també a diversos motius (CAMPO-GURT 1980). Els dipòsits monetaris tarraconenses del segle III van ser estudiats per Hiernard ja fa alguns anys (HIERNARD 1978), i del més recent recull de dipòsits monetaris de Tarragona i el seu Camp (MAROT 1999: 329) n'hem extret les següents dades:

Dipòsit monetari	Nombre monedes	Datació final
Els Munts I	277	266
Els Munts II	16	255-256
Tarraco-C/ Gov. González	105	266-267
Tarraco	+50	253-268
Tarraco-Teatre	30	post. 270

T. Marot creu que les dates d'emissió de les monedes més recents no són un referent del tot fiable per establir la cronologia de la seva ocultació, i d'aquesta manera el dipòsit de Els Munts II, que per altra part és el que disposa d'un menor nombre d'exemplars, podria haver-se extraviat deu anys més tard de l'emissió de la última moneda, coincidint així amb el tresor d'antoninians (MAROT 1999: 330). La data d'aquestes incursions és un tema controvertit. G. Alföldy opina, seguint en això Sánchez Real (SÁNCHEZ 1957),

que la invasió dels francs es va produir entre el 259 i el 262, i creu que la data del 265 porporcionada per un altre text clàssic (Eusebi-Jeroni, *Chron, ad a. 264*) és massa tardana (ALFÖLDY 1991: 39-40). En canvi, les ocultacions monetàries semblen indicar l'any 266. En tot cas, no és aquest un tema fonamental pel discurs del nostre treball i per tant el deixem obert, conformant-nos amb saber que aquestes es produïren en temps de l'emperador Gal·liè.

El que sí volem remarcar són les conseqüències desastroses que aquesta incursió dels francs tingué sobre el suburbi occidental de Tàrraco, tal com confirmen els testimonis arqueològics.

4.6.-El segle IV

Després de les destruccions d'època de Gal·liè, el suburbi occidental no torna a ser habitat, al menys en la forma i densitat en que ho havia estat anteriorment. Les activitats detectades des d'aquest moment fins a finals del segle IV en les excavacions del PERI 2 consisteixen per una part, en l'expoli d'elements constructius dels edificis enrunats, i per l'altra, en la reactivació de la funció funerària (MACIAS-REMOLÀ, e/p). En canvi, més a ponent i potser en relació amb la creixent importància de la necròpolis de Sant Fructuós s'hi instal·len en les proximitats dues *domus*. La primera fou excavada per Serra Vilaró i la segona per nosaltres mateixos.

A ponent de la necròpolis, en l'àrea de la memòria 111 (SERRA 1930) es posà al descobert la primera *domus*. La seves restes estaven bastant malmeses, però deixen entreveure una casa molt senzilla i de reduïdes dimensions. Sembla adossar-se per orient a una mena de mur paral·lel al riu i per ponent toca amb els enterraments de la necròpolis. Serra Vilaró va interpretar un espai central com un atri, al que s'obrien dues habitacions. També hi ha una mena de passadís i un àmbit absidal. A occident es documentaren alguns dipòsits, un pou i diverses canalitzacions. Alguns murs se superposaven a sepulcres, i a la inversa, de la qual cosa es dedueix que la *domus* s'edificà quan la necròpolis ja havia començat a expandir-se, i que quedà abandonada abans de la seva fi. A més, pel que fa a la cronologia comptem amb un altre element: sota un dels paviments es trobà un bronze de Jovià (363-364 dC.), amb la qual cosa es

podria portar la seva construcció per aquests anys o després. Més complex és trobar la data d'abandonament, per la qual comptem només amb un important lot numismàtic localitzat dins una gerreta, en el fons d'un forat que travessava el paviment d'un dels dipòsits; les més tardanes del conjunt de 328 monedes pertanyien a Constanci II, amb la qual cosa es crea un conflicte ja que l'abandonament seria anterior a la pròpia edificació (!). Aquesta contradicció ja va ser posada de manifest per Del Amo (AMO 1979: 38-41), la qual proposa una data més tardana per a l'ocultació de les monedes. En tot cas caldria revisar-les novament. De totes formes, el fet que alguns enterraments se superposin a les estructures sembla indicar que aquesta senzilla *domus* de la segona meitat del segle IV no hauria tingut un període d'utilització gaire dilatat.

Entre aquesta *domus* i la que hem excavat se situava en època altimperial aquell doble conjunt termal i altres estances annexes que ja s'han descrit. Doncs bé, en dos punts s'han detectat repavimentacions sobre la vella estructura datades a partir de mitjans del segle IV, la qual cosa demostra que, al menys algunes de les estances continuaven en ús, tot i que desconexem amb quina finalitat (AMO 1979: 32 i REMOLÀ 1996: 49)

La segona *domus*, excavada parcialment i en un estat de conservació variable depenent del lloc, ha estat estudiada en capítols precedents. Amb una superfície superior als 600 m² presenta una planta quadrangular i disposa d'un pati central. Un eix de simetria regeix la construcció. Hi destaquen els banys en l'ala oriental i una sala absidada afegida en un segon moment. Els materials arqueològics recuperats en els nivells fundacionals han donat una cronologia de 333/350 i el moment d'abandonament és, com el cas anterior, més problemàtic de determinar. En principi l'escàs material ceràmic assenyala una data de principis del segle V, però la presència de nombrosos bronzes d'imitació relacionats amb una reforma del *praefurnium* l'avança probablement a la segona meitat de segle.

Després del pas dels francs l'epigrafia proporciona dades sobre alguns intents de recuperació puntuals com la construcció de la *porticus Ioviae [basilicae?]* entre els anys 286 i 293 (RIT 91) i la restauració de les *thermae Montanae* (RIT 155) a finals del segle III o principis del IV. Sobre aquestes últimes s'ha proposat la seva identificació

amb les termes públiques del carrer Sant Miquel, que són objecte d'una restauració just en aquest moment (MACIAS/REMOLÀ e/p). Però l'arqueologia també demostra per aquest moment un col.lapse urbanístic. Efectivament, durant el segon o tercer quart del segle IV es documenta l'abandonament del sistema urbà de clavegueram de la part mitja i baixa de la ciutat, inclòs el gran col.lector que baixa pel carrer Apodaca (ADSERIAS *ET ALII* 1997). A més, es detecten nous estrats d'incendi, aquest cop en l'interior del recinte murat, en el mateix fòrum de la colònia i cases adjacents.

Les excavacions de Serra Vilaró en el fòrum de la ciutat van posar en evidència que l'edifici havia estat destruït per un incendi de grans proporcions (SERRA 1932). També la plaça veïna, anomenada "de les estàtues" fou afectada pel foc (HERNÁNDEZ 1884). Per la datació d'aquest incendi comptem amb un conjunt de monedes trobat sota un tambor de columna caigut entre les cendres. Són 40 bronzes estudiats per Balil (BALIL 1967) que donen una data final de l'any 353, amb una anòmala concentració de monedes de Magnenci, la qual cosa va servir de base a Járrega per plantejar com a causa una possible conflicte armat entre els partidaris de Constanci II i Magnenci (JÁRREGA 1990). El fòrum mai va ser reconstruït. Les estructures domèstiques excavades en el carrer Fortuny núm. 12 també estaven cobertes per una capa de cendres i restes de vigues carbonitzades just sobre les pavimentacions. Aquest nivell ha estat datat en la segona meitat del segle IV (ADSERIAS *ET ALII* 1997). Després d'aquest gran incendi no es troben a Tarragona indicis clars de noves destruccions, ni relacionats amb la invasió del 409 ni amb la usurpació de Màxim, ni tan sols amb l'ocupació d'Euric el 476.

En aquesta àrea residencial intramurs no es detecten després noves ocupacions. Sembla com si la població s'hagués desplaçat a altres zones, previsiblement al barri portuari, ja que el poblament de l'acròpolis –circ i fòrum provincial- no es farà efectiva fins la cinquena centúria. Així doncs, es defineix per al segle IV una ciutat amb una gran àrea central enrunada amb possibles usos agraris. En canvi, les inhumacions segueixen respectant la línia del *pomerium*.

4.7.-Les àrees funeràries (segles IV-V)

Serà en la segona meitat del segle III quan començaran a formar-se les grans àrees funeràries de la Tàrraco baiximperial, les quals adquiriran un gran desenvolupament en els segles IV i V. Aquestes són tres: dues en el suburbi occidental i una al nord (Mas Rimbau). Els darrers estudis sobre món funerari a la ciutat de Tàrraco en època taradana (MACIAS-REMOLÀ 1999 i GURT-MACÍAS 2002) han permès obtenir una visió de conjunt, ja que incorporen també les darreres troballes. Els elements comuns són: enterraments fora muralles, ritus d'inhumació, escassos aixovars funeraris – presents només en els sepulcres més antics-, i cos dipositat generalment a sol ixent.

Ens hem de referir primerament a la conegudíssima Necròpolis paleocristiana també anomenada de Sant Fructuós, excavada en gran part per Serra Vilaró. El lector podrà trobar una bibliografia abundosa, però la fonamental està constituïda per les memòries de Serra (SERRA 1928, 1929, 1930 i 1935), els seus treballs de conjunt (SERRA 1936 i SERRA 1948), i per la tesi doctoral de M.D. del Amo (AMO 1979). Naturalment, són molts més els treballs que d'una manera total o parcial hi fan referència com l'estudi de sarcòfags (CLAVERIA 2001), inscripcions (ALFÖLDY 1975 i NIQUET e/p), etc. Es tracta d'un conjunt arqueològic fonamental no només per la història de la ciutat, si no també per l'arqueologia cristiana de les províncies. Es considera que és la necròpolis a l'aire lliure més variada i extensa d'Occident. Mn. Serra Vilaró va documentar poc més de 2000 sepulcres, però la xifra és molt superior perquè a aquests s'hi ha de sumar bona part de la superfície excavada sota la direcció dels enginyers de la fàbrica de Tabacs, de la que hi ha molt poques dades. De totes maneres, una ullada sobre la planta de la basílica permet adonar-se de la diferent densitat de sepulcres, segons fós la part excavada per uns o per l'altre, una diferència que no respon a la realitat si no a la deficient documentació dels treballs previs a l'entrada en escena de Serra Vilaró. Així, pot entreveure's que el nombre de sepultures podria haver arribat fàcilment a les 3000 ó més.

En aquests terrenys, com hem vist, ja s'hi trobaven alguns enterraments alt-imperials en relació amb el sistema viari. El més que probable enterrament de les restes de Sant Fructuós, Auguri i Eulogi l'any 259 va generar al seu voltant una gran necròpolis que s'explica pel desig dels fidels d'enterrar-se a redós de les tombes martirials. Aquesta necròpolis va quedar ben delimitada pels treballs del seu principal

excavador: un possible muret de tanca pel nord, la via del camí de la Fonteta pel sud, la via que deriva de l'anterior per l'est i una *domus* del segle IV per l'oest. Ocupa una superfície d'uns 8000 m² i aproximadament en el sector centre-oriental s'edificà, a començaments del segle V, una basílica dedicada, segons tots els indicis, als màrtirs locals. Cal suposar que anteriorment a la basílica s'hauria alçat en un lloc indeterminat del cementiri una *memoria martyrum* que l'arqueologia no ha pogut identificar, però l'exemple d'altres ciutats –penso en el cas de Santa Eulàlia de Mèrida (MATEOS 1999)- així permet imaginar-ho. El moment àlgid d'aquest cementiri se situa en els segles IV i V i cap a mitjans del segle V hauriem de situar el seu moment final, tot i que hi ha una continuïtat fins els segles VI-VII circumscrita al recinte de la basílica. Dues característiques distingeixen aquesta necròpolis de les restants. La primera és la constant superposició d'enterraments, com a solució a la manca de sòl més proper a la tomba santa. Aquestes superposicions van ser ben estudiades per DEL AMO (1979), i van servir de base per establir una periodització de la tipologia sepulcral. Aquesta *densificació*, com hem dit, és pròpia d'aquest cementiri i constitueix una prova més de la presència dels màrtirs. Un segon element singular és la riquesa i varietat dels elements sepulcral. Em refereixo a determinats elements sumptuaris com ara els nombrosos sarcòfags (alguns d'importació i altres de taller local), laudes de mosaic, i un ric i variat repertori epigràfic. A més, la presència de mausoleus magnífics arquitectònicament tota aquesta àrea. Alguns –ja ho hem vist- s'adossen a la basílica, i l'anomenada cripta dels Enginyers i la seva veïna destaquen per llur monumentalitat. La seva cronologia coincideix amb el moment més important de la necròpolis: de mitjans del IV a mitjans del V. No ens entretindrem en fer la descripció de la tipologia de sepulcres (sarcòfags, *tegulae* a doble vessant, àmfores, taüts, etc.) ni dels elements tumulars (prismàtics, en *mensae* en sigma, *triclinia*, etc.); el lector podrà trobar-les en les obres de Serra Vilaró (SERRA 1944) i Del Amo (AMO 1979).

El major mausoleu es troba al nord-est de la necròpolis de Sant Fructuós, a cavall entre aquesta i el conjunt paleocristià objecte de les nostres excavacions, aïllat de qualsevol altra construcció [An. IX, 209]. Excavat per Serra Vilaró, va ser reexcavat i novament estudiat per Th. Hauschild fa 35 anys (HAUSCHILD 1975). Es pot descriure com una construcció de planta central amb una sala circular en l'interior d'uns 8 ó 9 m. de diàmetre, proveïda d'una estructura de nínxols circulars i rectangulars alternats,

inscrita en una forma exterior quadrangular. Les seves dimensions exteriors són gairebé les mateixes que la sala central amb nínxols de Centcelles. Actualment només es conserva la fonamentació de la meitat de l'edifici (la restant queda oculta sota la carretera), feta de còdols lligats amb terra, sobre la que s'assenta una base de còdols lligats amb morter de calç; es tracta d'un sistema documentat abastament en la necròpolis i àdhuc en les nostres excavacions. També s'observen les empremtes de carreus expoliats resseguint les cares externa i interna de la construcció. Serra Vilaró ja va comparar aquesta construcció amb un gravat de Ligier publicat en l'obra de Laborde (LABORDE 1806: lám. 57) on es representen les ruïnes d'un monument que correspon, segons les anàlisis de Serra Vilaró i de Hauschild, al mateix mausoleu, exactament a la part actualment oculta actualment pel terraplè de la carretera. Les dimensions del monument i el grau d'elaboració arquitectònica posat de relleu en l'estudi de l'investigador alemany són una prova de la magnificència d'aquest gran mausoleu tardoromà. Algunes teselles blaves i vermelles de pasta vítrea trobades entre les restes podrien haver format part de la seva decoració. Hauschild conclou que és aquest l'únic edifici de la península Ibèrica amb sala circular estructurada en nínxols totalment independent; el defineix com mausoleu i el data entre finals del segle III i principis del IV. Del Amo posa en qüestió aquesta cronologia i l'avança a mitjans del IV (els arguments en AMO 1979: 174-177).

Ja hem vist com a redós de la via existent sota el camí de la Fonteta va generar-se una àrea sepulcral, probablement ja des d'època republicana, que l'acabà convertint en una mena de via sepulcral, a la manera d'aquelles tan ben documentades en altres ciutats com Sarsina i Ostia. Doncs bé, aquests terrenys continuaren tenint un ús funerari, però ara amb unes característiques ben diferents dels enterraments altimperials i ben diferents també de la necròpolis de Sant Fructuós. Contràriament al que s'observava en aquesta última –caracteritzada com deiem per una densa ocupació de l'espai i uns límits ben definits–, neixeran en aquest suburbi occidental una sèrie de concentracions d'enterraments separades entre elles, limitades de vegades per murets, a més d'alguns sepulcres aïllats. És a dir, que no és una necròpolis contínua si no agrupacions independents, que de vegades compten amb alguns centenars d'enterraments. Malauradament la urbanització d'aquesta zona en els anys 60 i 70 del segle passat va comportar la destrucció incontrolada de grans sectors, i coneixem només algunes dades

puntuals (SÁNCHEZ 1973; AMO 1973). La resta ha estat excavada els últims anys, i de moment només algunes dades han estat publicades. Per tant, l'estat actual dels nostres coneixements és bastant limitat. Aquesta gran àrea està situada entre la muralla i la necròpolis de Sant Fructuós, amb els extrems en l'Av. Vidal i Barraquer, angle sud-oriental del Parc de la Ciutat, plaça Ponent i c/Felip Pedrell [An. X, 44] ocupant una àrea de tendència circular amb un diàmetre aproximat de 500 m.

Alguns sectors han pogut ser ben excavats i han estat publicats convenientment. Probablement el més conegut és l'excavat en el Parc de la Ciutat l'any 1987 (TED'A 1987). Les obres que feia aquí l'Ajuntament de Tarragona –sense cap mena de control arqueològic malgrat els coneguts antecedents (detallats en TED'A 1987: 26-28)- van malmetre un bon nombre d'enterraments i part d'una estructura domèstica alt-imperial, així com dos edificis funeraris. Aturades les obres, l'Escola-taller excavà una petita porció dels enterraments –concretament 89- que quedaven limitats dintre d'una cala. Un cop acabada l'actuació arqueològica, una superfície 10 vegades major a l'excavada situada a orient de la cala, darrera els núms. 47-55 de l'av. Ramon i Cajal, fou completament arrasada per les màquines. Malgrat tot, la petita part excavada gaudeix d'una bona publicació. La seva datació se situa entre el segle IV i la primera meitat del V. Són enterraments senzills, majoritàriament amb contenidor d'àmfores, *tegulae* o taüt de fusta, limitats al sud-oest per un muret de pedra [An. IX, 210].

Una tònica similar semblen seguir les restes localitzades en altres indrets: els solars de l'av. Ramón y Cajal, 35 (AMO 1973) on a més es trobà un sarcòfag de marbre estrigil.lat (BERGES 1970); Pere Martell, 11 (CORTÉS 1981); carrer Alguer, 5 (SÁNCHEZ 1973; REMOLÀ 2000: 104); i altres troballes, algunes inèdites, reflectides en el treball de CORTÉS-GABRIEL 1985. També dins de la mateixa línia estan els enterraments excavats el 1993 en un solar de la cruïlla de les avingudes Ramón y Cajal i Prat de la Riba (FOGUET-VILASECA 1995 i BEA-VILASECA 2000). Aquí els sepulcres, principalment àmfores i caixes de *tegulae*, en un nombre de 220, es disposen ben ordenats en fileres, amb els cossos mirant a est majoritàriament. No hi ha superposicions i un muret limita l'àrea d'enterraments per un lateral [An. IX, 211]. L'absència de deposicions d'objectes amb una finalitat ritual és la norma, i aquells recuperats només es relacionen amb l'ornament personal (anells, etc.). La cronologia proposada pels excavadors és de

principis de segle IV fins a finals del segle V. A més, les restes humanes recuperades gaudeixen en aquest cas d'un complet estudi paleopatològic (BAXARIAS 2002).

Entre aquesta àrea i el carrer Eivissa hi ha una zona on les inhumacions semblen absents o, en tot cas, es documenten molt esporàdicament. En canvi, al voltant de la via romana sota el camí de la Fonteta, en el mateix lloc abans ocupat pels monuments funeraris, i més al sud, les sepultures tornen a ser abundoses, tot i que no amb la intensitat de la zona de Ramón y Cajal-Alguer. La primera excavació a gran escala, incomprensiblement encara inèdita (a excepció de les dues breus notes a MEMÒRIA 1979: 27 i VILALTA-TARRATS 1993), s'efectuà en els treballs previs a la construcció de la Casa del Mar, amb la troballa de nombrosos enterraments baix-imperials. Altres enterraments de l'anomenat PERI 2 resten majoritàriament inèdits. L'excepció a aquest panorama certament decebedor és el destacable treball de PEÑA-YNGUANZO 2002, on es fa l'estudi de 20 inhumacions trobades en la parcel.la 17 pertanyents a una concentració més àmplia limitada al sud per un muret. La presència d'aixovars funeraris ha permès datar-la en la segona meitat del segle III i inicis del IV. Aquest conjunt continua per sota del carrer adjacent –no excavat- i a l'est, sobreposant-se a una antiga pedrera en la parcel.la 18 (REMOLÀ-VILASECA 2000: 79-80).

Un aspecte sobre el qual s'ha d'incidir és en l'existència d'edificis funeraris presents en tota la zona. No es tracta de grans mausoleus com els que veiem en la necròpolis de Fructuós si no de recintes de planta quadrangular que contenen en el subsòl un elevat nombre de sepulcres. Dos d'aquests han estat recentment estudiats: els excavats en el c/ Pere Martell 15 i en la parcel.la 31 del PERI 2 (GARCÍA-REMOLÀ 2000). De fet, en la cruïlla entre Pere Martell i Ramón y Cajal existeix una certa concentració d'aquest tipus d'edificis. Alguns estan publicats i altres resten inèdits.

El primer fou descobert el 1942 a Mas Aymat/ Mas Murciano (ubicat aproximadament en la cruïlla esmentada) i excavat per Serra Vilaró, però lamentablement mai fou publicat. Les fotografies de Valentines (quatre publicades en HERNÁNDEZ-LÓPEZ 2000: 59-60) permeten definir-lo com un recinte rectangular pavimentat amb *opus signinum*, sota el qual s'hi disposaven ben alineats diversos *loculi*. S'aprecia en les fotografies la reutilització d'elements arquitectònics, un bon indicador

de la seva cronologia tardana. Un altre recinte igualment inèdit de similars característiques fou excavat per personal del Museu Arqueològic l'any 1971 al solar núm. 6 del c/ Pere Martell (possiblement equivalent a l'actual núm. 17), amb enterraments al voltant.

Darrera el núm. 19 del mateix carrer els treballs del TED'A van poder documentar en secció dos nous sepulcres de cambra que acabaven de ser arrasats per la maquinària que efectuava les obres del Parc de la Ciutat [An. IX, 212]. En la corresponent publicació (TED'A 1987: 137-141) es destacava la seva importància perquè es documentaven monuments funeraris tardoromans per primer cop fora de la necròpolis, probablement per desconeixement dels dos que hem referit anteriorment i al de la Casa del Mar. El sepulcre de cambra I, de planta rectangular, conté enterraments sota el pis en una sèrie de *formae* o compartiments d'obra revistits amb *opus signinum* i la utilització d'un sistema de cobriment mòbil mitjançant llosetes de pedra o ceràmica. Els paral·lels d'aquest sepulcre I cal buscar-los en les necròpolis ostienses, i més concretament a Isola Sacra, en una sèrie de recintes bàsicament tardoantonins i severians corresponents a les últimes fases d'aquella necròpolis, els quals es caracteritzen per la presència de *loculi* disposats ordenadament, inclús en diversos pisos, i previstos ja des d'un moment inicial, emmarcats en un paulatí procés d'implantació del ritus d'inhumació (BALDASARRE 1987). En el cas d'Ostia es tracta d'edificis de caràcter familiar, però no pot excloure's que estiguessin lligats amb algun col·legi funerari i en tot cas són pagans. Del sepulcre de cambra I trobat al Parc de la Ciutat els excavadors no concreten el moment de la seva construcció, però constaten la seva utilització fins el segle V. El sepulcre de cambra II era de dimensions més modestes, de planta quadrangular i amb dos enterraments segellats per paviments de *signinum*.

En el carrer Pere Martell núm. 15 ha estat excavat el darrer recinte descobert (GARCÍA-REMOLÀ 2000). Es tracta d'una edificació de planta rectangular de 12'50 x 7'40 m. amb un petit àmbit annex centrat en el tancament oriental. El subsòl, sense compartimentacions internes, presentava una quarentena de *loculi* amb una certa organització, però de cap manera prefabricats com en el cas del sepulcre de cambra I que hem referit unes línies més amunt. Els enterraments eren segellats per una capa de

signinum. La seva cronologia és de segles IV-V. Alguns enterraments foren localitzats fora de l'edifici, així com una petita làpida cristiana dedicada a la *fidelissima Callistrate*.

Aquestes construccions detectades en el carrer Pere Martell –cinc- segueixen la mateixa orientació, que coincideix a més amb la direcció de la via romana que travessa el Parc de la Ciutat. Permeten parlar d'una zona on es concentraren al llarg dels segles IV-V una sèrie d'edificis funeraris, envoltats també d'enterraments a cel obert. En certa manera recorden els seus homònims d'algunes ciutats com Ostia, també alineats en torn de les sortides de la ciutat, tot i que aquells tenen una cronologia més alta.

Encara es poden sumar dos nous recintes, aquests ubicats bastant més al sud. El primer, darrera la Casa del Mar, era una antiga piscina que en una fase ulterior havia estat reutilitzada per encabir-hi una sèrie d'enterraments en *formae* (VILALTA-TARRATS 1993) [An. IX, 213]. El segon ha estat trobat en la parcel·la 31 del PERI 2 (GARCIA-REMOLÀ 2000) i té unes dimensions de 16'50 x 6'50 m. i els seus excavadors li han assignat una datació de segles IV-V. En el seu interior es van poder documentar 23 enterraments ordenats en bateria seguint una orientació N-S. En el paviment de terra compactada afloraven lleugerament els túmuls, realitzats amb murets que delimitaven una capa de *signinum*; un d'ells tenia forma de *mensa*.

Els dos recintes publicats en GARCIA-REMOLÀ 2000 tenen idèntica cronologia, són de planta rectangular, ocupen una superfície propera als 100 m² i es constata que les sepultures es fan a mesura que es necessiten, contràriament al que es va detectar en el sepulcre I del Parc de la Ciutat i possiblement al solar núm. 6 del c/ Pere Martell i a la Casa del Mar. Els autors consideren que els dos recintes que estudien serien descoberts en base a la feblesa dels murs. Però en d'altres, com els sepulcres de cambra del Parc de la Ciutat sembla segur el seu cobriment.

En aquest repàs sobre les àrees funeràries tardoromanes no podem oblidar la necròpolis de Mas Rimbau, situada en la vessant meridional de la muntanya de L'Oliva, a 650 m. de l'antiga acròpolis de Tarraco. S'han excavat uns 500 enterraments, però és molt més extensa, ja que una part fou destruïda en els treballs inicials i alguns solars

s'han excavat de manera molt parcial. No hi ha superposicions i els sepulcres guarden un cert ordre. La orientació predominant és amb els cossos mirant a est. L'anàlisi de la tipologia dels enterraments ha permès establir dues fases diferenciades: la primera i més antiga se situa entre la segona meitat del segle III i el segle V i es caracteritza per la presència d'aixovars funeraris en les tombes de cronologia més alta i una tipologia de fosses cobertes amb *tegulae* o en àmfores. La segona fase correspon amb una àrea situada a oest de la primera i presenta majoritàriament fosses cobertes amb lloses, amb una cronologia de segles VI-VII (vegeu MACIAS-REMOLÀ 1999, amb bibliografia anterior). D'aquesta última procedeix precisament una llosa amb una *menorah* incisa (BEA-VILASECA 2000).

A mig camí entre la necròpolis de Mas Rimbau i la ciutat s'excavà un mausoleu de planta quadrangular (4'4 x 4'6 m.) provist de tres absis, un a cada costat excepte en el meridional que allotja l'accès, el qual està precedit per un vestíbul parcialment porxat (ADSERIAS *ET ALII* 2000b) [An. IX, 214]. Es data en el segle IV i els nivells d'abandonament corresponen ja al VII. En l'exterior van ser trobats 6 sepulcres. És interessant la tipologia de l'edifici a nivell arquitectònic. Podem esmentar paral·lels com la tomba de *Cl. Antonia Sabina* a Sardis (HESBERG 1994: 220) o, més proper a nosaltres, el mausoleu de Sádaba estudiat per A. García y Bellido (GARCÍA 1963) [An. IX, 215].

Els sepulcres tardoromans excavats en el nostre solar es concentren exclusivament en l'interior del temple i l'atri que el precedeix, la qual cosa està indicant per l'edifici una funció essencialment funerària. És interessant el contrast amb la basílica excavada per Serra Vilaró. En aquella, la més que probable presència dels cossos sants va omplir les naus de sepulcres però també va generar al seu voltant una gran necròpolis *ad sanctos*. Aquest darrer aspecte no es dona en el nostre conjunt. Es confirma també el límit septentrional de la necròpolis de Sant Fructuós establert per Serra Vilaró: entre aquella i la nostra no hi ha continuïtat.

4.8.-El segle V

El canvi entre els segles IV i V representa pel suburbi occidental un període d'eclosió urbanística. En la necròpolis de Sant Fructuós es potser on es detecta millor

[An. X, 46]. Del Amo considera que és entre mitjans del segle IV i mitjans del V el moment de màxima expansió del cementiri i el moment també d'erecció dels diversos mausoleus, tant els que s'alcen independents com aquells que s'instal·laren adossats a les naus del temple (AMO 1999). També pertany a aquest moment la gran fossa amb restes dels banquets funeraris (anomenada “choza del sepulturero”).

La basílica, construïda finals de la quarta centúria o a principis de la següent com hem argumentat anteriorment, és de tres naus, amb absis semicircular, transsepte i probable contraabsis quadrangular. Constitueix amb quasi total certesa la *memoria/martyrium* de Sant Fructuós, Auguri i Eulogi que devia ser aixecada en aquests moments per substituir-ne un altre que l'arqueologia ha estat incapaç de localitzar. En aquest sentit, la proposta de Serra Vilaró d'identificar el sepulcre núm. 24 com la suposada tomba dels màrtirs ha de ser llegida amb prudència. Com bé assenya Del Amo, és possible que hagués estat així, però de cap manera es pot assegurar (els arguments, en AMO 1979: 243-244). També podria ser que algun dels mausoleus annexes a la basílica n'hagués contingut les relíquies. El que difícilment pot dubtar-se és que els cossos sants eren dins la basílica; les restes epigràfiques ho confirmen, sobretot aquell petit fragment on pot llegir-se [*Fru*]ctuosi A[ugurii et Eulogii] (RIT 942) [An. IX, 216]. També algunes làpides fan referència explícita a una *tumulatio ad sanctos*: dues esmenten una *sede sanctorum* (RIT 1008 i 1010) [An. IX, 217], i la inscripció musiva de la tomba d'Òptim conté l'expressió *sancta Crhisti* (sic) *in sede quiescis* (RIT 937) [An. IX, 181], fent referència a que tot l'edifici està consagrat a Déu (DUVAL 1993: 198-200). Les inscripcions demostren que ens trobem davant d'un temple de culte eucarístic amb altar i lloc de commemoració martirial (GODOY 1995: 190). El caràcter central d'aquest es manifesta en la seva situació respecte del cementiri i en la riquesa i varietat dels elements de senyalització sepulcral que conté el paviment: un mínim de sis laudes musives (comptant les dues de la cripta dels Arcs) i dues inscripcions sepulcral formant part del paviment del temple, tot i que el seu nombre seria bastant superior com ja hem advertit en capítols precedents. També en la basílica i els seus voltants és on es concentren els elements més sumptuosos com ara els sarcòfags, que gairebé sempre es troben reutilitzats (CLAVERIA 2001: 58-61). Ja hem fet esment també de la contínua superposició de sepultures com un tret característic d'aquesta necròpolis i que òbviament té una explicació del desig dels cristians d'estar

vora els cossos sants i l'edifici que els aixoplugava.

La presència d'un baptisteri en aquest context no ens ha de sorprendre. És conegut que els baptisteris no es troben associats només a les seus episcopals; els santuaris martirials de prestigi també en podien estar proveïts. Possiblement també contemporànea és la gran construcció meridional adossada a la basílica que ocupa una superfície aproximada de 1.800 m². Aquesta, com hem dit, sembla modulada en funció de la basílica i s'hi relaciona tan íntimament que en el seu interior s'allotja el baptisteri. Destaca un pòrtic tetràstil encarat a la ciutat precedit d'una escala que devia ser l'accés principal. La planimetria antiga mostra un gran espai obert junt a la basílica (un pati?) i diversos espais coberts, alguns dels quals bastant espaiosos (de fins 130 m²). Un edifici d'aquestes dimensions deu tenir un cert caràcter religiós lligat amb la basílica, i sobre la seva funció podrien plantejar-se hipòtesis diverses.

Les restes arqueològiques objecte de les nostres excavacions estan situades uns 130 m. al nord de la basílica excavada per Serra Vilaró. Clarament conformen un conjunt arquitectònic independent, però íntimament relacionat no només per la via romana si no també per l'atracció que devia suposar la veïna presència dels màrtirs, amb la seva basílica, les dependències annexes, els mausoleus i els milers d'inhumacions.

Els edificis es disposen en torn d'un pati d'uns 10.000 m². Sense dubte la basílica és la construcció principal. De dimensions menors que l'anterior, mostra unes estudiades proporcions i un acurat disseny arquitectònic. L'absis és quadrangular, i disposa de transsepte, contraabsis i dues cambres probablement amb funcions de sagristia. Un atri de planta quadrangular, provist d'estances laterals amb possible font central precedeix el temple. Els sòls d'*opus signinum*, l'absència de teselles i altres elements nobles deixen entreveure una ornamentació senzilla. Un silenci epigràfic gairebé total (només quatre inscripcions documentades) dificulta la seva interpretació, però els aproximadament 200 sepulcres existents sota el temple i l'ambulacre de l'atri evidencien que estem davant d'una basílica funerària. L'absència de sepulcres en el centre de l'absis i la troballa d'un *stipes* a poca distància constitueixen els únics indicis de l'altar i la seva situació. Amb el mateix argument negatiu s'ha pogut definir la línia

de cancells.

Altres construccions veïnes i contemporànies de la basílica tenen un caràcter agrari: una gran dipòsit a cel obert, un pou, una possible premsa, i diverses construccions, algunes de poques estances, que podrien haver estat locals d'emmagatzematge o corrals. Només aquella situada al sud del pati de planta quadrangular i pati central podria ser identificada, amb dubtes, com una vivenda.

El gran moment del conjunt paleocristià del Francolí és el període comprès entre la segona meitat del segle IV i la primera del V. Els indicis apunten a que la *domus* suburbana excavada per Serra i construïda en el segle IV s'abandona en la segona meitat del segle V. A mitjans del mateix segle V la funció cimiterial de la necròpolis de Sant Fructuós es ralentitza notablement, com demostra l'absència d'àmfores utilitzades com a contenidors funeraris que superin aquesta cronologia, mentre el seu ús es constata en altres necròpolis tarraconenses de moments més avançats (MACIAS-REMOLÀ 1999). A partir d'aquest moment i fins un moment no determinat (segle VI?) els pocs enterraments semblen concentrar-se en la zona de la basílica. Per exemple, el sepulcre 30 al qual ja hem fet esment anteriorment, o el sepulcre 6.

La basílica septentrional excavada el 1994/95 no conté materials arqueològics que superin la meitat del segle V, i l'estat de les restes evidencia que al tancament del temple va succeir el seu desmunt conscient i ordenat per tal de recuperar tots els elements aprofitables (columnes, etc.), dels quals no s'en va trobar ni rastre. Es presenta doncs per la segona meitat de la cinquena centúria un panorama més aviat decadent: la gran àrea de la necròpolis de Sant Fructuós queda reduïda a la basílica i ambients meridionals, i potser el conjunt excavat per nosaltres queda abandonat.

Les excavacions del PERI 2, és a dir, de l'extrem occidental del suburbi portuari, han posat al descobert una sèrie de *domus* tardoantigues que s'edificaren entre finals del segle IV i els primers anys del V. En general estan articulades en torn d'un pati que sovint compta amb un pou per a l'aprovisionament d'aigua i estan dotades de petits banys, com els descoberts en les parcel·les 22a i 31 (ADSERIAS *ET ALII* 2000a). Aquestes *domus* es troben aïllades unes d'altres i es fa patent una certa desorganització

de l'espai. El sistema viari perviu de forma parcial amb carrers sovint més reduïts que els seus precedents altimperial, però es documenta també la ocupació, total o parcial, d'antics carrers, cosa que es fa patent sobretot en la parcel·la 31. Aquest hàbitat domèstic tan esponjat es deu –potser- a que estem en un sector perifèric del barri portuari. Més centríques estan les termes públiques del carrer Sant Miquel, les quals havien estat restaurades després de la incursió germànica del segle III i continuaren complint la seva funció fins un moment indeterminat del segle V, en que són reconvertides en espais domèstics (MACIAS-REMOLÀ e/p). El barri portuari es mantindrà actiu fins el final de la ciutat antiga, com indiquen els conjunts ceràmics recuperats (MACIAS-REMOLÀ 2000).

En l'àrea mitja intramurs, situada entre l'acròpolis i el barri portuari, l'arqueologia no ha constatat noves construccions d'importància, i tot indica que la zona segueix convertida en un cap de runes –alguns investigadors es refereixen a un paisatge *agroubà*-. No obstant, els límits superior i inferior d'aquesta àrea no estan encara ben definits, i podria pensar-se en una ocupació residual en alguns sectors. Per exemple, en el turó de 25 m.s.n.m. que va fer desaparèixer la pedrera del Port i sobre el que no hi ha dades. Podem també esmentar un edifici demolit el segle XIX al carrer Gasòmetre i que Hernández Sanahuja va identificar –ajudat per la seva imaginació- amb unes termes públiques (HERNÁNDEZ 1884). Es tractava d'una sèrie de voltes paral·leles ubicades entre el teatre i el fòrum encarades a migdia, dalt de l'espadat del turó i enretirades uns 50 m. respecte del tall, com si formessin una plataforma per suportar un edifici superior. Cal remarcar una dada que sembla haver passat per alt en els més recents estudis d'arqueologia tardana de Tàrraco; formant part de la seva fonamentació es trobà l'any 1857 un conjunt de 37 AE2, de la següent manera: “reunidas en una concavidad abierta a propósito en la parte superior de un gran sillar, cubierto con una pequeña losa de mármol, enterrado bajo los cimientos de la Thermas públicas (...). Desde luego se colige que se pusieron allí de intento como un recuerdo (...)” (HERNÁNDEZ-ARCO 1894: 326). Més de la meitat de les monedes corresponen a Teodosi i als seus fills Honori i Arcadi, i la seva cronologia final és de l'any 395 (MAROT 1999: 331). Pel lloc on foren trobades sembla clara la seva funció, com el mateix Hernández indica. Es tracta d'una dada a tenir en compte ja que ens està indicant la construcció –o restauració- d'un gran edifici de característiques rellevants en aquesta zona de la ciutat, entre dos vells edificis

públics completament enrunats en aquell moment (el fòrum i el teatre) sobre l'any 400 dC. La muralla en aquesta zona devia seguir –al menys en part- en bones condicions i el sentit sacre del *pomerium* també, en el sentit que les àrees funeràries mai van arribar a penetrar-hi.

En el segon quart del segle V es constata la ocupació del recinte del fòrum provincial. Aquest és un fet trascendental per la ciutat a molts nivells. Implica un important canvi ideològic amb el triomf del cristianisme que deriva en l'amortització definitiva d'uns edificis colossals destinats a glorificar el culte imperial, que ara resten sense sentit; possiblement és també una mostra de la incapacitat de l'administració per afrontar el seu manteniment; i a nivell urbanístic significa l'adequació d'una vasta extensió de terreny superior a les 12 Ha per a nous usos. Tenim doncs que per primer cop en la història de la ciutat l'acròpolis es constitueix en espai domèstic. Les seves restes són sumament senzilles, construïdes sovint amb materials reaprofitats que alternen amb abocadors de deixalles. S'ha suposat que la part superior del recinte, corresponent al temple i els seus voltants seria destinada a usos eclesiàstics, tot i que les restes arqueològiques no determinen aquest fet fins la següent centúria (MUÑOZ 2001: 58-61). També és lícit suposar una àrea dedicada a l'administració provincial, que va seguir en funcionament fidel a Roma fins l'últim moment, com sembla demostrar el pedestal dedicat als emperadors Lleó i Antemi, dels anys 468-472 (RIT 100).

L'any 1971 s'excavà parcialment un gran edifici situat dins la muralla, en un espai a orient del gran fòrum provincial (BERGES 1974). Els treballs posteriors de S. Keay (KEAY 1984) i X. Aquilué (AQUILUÉ 1992) van permetre datar la seva erecció en la primera meitat dels segle V. Es tracta d'un edifici de grans proporcions construït amb grans murs de pedra lleugerament escairada –un pseudo *vittatum*- reforçats a distàncies regulars per cadenes de carreus que defineixen àmbits, alguns dels quals són dipòsits. Intervencions posteriors han evidenciat que la seva superfície és encara més extensa (PIÑOL 2000), conservant-se alguns dels murs fins una alçada superior als 5 metres. També s'hi relaciona d'alguna manera la columnata amb arcades que partint de la muralla arribava fins l'antic mercat del Fòrum, actual seu de l'ICAC. El reaprofitament d'antics materials de construcció es constata arreu. Definir el destí d'aquesta gran construcció no és feina fàcil, però evidentment es tracta d'un edifici singular en el

panorama de l'arquitectura de la Tàrraco del segle V. En tot cas no creiem que pugui sostenir-se la hipòtesi de Berges proposant l'existència d'una basílica en aquest lloc perquè la planta de les estructures no s'hi adiu.

En resum, doncs, en el segle V es configura una Tàrraco dual, amb dos nuclis de poblament separats per una distància de gairebé un kilòmetre: el Casc Antic, amortitzant les immenses estructures flàvies, i el barri portuari. És precisament la zona del port la que mostra els primers signes d'una renovada vitalitat urbana, amb la construcció de noves *domus*, i també amb la creació del complex eclesiàstic del Francolí: dues basíliques amb diversos edificis associats. L'acròpolis es veurà també ocupada a partir del segon quart de segle per ambients domèstics. El desmunt d'edificis altimperials i el reaprofitament dels seus materials no implica necessàriament una arquitectura pobra. Ja hem descrit minuciosament l'acurada planificació del temple excavat per nosaltres. S'hi podrien afegir la construcció d'aquell desconegut edifici entre el teatre romà i el fòrum sobre l'any 400 i el notable edifici de la plaça Rovellat.

4.9.-Els darrers segles

No és fàcil explicar el motiu pel qual el conjunt paleocristià del Francolí sembla entrar en una forta decadència a partir de finals del segle V. Les dades indiquen que de tot el complex (l'excavat per Serra i després per nosaltres) en va restar actiu només el més essencial: la basílica martirial. L'epigrafia funerària cristiana de la necròpolis de Sant Fructuós compta amb algunes làpides que concreten la data. La més antiga és de l'any 393; altres esmenten els anys 455, 459 i 471 (RIT 945 a 947); i finalment una, dubtosa, RIT 948, de l'any 503 (ALFÖLDY 1991: 89) [An. IX, 218]. Les sepultures més tardanes semblen efectivament concentrar-se en la basílica i voltants. Per exemple, el sepulcre 6, recolzat contra un dels murs de la basílica, situat en l'exterior i a un nivell superior que la resta, conté la inscripció reutilitzada més tardana de la necròpolis (AMO 1979: 134), datada l'any 471 (RIT 947).

S'ha descrit en fulls anteriors com la basílica de la necròpolis va acollir un segon paviment d'*opus tessellatum* superposat directament a l'original de *signinum*, el qual va cobrir la totalitat d'inscripcions funeràries –incloses les musives-. Aquest segon

paviment no conté inscripcions ni aixopluga nous sepulcres. Tenint en compte que els últims enterraments deuen ser dels primers anys del segle VI, caldrà datar el paviment de grans teselles a partir d'aquest moment. Així ho creu també Del Amo (AMO 1979: 242). D'aquest mateix moment deu ser també la nova sistematització del santuari, amb la creació d'un muret de separació i un esglaó que comunica amb la nau central, amb clara relació amb el paviment tesellat, que es veu limitat per l'esmentat muret. La presència en la zona de bronzes del segle VI i elements decoratius de caire visigòtic datables entre la segona meitat del VI i el segle VII [An. IX, 219] ens informen sobre la continuïtat del temple, com a mínim, durant tot el segle VI (vegeu *supra*, el capítol referent a la cronologia de la basílica). Una altra reforma de datació incerta afecta el baptisteri que perd la seva funció primigènia en ser coberta tota l'estança per un paviment d'*opus signinum*.

A principis de segle VI la necròpolis de Sant Fructuós devia ser un vell cementiri, amb una basílica que necessitava certes reformes. Aquestes tingueren lloc possiblement en la primera meitat del segle VI i van implicar per al temple l'anul·lació de la seva funció funerària i baptismal. Aquest important canvi comporta la desaparició de la necròpolis de Sant Fructuós com a tal, que a partir d'aquest moment –segle VI– es veurà reduïda a la basílica, la qual serà mantinguda, suposem, pel prestigi que encara conservava en funció de les relíquies que custodiava o havia custodiat –si aquestes havien estat objecte d'una translació–.

No podem passar per alt l'epitafi del bisbe Sergi (*ca.* 520-555) conservat en un manuscrit de París (Bibliothèque Nationale, lat. 8093, f. 16r). Darrerament ha estat posat en dubte que l'epitafi hagués existit realment (MIRÓ 1997), però a manca de més elements preferim no pronunciar-nos al respecte (remetem al breu comentari de GÓMEZ 2002: 126). Es tracta d'un *carmen* epigràfic laudatori del que ens interessen els quatre primers versos:

*Sollers magnanimus pius ingenio cato
hic quiescit in tumulo Sergius pontifex s(an)c(tu)s
[qu]i sacri labentia restaura(n)s culmina templi
haud procul ab urbe construxit cenobium s(an)c(t)is*

Segons el text, Sergi hauria restaurat els sostres enfonsats del temple sagrat i hauria construït un monestir no lluny de la ciutat. Quin era el temple sagrat? Dificilment podia ser la nova catedral que acabava de ser construïda en el punt culminant de l'acròpolis de la ciutat. Podria ser, en canvi, alguna de les dues basíliques del Francolí i precisament la basílica de Sant Fructuós és objecte de reformes en aquesta època. Creiem probable que fós aquest el temple restaurat. El *coenobium* de les afores de la ciutat no sabem on era, però per primer cop i d'una manera explícita s'esmenta un cenobi a Tàrraco, en un moment en que ja comencen a proliferar arreu. Només a tall d'hipòtesi s'ens acut pensar si l'edifici situat al sud de la basílica de Fructuós no podria haver estat en realitat el cenobi de l'epitafi de Sergi. El text diu el cenobi *pels sants*; però quins sants? els tres màrtirs? El fet d'instal·lar un monestir per tenir cura del santuari està documentat en altres ciutats.

En aquesta primera meitat del segle VI s'operen grans canvis en els edificis eclesiàstics. Hi ha els primers indicis de desmunt d'estructures flàvies a gran escala en el recinte de culte, que es documenten tant en les restes existents en la zona del claustre de l'actual Catedral, que inclou la construcció d'una gran cisterna (BOSCH *ET ALII* e/p), com en el Col·legi d'Arquitectes, amb un edifici estructurat a base de naus que ha estat proposat com un possible episcopi (AQUILUÉ 1993 amb la cronologia concretada en MACIAS 1999: 235-238) [An. IX, 220]. La troballa de restes visigodes i d'algun enterrament del segle VII en les proximitats (HAUSCHILD 1992 i HAUSCHILD 1996) ha servit de base per situar en aquesta zona la Catedral visigoda (MUÑOZ 2001: 58-61, amb comentaris i tota la bibliografia referent). Cal recordar que és en aquest moment quan es produeix la monumentalització dels centres episcopals, com es constata a *Barcino* i *Egara* (GURT 1999: 71). També és durant el segle VI quan es construeix una basílica sobre l'*arena* de l'amfiteatre on havien sofert martiri Fructuós i els seus diaques (TED'A 1990: 205-240 i GODOY 1994 amb la cronologia especificada en MACIAS 1999: 227-230) [An. IX, 221]. Amb aquesta nova etapa edilícia es configurarà una nova topografia que s'anirà desenvolupant fins assolir el panorama reflectit en l'Oracional de Verona. Nosaltres no entrarem en aquest aspecte perquè ens cenyim a l'àrea suburbial, amb una cronologia que, si bé arriba probablement fins el segle VII, sembla que ho fa d'una residual i per inèrcia. D'una manera o altra la implantació dels nous espais de culte devia incidir negativament en el conjunt paleocristià del Francolí. Un altre factor

que podria haver repercutit en la decadència de l'àrea suburbial són les inundacions del riu, de les quals n'hem trobat testimonis arqueològics, tant d'època altimperial (en la via) com baiximperial (sobre els paviments de la *domus*). Igualment la cripta excavada pels enginyers es trobà colmatada de llims (TULLA *ET ALII* 1927: 6). La història demostra que, al menys en els dos darrers segles, cada 50 anys aproximadament es produeix un gran avinguda que ho inunda tot al seu pas. L'aiguat de Santa Tecla el 1874, l'aiguat de Sant Lluç el 1930 (que destruï part dels materials trobats en les excavacions de Serra Vilaró) i el de l'any 1994 (que de no haver estat pel modern mur de contenció hauria cobert completament les restes excavades per nosaltres) en són testimonis eloqüents. Si aquesta situació es donava en temps dels romans –com semblen demostrar els estrats de llims- podríem considerar-la com una de les possibles causes de la devallada.

En el segle VI la situació de les necròpolis també varia. El suburbi occidental deixa de ser la zona preferent d'enterrament. A canvi, continua activa la necròpolis de Mas Rimbau fins a final de l'època antiga (MACIAS-REMOLÀ 1999) i es creen noves àrees, com l'adjunta a la basílica de l'amfiteatre amb més d'una cinquantena de sepulcres dels segles VI-VIII (TED'A 1990: 235-239) i potser una altra relacionada amb la Catedral visigoda. En tot cas, els escassos enterraments intramurs són molt esporàdics (vegeu GURT-MACIAS 2002: 96).

Tanmateix, es consolida el procés urbanístic iniciat el segle anterior amb l'establiment de dos nuclis de població (acròpolis i marina), el qual continuarà també fins el final de l'antiguitat tardana i curiosament es reemprendrà després de la restauració de Tarragona fins l'expansió del segle XIX.

5. DISCUSSIÓ I CONCLUSIONS

5.1.-Els inicis de l'església de Tàrraco (segles III-V)

Tàrraco, com a capital de la Tarraconense i com a ciutat que gaudia d'unes comunicacions privilegiades, tan marítimes com terrestres, va acollir aviat diversos cultes orientals, i probablement aviat devien arribar també les primeres notícies del cristianisme. Malgrat la tradició de la vinguda de Sant Pau, no tenim dades fiables dels orígens i cal esperar fins a mitjans de segle III per la primera dada certa (per una valoració del cristianisme a l'antiga Tàrraco, vegeu MUÑOZ 2001).

Aquest preciós document són les actes del martiri del bisbe de la ciutat Sant Fructuós i dels seus diaques Auguri i Eulogi en el marc de les persecucions de l'emperador Valerià, els quals, després d'un judici davant del governador Emilià, foren cremats a l'*arena* de l'amfiteatre el 21 de gener de l'any 259. Les actes, autèntiques, ens mostren ja per aquesta època una comunitat assentada, plenament organitzada i en bona convivència amb els ciutadans no cristians. Defugim en aquest treball de narrar el procés i extreure'n les dades històriques, i remetem al lector interessat al magistral estudi de Franchi dei Cavalieri (FRANCHI DEI CAVALIERI 1959). Anotem només que el text de la *Passio* assoliria amb el temps una gran difusió, com demostra que el mateix Sant Agustí dedicà el sermó 273 als tres sants i que Prudenci la seguís en l'himne VI del seu *Peristephanon*. I advertim també que aquestes actes són el segon testimoni ferm de cristianisme a la Península Ibèrica, només darrera de l'epístola 67 de Sant Ciprià, datada els anys 254-255 –obvio dues mencions molt generals d'Irineu i Tertul·lià– (SOTOMAYOR 1979: 39-49).

La persecució de Valerià anava adreçada als dirigents de l'església, i la comunitat va seguir existint. Trobem noves referències l'any 314 quan dos delegats del bisbe, el prevere Probacià i el diaca Càstor, acudeixen al I concili d'Arle (BLANCH 1985: 25; FLÓREZ 1770: 31), però no serà fins el darrer quart del mateix segle que obtenim alguna informació més generosa amb la decretal del papa Sirici al bisbe de Tarragona l'any 385, responent un conjunt de qüestions plantejades pel bisbe Himeri al seu antecessor el papa Dàmas, que tot just acabava de morir. A banda de marcar una

sèrie de disposicions orientades tant a regular la vida religiosa com a frenar l'heretgia priscil·lianista, ens interessa sobretot el fet que es comença a entreveure el caràcter metropolità del bisbe de Tàrraco. El pontífex li ordena que faci complir les seves disposicions no només als *corepiscopos diocesis tuae*, si no també als gallecs, bètics i lusitans (FUENTES 1992: 21). De fet, és en el segle IV quan trobem les primeres manifestacions arqueològiques del cristianisme; ens referim al testimoni de les àrees funeràries, principalment la necròpolis de Sant Fructuós, amb una notable mostra d'epigrafia. També és d'aquest moment l'excel·lent mausoleu de Centelles que continua essent objecte de debat entre els més prestigiosos especialistes (obviem referir l'extensa bibliografia i esmentem només els darrers treballs de HAUSCHILD-ARBEITER 1993, ARCE 2002 i GALDON 2002). Els testimonis arqueològics, doncs, reflecteixen la creixent importància en el si de la ciutat, la qual es manifestarà plenament en la següent centúria.

És en el canvi del segle IV a V que el Conjunt Paleocristià del Francolí pateix una profunda transformació que porta a l'erecció de dues basíliques, aixecades amb pocs anys de diferència. És un testimoni de la puixança del fenomen cristià a Tàrraco i alhora un indicador de la veneració que se sentia pels tres màrtirs. Implica també una certa capacitat econòmica –de l'Església o d'alguns dels seus membres- i una bona organització. Els testimonis literaris continuen en la mateixa línia; el bisbe Hilari assiteix al I Concili de Toledo l'any 400 i pocs anys més tard el papa li tramet una nova decretal per solucionar problemes derivats de la qüestió priscil·lianista amb altres bisbes hispans, la qual cosa sembla confirmar novament el seu caràcter metropolità.

Per a la nostra ciutat és d'una gran importància l'epístola 11 de la correspondència de Consenci amb Sant Agustí, datada l'any 419, és a dir, en el moment de màxim desenvolupament del conjunt paleocristià objecte del nostre estudi, amb les dues basíliques i edificis annexos en plè funcionament. La carta forma part del lot descobert per J. Divjak i ha estat estudiada a fons per J. Amengual (AMENGUAL 1980, 1984, 1992 i 1994). El text narra una complicada trama per desemascarar priscil·lianistes, que aquí no repetirem. De la lectura del document es cospa una església plenament consolidada i estructurada, amb bisbes, diaques, preveres i monjos, amb les seves respectives atribucions. Entre moltes altres primícies, la carta ens dona el nom

d'un bisbe tarraconense desconegut: *Titianus*. Ticià és el primer metropolità que coneixem investit amb aquesta funció; per a la resta d'*Hispania* s'haurà d'esperar més d'un segle perquè esdevingui quelcom semblant (AMENGUAL 1984: 14). Es constata, per tant, que de manera ferma s'ha establert una estructura metropolitana a la *Tarraconensis*. En la documentació apareix esmentat un bisbe, *Agapius*, de qui hom ha suposat que fós una mena de bisbe auxiliar de Ticià (AMENGUAL 1994: 54). La primacia del bisbe de Tàrraco sobre *Hispania* continuarà essent indiscutible fins el segle VII quan s'esdevindrà l'enfortiment de la seu de Toledo promocionat pels monarques visigots. Amb motiu de l'enrenou organitzat per Consenci i Frontó es convocà un concili l'any 419. Aquest és anterior al que es tenia pel primer (any 516) fins la descoberta de la carta i en ell hi intervingueren 7 bisbes. Cal afegir aquí que la correspondència del segle V albira altres concilis provincials tarraconenses dels quals només en tenim brevíssimes referències (VILELLA 1997). L'any 465 el papa Hilari respondrà algunes qüestions de disciplina eclesiàstica al bisbe Ascani i se li adreça dient-li *Ascanius Episcopus et universi episcopi Provinciae Tarraconensis* (BLANCH 1985: 28). Es confirma novament el caràcter metropolità del bisbe de Tàrraco alhora que la seva importància en els darrers dies de l'Imperi.

A banda de la constatació de que l'església tarraconense era a inicis del segle V una seu forta, aquí ens interessen especialment les escadusseres informacions de caire edilici que poden extreure's del document, recollides en AMENGUAL 1992. Un dels implicats era la màxima autoritat militar d'Hispania: el *comes Asterius* i part de la seva família que probablement vivia a Tarragona. Tot indica que la residència d'*Asterius* era el *praetorium*. Les dades sobre els edificis eclesiàstics són una mica més generoses. Els bisbes es reuneixen al *secretarium*. Possiblement era una sala de sessions on els membres del clergat es reunien per a dialogar i resoldre els problemes. Alguns autors han proposat traduir el mot com *cancelleria*. Del context es dedueix que se situava a prop de l'església i possiblement comunicat amb ella. També disposava d'un encadirat addient. Hom entreveu que el *secretarium* formava part de l'*episcopium*, juntament amb la catedral, el baptisteri i la pròpia residència del bisbe.

De manera obligada ens hem de referir al *monasterium* de l'intrigant monjo Frontó. Diu Amengual que l'epístola 11 que estem comentant és el segon lloc en la

literatura hispànica on apareix aquest mot, precedit només per un text de Baquiari escrit sobre l'any 410 (AMENGUAL 1984: 12-13). Frontó diu exactament: “*in civitate (...) Tarraconensi, in qua mihi monasterium instruxi, (...)*” (CONS. *Ep.* 11, 2, 1), és a dir; “En la ciutat (...) de Tarragona, en la qual m’he construït un monestir, (...)”. A partir d’aquest fragment s’ha suposat que Frontó va construir un monestir urbà i que d’una manera o altra hi devia haver una comunitat, tot i que s’en desconeix com era. Així, Amengual es pregunta “Podem pensar que, al menys Frontó, fundador del monestir urbà, havia adoptat una vida d’estil augustiniana? No ho sabia respondre; però els procediments de què se serví no semblen respondre a l’ideal del monacat d’Hipona” (AMENGUAL 1984: 13). El mateix investigador ressalta que tenim aquí una notícia molt primerenca del monacat hispànic, i al mateix temps s’extranya que el monestir s’establís a la ciutat, quan habitualment els monjos cercaven per establir-se illots costaners o indrets solitaris (AMENGUAL 1994: 57).

Finalment, la correspondència entre Consenci i Sever es refereix als suburbis de les ciutats de Menorca i de Tàrraco. El *suburbanum* és descrit com un lloc plàcid i agradable, i del text sembla deduir-se que és lloc freqüentat.

5.2.-Els primers edificis cristians

En contrast amb la relativament abundant informació que posseïm per al segle V en quant als edificis eclesiàstics, per als segles anteriors estem sumits en la més absoluta foscor. La presència d’una comunitat organitzada a mitjans de segle III queda reflectida en les actes martirials. Sobre el lloc de reunió i celebració de la litúrgia no tenim cap dada, però segons els coneixements que tenim en altres ciutats devia ser una casa privada o alguna construcció d’altre caire adaptada a les necessitats. Són les *domus ecclesiae*, el paradigma de les quals és aquella excavada en el llunyà enclavament de Dura Europos, adaptada a les necessitats de la comunitat cristiana sobre l’any 230 dC. (KRAELING 1967). Reformades el millor possible per acollir les noves necessitats, acostumaven a constar d’una sala de reunions per als serveis religiosos, cambres per instruir els catecúmens, un baptisteri, etc. No hi ha per tant una arquitectura monumental i específica; conseqüentment la seva identificació és un problema gairebé insoluble, inclús en la mateixa Roma, on les restes fins ara identificades són molt

escasses. Per exemple, la *domus ecclesiae* trobada sota la basílica de *SS. Giovanni e Paolo al Celio* amb una utilització cristiana en el segle IV, prèvia a l'edificació del *titulus Byzantis et Pammachii* que la substituï (BRENK 1995).

A partir de l'any 259 el sepulcre dels tres màrtirs, que segons tots els indicis es trobava a la necròpolis, es convertiria en un punt de referència per als cristians, però no pot pensar-se encara en una estructura monumental. En aquest sentit cal recordar que les actes reflecteixen que els fidels van recollir les restes dels seus cossos i les van conservar. És el testimoni més antic de la veneració de relíquies de màrtirs en la Península Ibèrica (SOTOMAYOR 1979: 56).

Desconeixem si el lloc de reunió de la comunitat tarraconense patí l'efecte del primer edicte contra els cristians de Dioclecià l'any 303 en el que es manava destruir les esglésies i cremar els llibres (SOTOMAYOR 1979: 59). En tot cas, no tenim notícia de cap màrtir a la ciutat en aquesta persecució que es mostrà molt més virulenta que la de Valerià i que generà màrtirs tan coneguts com Sant Vicent de València o Sant Fèlix de Girona. Pocs anys després amb el famós edicte de Milà -313- s'inauguraria una nova època. Precisament és en el segle IV –ja ho hem dit- que apareixen els primers testimonis arqueològics de cristianisme a la nostra ciutat, sobretot de caràcter epigràfic, i també de caràcter monumental, com l'excepcional mausoleu de Centelles. Cal suposar pel segle IV –després de l'edicte- un lloc de reunió on se celebrarien les reunions litúrgiques, dotat amb un mínim de les instal·lacions necessàries: baptisteri, etc. No sabem si, amb més o menys reformes, aquest lloc de reunió és el mateix que s'esmenta cent anys després en la correspondència de Consenci.

Ja s'han analitzat les escadusseres informacions de caire edilici que sobre Tàrraco aporta la correspondència estudiada per Amengual. Es confirma per a l'any 419 l'existència d'un *secretarium* o sala de reunions comunicada amb la basílica episcopal. Ara bé, on era l'episcopi? El text no ens aclareix res al respecte, i sobre la seva ubicació alguns investigadors han llençat hipòtesis que caldrà valorar adequadament. En alguns articles recents on s'han plantejat qüestions sobre el cristianisme primitiu de Tàrraco i la seva edilícia es proposa identificar les estructures del Conjunt Paleocristià del Francolí com el primer episcopi de la ciutat (MACIAS 1999: 313; MACIAS 2000: 264; MUÑOZ

2001: 57). Com bé argumenten aquests dos investigadors, cal excloure l'acròpolis perquè no ha començat el desmantellament de les estructures provincials i de moment sembla que conserva encara el seu caràcter oficial. Llavors, i en absència d'altres restes identificades, defineixen l'episcopi en mig de la necròpolis paleocristiana, amb la catedral servant les relíquies dels màrtirs –una hipòtesi que ja va llençar Puig i Cadafalch, tot i que amb unes connotacions diferents (PUIG 1936: 19)-. En paraules d'Andreu Muñoz: “La concentració d'una gran àrea d'enterraments cristians magnetitzats per la veneració dels antics màrtirs de la ciutat, la presència de dues basíliques, d'estructures d'hàbitat i propietats agrícoles, ens porten a reiterar la necessitat, de moment, que s'ubiqués aquí el primer episcopi de la ciutat. Només a tall d'hipòtesi podríem dibuixar una articulació de l'espai presidit per una basílica episcopal erigida en el lloc on els màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi van ser enterrats, amb baptisteri i amb dependències annexes que esdevindrien els àmbits de la residència i l'administració episcopal. A poca distància, i atret per la sacralització de l'espai, s'hauria gestat un centre monacal que bé podria acomplir determinades funcions de servei a l'Església local” (MUÑOZ 2001: 57).

Sense dubte, els defensors d'aquesta hipòtesi estan influenciats per la notable concentració d'edificis cristians en aquesta àrea i per la riquesa i abundor de materials: sarcòfags, inscripcions, laudes musives, etc.; i també per l'absència d'elements similars en la resta de la ciutat –recordem que estem a inicis del segle V-. La notabilíssima mostra d'elements cristians en l'àrea de la necròpolis no ha d'extranyar-nos; es tractava d'un prestigiós santuari martirial i com a tal els cristians hi sentien una gran atracció.

L'argument *ex silentio* –la manca d'altres restes localitzades en la ciutat- no és un element vàlid des del nostre punt de vista. Tarragona ha estat una ciutat en constant transformació durant molts segles i malauradament les destruccions de restes antigues s'han succeït i se succeeixen encara a un ritme vertiginós. Per exemple, l'àrea intramurs que va ser devastada per la Pedrera del Port i tot l'eixample del segle XIX. Grans extensions van ser rebaixades sense cap mena de control arqueològic i de tot plegat s'en conserven alguns objectes descontextualitzats que es van poder recollir d'entre les runes. Amb aquestes condicions, la presència d'una basílica podria haver passat perfectament desapercibuda, més encara si es trobés en un estat d'arrasament

com la que hem tingut oportunitat d'excavar. La suposada monumentalitat de la basílica tampoc és garantia de la seva identificació. Fins a cert punt sorprèn com ciutats tan explorades com Roma o Ostia continuen donant novetats en aquest aspecte; en són testimonis descobriments tan sorprenents en la última dècada com la basílica circiforme de Via Ardeatina (FIOCCHI 1999) o la basílica episcopal d'Ostia (HEINZELMANN *ET ALII* 1997).

El lloc d'enterrament més desitjat pels cristians del temps en que escriu Consenci era la necròpolis de Sant Fructuós. Les evidències mostren que les àrees d'enterrament van respectar el perímetre amurallat inclús en el segle V. Per tant, sembla lògic pensar que si l'església episcopal s'hagués alçat *intra muros* no hauria allotjat tampoc enterraments, al menys de manera sistemàtica. Sense enterraments es manlleva també l'opció de trobar possibles epígrafs, que com se sap i amb comptadíssimes excepcions són sempre de caire funerari. I són precisament les inscripcions el que podria haver-se reconegut i recollit en la gran desfeta del segle XIX. S'afegeixen noves dificultats doncs per a la identificació del temple.

Tradicionalment i fins fa alguns anys hom havia definit una transició que s'hauria donat en moltes ciutats: l'església episcopal paleocristiana estaria situada en un context cementiri i per tant a les afores de la ciutat, lligada al lloc de sepultura del primer bisbe o del màrtir local. Estaria en funcionament per un període breu de temps, fins que l'església hauria penetrat a l'interior de la ciutat en un segon moment en que ja hauria assolit més poder. Els treballs dels últims anys i especialment des del IX Congrés Internacional d'Arqueologia Cristiana celebrat el 1986 s'ha demostrat que aquest procés no fou general i que –si existí– fou excepcional. Per exemple, per a les ciutats de l'Itàlia septentrional G. Cantino escriu: “Per nessuna delle chiese episcopali attestate da resti archeologici è dimostrata un'origine cimiteriale, lo sviluppo cioè nel contesto di aree funerarie ad essa preesistenti. La qualificazione della cattedrale come chiesa urbana (...) emerge d'altronde come una costante anche in altre regioni dove sono state condotte analisi sistematiche” (TESTINI *ET ALII* 1989). Efectivament, les basíliques episcopals es localitzen en l'interior de les ciutats, de vegades en posició marginal i de vegades en el centre, sobreposant-se a edificis anteriors de caire residencial, comercial o inclús públic. En els casos norditàlics estudiats en l'article referit es constata com les esglésies

episcopals més antigues (segle IV) acostumen a ocupar posicions més excèntriques dins la ciutat, mentre les més modernes (segle V) s'acosten més al centre. Aquesta tendència implica també un progressiu enfortiment de l'església a mesura que avança el temps. Encara podem afegir els casos de la mateixa basílica episcopal de Roma aixecada dins la ciutat però en un lloc molt marginal i la basílica episcopal d'Ostia (HEINZELMANN *ET ALII* 1997; BAUER *ET ALII* 1999), amb una ubicació similar. La construcció de la catedral degué ser una iniciativa privada de la comunitat en els primers temps, com sembla indicar la seva connexió amb àrees domèstiques o comercials; tanmateix la seva inserció en àmbits públics comporta que aquests han perdut llur funció originària i ja no tenen raó de ser. Potser un bon paral·lel per a Tàrraco és Trieste on, en un moment avançat del segle V, la catedral es construeix sobre l'antiga zona cultural, talment el mateix que sembla succeir a la nostra ciutat pocs anys més tard. La sèrie *Topographie chrétienne des cités de la Gaule* ens mostra per a la Gàl·lia un panorama similar. I la revisió d'algun exemple africà com el magnífic complex de Tebessa que havia estat explicat per alguns autors com un conjunt episcopal suburbà ha estat redefinit per Christern com un imponent lloc de pelegrinatge (CHRISTERN 1976).

No obstant, alguns investigadors continuen sostenint l'origen extraurbà d'algunes primitives catedrals de la zona d'Etrúria (BURATTINI 1996: 59-61). En l'illa de Sardenya, sobresurten els complexos de *Tharros* i *Cornus*. Per *Tharros* s'ha reconegut el grup episcopal en l'interior de la ciutat (GIUNTELLA 1995), en canvi a *Cornus* la situació sembla diferent, amb una àrea funerària suburbana on s'instal·la a partir de finals del segle IV un complex episcopal (GIUNTELLA 1999). A Canosa altre cop es documenta un complex episcopal extraurbà datat a partir del segle V (VOLPE *ET ALII* 2002).

Amb tot això vull ressaltar que desconeixem realment on estava ubicat l'episcopi de Tàrraco en temps de Consenci. Com he dit anteriorment, el buit d'informació que tenim sobre la ciutat intramurs i les dificultats per procedir a la seva identificació en èpoques passades degut a la manca d'elements clars com l'epigrafia, permeten suposar que podria haver estat ubicat dins de les muralles, tal i com sembla documentar-se en la major part dels llocs.

També per aquesta època –finals del segle IV i inicis del V- escriu Aureli Prudenci el seu *Peristephanon*. En els darrers versos de l'himne VI dedicat als tres màrtirs tarragonins s'hi pot llegir:

*Hinc aurata sonent in arce tecta,
blandum litoris extet inde murmur
et carmen freta feriata pangant*
(PRUD, *Perist*, VI, 154-156)

Els *aurata tecta* s'han relacionat tradicionalment amb els teginats daurats d'una basílica –encara que el text no ho digui explícitament- que estaria situada *in arce*, a la ciutadella. La ciutadella no ha de ser necessàriament l'acròpolis de la ciutat, la qual sabem que estava ocupada pels edificis provincials. També pot referir-se a l'interior del recinte amurallat, i més encara quan l'accidentada topografia del turó crea notables altures encarades a mar. S'està referint Prudenci a una basílica intramurs, l'episcopal? Es tracta d'aquell edifici destruït el 1857, datat l'any 395 o poc després, situat sobre l'espadat del teatre romà? L'objecció en l'utilització d'aquest text és que no sabem fins a quin punt el *Peristephanon* està descrivint uns edificis reals o està utilitzant unes imatges poètiques que poc o res tenen a veure amb la realitat; és un tema encara en debat (per la problemàtica concreta de Mèrida, per exemple, vegeu MATEOS 1999: 181-183).

L'altre esment de l'epístola 11 de Consenci és el *monasterium* que el monjo Frontó s'havia fet construir a Tarragona. La presència d'un monjo en aquests moments no ens ha de sorprendre. Des del segle IV el fenòmen del monaquisme es va anar desenvolupant a la Península Ibèrica, en un moment en que a Orient ja estava plenament format. Els monjos apareixen mencionats aquí per primer cop en el cànon VI del Concili de Saragossa de l'any 380. Cinc anys més tard, el 385, en la carta del papa Sirici a Himeri de Tarragona a la que ja hem fet referència es donen noves instruccions respecte dels monjos, però aquest cop s'aporten elements que permeten apreciar que s'hi duia una certa vida comunitària i no es tractava d'ascetes solitaris. En efecte, el Papa ordena que els monjos i monjes que han tingut fills siguin expulsats del monestir i no siguin admesos en les reunions litúrgiques, i també que els pecadors siguin tancats en les seves cel·les. És clar que són càstigs dirigits a una organització comunitària, per tant hi ha vida cenobítica, però no sabem com era; si es regien per regles, si vivien en un

mateix edifici, etc. Hi ha dos testimonis més que hom invoca sovint com proves d'una vida cenobítica desenvolupada a principis del segle V: la carta 48 de Sant Agustí als monjos de l'illa de *Capraria* (any 418?) i la carta-encíclica del bisbe Sever de Menorca de l'any 417. Sobre la primera hi ha seriosos dubtes que *Capraria* pugui identificar-se amb Cabrera (COLOMBÀS 1998: 292) però la segona confirma la presència de monjos a l'illa de Menorca. En resum, el panorama que es presenta per aquest moment és el d'un monacat en estat embrionari, amb monjos solitaris com Baquiari i Egèria i altres que semblen viure en un cert aire de comunitat, però no sabem fins a quin punt (sobre el problema dels orígens del monacat a Hispània vegeu GONZÁLEZ 1979: 619-632 i COLOMBÀS 1998: 290-295).

En aquest context la presència de Frontó a Tàrraco no implica necessàriament la presència d'una comunitat cenobítica com s'ha volgut fer veure (vegeu *supra*). Cal comptar amb la possibilitat que Frontó fós un monjo solitari. Segons el *Glossarium* de Du Cange el mot *monasterium* significa la cel.la d'un sol monjo i no pren l'accepció de cenobi fins uns segles més tard (CANGE 1954). I de fet, el mateix Sant Martí de Tours s'instal.là temporalment a les afores de Milà en una cel.la d'anacoreta que els textos refereixen amb el mot *monasterium* (COLOMBÀS 1998: 240). Tanmateix altres autors consideren que a finals del segle IV la paraula ja té el sentit que se li dóna actualment (OTRANTO 1991: 210, amb més bibliografia). Sigui com sigui, del text es desprèn que Frontó no formava part d'una comunitat estable, i que el *monasterium* que es va construir devia ser en realitat la seva cel.la, com denota significativament l'expressió "mihi monasterium", "el meu monestir".

5.3.-El conjunt Paleocristià del Francolí

La basílica excavada a finals dels anys 20 del segle passat per Mn. Serra Vilaró té un caràcter martirial. En algun lloc no determinat s'allotjaven les relíquies dels tres sants. Els indicis epigràfics que ja s'han esmentat i la concentració de sepulcres dins i als seus voltants defineixen clarament una *tumulatio ad martyres*. És una basílica que té també un caràcter funerari, com confirma un subsòl atapeït de tombes, algunes certament anteriors però altres plenament contemporànies al funcionament de l'edifici.

Si la basílica episcopal estava situada *intra muros*, que és el que creiem més probable, els enterraments dels bisbes i altres membres destacats del clergat, al menys durant el segle V, s'haurien efectuat per lògica en el lloc més prestigiós de totes les àrees funeràries actives en aquells moments; això és, en la necròpolis de Sant Fructuós, i més possiblement encara en la basílica dels màrtirs o algun dels seus mausoleus annexes (aquesta és també l'opinió de MACIAS 2000: 268). Malauradament cap de les inscripcions recuperades en la necròpolis poden ser atribuïdes amb seguretat a un bisbe, potser a causa de l'estat general de destrucció que presentava l'edifici, el qual es feia més evident encara en les criptes. Per exemple, les dues laudes musives de la cripta dels arcs que, com ja s'ha indicat, per la seva posició topogràfica són preeminents, van trobar-se destruïdes. Naturalment les seves inscripcions tesel·lades s'havien desintegrat. Hem de referir-nos obligatòriament a un altre epígraf també en *opus tessellatum*: el d'*Optimus*. El text presenta una llacuna al final de la primera línia que sempre s'havia restituït amb la paraula *Dominus*, però un estudi dels últims anys ha proposat el vocable *Antistes*, (la darrera edició a GÓMEZ 2002: 107-110). Si aquesta hipòtesi fós certa, tindriem en la nau central de la basílica la tomba d'un bisbe desconegut, que hauriem de situar cronològicament entre Himeri (*ca.* 385) i Hilari (*ca.* 400-405) o entre Hilari i Ticià (*ca.* 419). De fet, el mateix J. Vives ja va apuntar la possibilitat que Òptim hagués estat bisbe (VIVES 1944: 198-199). Després de la pau constantiniana, el sepeli dels bisbes de Roma en les diverses àrees martirials extraurbanes està ben documentat en la capital de l'Imperi. Són sepulcres que tenen la intenció d'associar-se –al menys idealment- amb els màrtirs (PICARD 1969; GIORDANI 2003); en cap cas es documenten inhumacions en la basílica episcopal –*San Giovanni in Laterano*– que estava *intra moenia*, tot i que en una posició topogràfica francament marginal deguda a motius de tipus polític, com tant bé va remarcar R. Krautheimer (KRAUTHEIMER 1987: 4-5).

La basílica té unes singularitats arquitectòniques que cal destacar: els mausoleus annexes, el baptisteri, el trassepte i el contraabsis. Les dues darreres les tractarem més endavant perquè són presents també en la basílica excavada per nosaltres.

Els paral·lels dels mausoleus annexats a la basílica ens duen directament a Roma, com ja va notar Del Amo (AMO 1979: 237). Primerament a la gran basílica martirial de la *urbs*: Sant Pere del Vaticà, a la qual s'hi anaren afegint mausoleus [An.

IX, 222 i 233]. També en altres basíliques funeràries suburbanes, les anomenades circiformes, que com Sant Pere eren veritables cementiris coberts [An. IX, 223]. Destaca la *Basilica Apostolorum (S. Sebastiano)* a la Via Apia amb nombrosos mausoleus adossats en el flanc meridional al llarg de la quarta centúria. Als peus de la basílica dels sants *Pietro e Marcellino* a la Via Labicana s'aixecà sobre l'any 325 el mausoleu d'Helena, la mare de l'emperador Constantí, i en la basílica de *S. Agnese* a la Via Nomentana s'alça el magnífic mausoleu de Constantina, avui Santa Constança, filla del mateix emperador i construït cap el 350 (KRAUTHEIMER 1992: 75); una prova de l'atractiu irresistible que constituïa la presència d'un màrtir, inclús per als membres de la família imperial (FIOCCHI 2001: 57-58). En aquest aspecte l'evolució de les grans basíliques cementirials romanes –totes elles connectades d'una manera o altra a tombes martirials- són un perfecte exemple per la basílica excavada per Serra Vilaró.

Encara s'han d'afegir els dos recintes adossats a l'angle nord-occidental de la basílica, els quals contenen nombroses tombes. Deu tractar-se de recintes funeraris com el localitzat en la basílica paleocristiana de Porqueres, amb una cronologia molt similar i ubicat també en l'angle nord-occidental del temple. El paral·lel de Porqueres, millor documentat que el nostre, defineix una cambra amb murs en alçat, una porta d'entrada i paviment de *signinum* (BURCH ET ALII 1999: 103-104).

La presència d'un petit baptisteri en una sala propera a la basílica excavada per Mn. Serra pot haver estat un dels puntals per als que veuen aquí una basílica episcopal. Certament els baptisteris s'associen a les catedrals, però no únicament. A Roma trobem en ple segle V *tituli* proveïts de baptisteri, per exemple en la basílica de Sant Climent (GUIDOBALDI 1997). El papa Dàmas (366-384) va instal·lar-ne un en l'ala nord del transsepte de la basílica de Sant Pere del Vaticà i el complex Tebessa, un centre de pelegrinatge nord-africà contemporani del nostre, també n'està dotat [An. IX, 224] (CHRISTERN 1976). Altres centres de pelegrinatge foren proveïts també de baptisteris, com els grandiosos conjunts orientals de Sant Simeó l'Estilita [An. IX, 225] i Sant Menna (TCHALENKO 1958; GROSSMANN 1986), per posar dos casos ben coneguts. És a dir, que l'eix *martyrium-baptisterium* està ben constatat en l'època en que ens movem, tant a Orient com a Occident (PALOL 1989).

El baptisteri està col·locat en una petita estança poc definida però que sembla de planta quadrangular i de dimensions molt reduïdes, situada a poca distància de la capçalera però clarament independent, amb la qual potser estaria comunicada a través d'una estança allargada que contenia alguns enterraments. Cal recordar que en les proximitats van trobar-se les laudes musives d'*Ampelius* i del Crismó.

La funcionalitat del que hem anomenat edifici meridional és difícil de determinar. L'accés monumental, encarat a la via era un pòrtic tetràstil amb escalinata central i sembla estar estructurat entorn d'un pati pròxim a la basílica. Diversos basaments quadrangulars indiquen amplis espais coberts. Malauradament la poca documentació conservada de tot aquest sector només permet especulacions. Alguns hi voldran veure l'episcopi que esmenta Consenci i altres el cenobi de Sergi. En el lloc corresponent ja hem argumentat la seva cronologia tardana, possiblement contemporània de la basílica. Per un conjunt annex d'aquestes característiques podria plantejar-se la possibilitat de que fós una hostatgeria associada al santuari. Sabem que el culte a Fructuós i els seus companys estava molt difós –ja s'han comentat les referències de Sant Agustí i Prudenci-, i hem de suposar que atreïa també a certa quantitat de pelegrins. L'atracció de les tombes dels màrtirs, considerats com “herois de la fe”, va ser cada cop major, especialment un cop acabades les persecucions (més informació a OTRANTO 1999, amb més bibliografia). Que les tombes eren venerades i visitades per nombrosos fidels és un fet acceptat per tothom i a Hispània en tenim un exemple paradigmàtic: Egèria i el seu itinerari. El mateix Paulí de Nola ens refereix en la seva rica producció literària com el 14 de gener, *dies natalis* de Sant Fèlix, una multitud de pelegrins procedents de l'Itàlia centromeridional es reunia per a visitar la tomba del màrtir que era objecte d'una viva devoció popular (OTRANTO 1991: 78). En el complex de Cimitile, Sant Paulí de Nola, en la seva etapa de governador de la Campània entre 378 i 381, va fer enllosar la via que duia al santuari extra-urbà de Sant Fèlix, on va construir un *xenodochium* (EBANISTA 2000: 477-468). El santuari de Tebessa, aixecat entre finals del segle IV i principis del V, disposava d'un edifici de tres naus annexat a l'atri que en base a paral·lels s'ha identificat com una hostatgeria, amb una planta baixa destinada a quadres amb les seves menjadores i una planta superior per a les habitacions (CHRISTERN 1976). També a Roma les tombes santes eren visitades, i en la ciutat eterna el papa Dàmas (366-384) va tenir cura de monumentalitzar les tombes dels màrtirs

servades en els diversos cementiris del suburbi amb nous epígrafs mètrics gravats amb una cal·ligrafia d'alta qualitat –l'anomenada *damasiana* o *filocaliana*–, i una nova sistematització dels sepulcres, com els dels sants Pere i Marcel·lí, Genar o Agapit (FIOCHI 2001: 79-82). L'objectiu era, òbviament, la promoció del culte. La construcció d'edificis de serveis per als pelegrins relacionats amb les basíliques martirials es constata a Roma, sobretot, en la segona meitat del segle V. Per exemple, el papa Hilari (461-468) va reactivar *S. Lorenzo* a la via Tiburtina amb la construcció d'un monestir, dos *balnea*, un *praetorium* i probablement dues biblioteques i un baptisteri (FIOCHI 2001: 114). Per *Hispania* comptem amb el *xenodochium* de Mèrida, estructurat també a base de naus amb basílica central i dues plantes [An. IX, 226], tot i que la seva datació és ja molt tardana, de finals del segle VI (MATEOS 1995). Sense més elements és francament difícil atribuir un destí a la nostra construcció. No obstant, la hipòtesi que hem plantejat cal que sigui tinguda en compte.

Entre la basílica excavada per Serra i la descoberta l'any 1994 hi ha una diferència molt important. La primera es va sobreposar a una necròpolis preexistent i s'instal·là en un extens cementiri a cel obert que va continuar en funcionament. Si exceptuem els pocs enterraments del segle III, aparentment sense cap relació, el nostre temple no se superposa a cap element previ i les inhumacions es van efectuar estrictament dins dels límits de l'edifici (basílica i atri), això sí, aprofitant al màxim l'espai. Tot indica un caràcter marcadament funerari per la construcció, un veritable cementiri cobert. La basílica té una sèrie de particularitats arquitectòniques en les que cal deturar-se.

Primerament l'absis de planta quadrangular. La seva presència a Tarragona no ens ha de sorprendre perquè s'inscriu dins d'una tradició ben documentada per aquest moment. Les capçaleres quadrangulars estan presents en l'àrea costanera de la Tarraconense: Mas Castell de Porqueres, Sant Menna, El Bovalar, i diverses basíliques baleàriques (Santa Maria a Mallorca, Es Fornàs de Torelló i l'Illa del Rei a Menorca). Aquestes darreres es daten, amb pocs elements degut a l'antiguitat de les excavacions, en el segle VI. Els exemples peninsulars al·ludits també semblen lleugerament més tardans que el nostre, tot i que per a la primera fase d'alguns com Mas Castell de Porqueres i Sant Menna es proposa una cronologia de mitjans de segle V (BURCH *ET ALII*

1999; ROIG *ET ALII* 1995). Passem per alt les esglésies anomenades visigodes dels segles VI en endavant on la capçalera rectangular esdevé característica, però amb una cronologia que ultrapassa el que aquí estem estudiant. El que sobta és que cadascuna de les basíliques del Conjunt Paleocristià del Francolí tingui la capçalera diferent; semicircular l'una i quadrangular l'altra, més encara quan deuen ser més o menys coetànies amb una distància que no deu superar els 30 anys.

Un altre punt singular és el transepte, entès com una nau transversal situada entre les naus i l'absis, present en la nostra basílica i molt probablement també en l'excavada per Serra Vilaró. Arquitectònicament ambdós poden ser definits com transeptes independents continus (TESTINI 1980: 575-578). Els transeptes independents continus són molt extranys, i en la pràctica només coneixem la basílica constantiniana de Sant Pere del Vaticà [An. IX, 222] i la de Sant Pau Extramurs de finals del segle IV que com se sap imita l'anterior. També la basílica cementirial de Manastirine-Salona que allotja la tomba del màrtir local, datable sobre el 400, sembla tenir una clara influència de Sant Pere (KRAUTHEIMER 1992: 212). En un article ja clàssic a'afirmava que "fuori di Roma, transetti continui costituiscono una rarità" (KRAUTHEIMER 1957: 288). I el mateix autor continuava dient que el transepte en general era un element poc habitual en l'arquitectura cristiana dels segles IV-VI. Els transeptes tripartits són més habituals (Sta. Tecla a Milà, S. Pietro in Vincoli a Roma i un grup d'Orient, aquest darrer amb datacions a partir de mitjans de segle V). En les cronologies en que ens estem movent els transeptes són del tot inhabituals a la Tarraconense i a Occident en general. De fet, aquests són els únics existents a *Hispania*. Per cercar el seu origen hem de recórrer novament a Roma, a la basílica de Sant Pere del Vaticà on, al final de les naus, s'alçava un transepte que contenia la *memoria* de l'apòstol i que, segons Krautheimer, acollia les multituds que anaven a venerar les relíquies (KRAUTHEIMER 1992: 63-64). No entrarem aquí en una discussió sobre el sentit d'aquest singular ambient arquitectònic que tant d'èxit havia de tenir en l'arquitectura medieval.

Sí en canvi hem de ressaltar que l'altar de la nostra basílica se situava dins l'absis i no en el transepte, seguint en això una tradició hispànica ben documentada, com bé va determinar T. Ulbert (sobre aquest aspecte i tota la problemàtica vegeu

especialment ULBERT 1978: 128; DOURTHE 1995; GODOY 1995: 55; DUVAL 2000a: 439-442; ARBEITER 2003: 180). Recordarem també que el transsepte i l'absis estaven a una mateixa cota, sobreelevats respecte de les naus, la qual cosa en certa manera està indicant dos àmbits ben diferenciats: un espai reservat al clergat i un altre al poble. Tanmateix els indicis ens porten a suposar que l'espai central del transsepte estava delimitat per cancells. Desconeixem si aquesta divisió del transsepte es va fer ja en una fase inicial o respon a una sistematització posterior. Podria plantejar-se que en un primer moment el santuari hagués abraçat l'absis i el transsepte, i que en un segon moment hagués reduït el seu espai a l'àrea central. També pot plantejar-se que des d'un principi el santuari hagués estat constituït per l'absis i la zona central de transsepte. Llavors i paral·lelitzant amb Sant Pere, podríem hipotetitzar que els fidels podrien haver tingut accés als braços del transsepte per al ritus de l'ofrena (KRAUTHEIMER 1957: 288), però en realitat estem molt lluny de poder esbrinar llur veritable funció.

El transsepte de la veïna basílica de Sant Fructuós té moltes probabilitats d'haver estat una realitat. Segons el que es desprèn de la documentació arqueològica aquí no hi havia una diferència de cota entre les naus i el transsepte, i només l'absis podria haver estat situat a un nivell superior. En una segona fase datada en el segle VI la construcció d'un muret que segueix aproximadament l'eix longitudinal del transsepte delimitaria un santuari elevat respecte a les naus.

En el costat septentrional de l'absis hi ha dos àmbits que hem suposat amb funcions de sagristia, probablement amb accés des del transsepte. En la basílica de la Necròpolis un àmbit de funcions similars se situaria al sud de l'absis amb entrada també des del transsepte, però la desaparició de les seves restes obliga a referir-nos-hi només a nivell hipotètic, tot i que amb moltes possibilitats d'haver existit tal com ja ha estat argumentat. No ens podem referir doncs a capçaleres tripartides com succeeix, per exemple, a Bovalar. En les dues basíliques tarraconenses s'observa una cambra ubicada junt a l'absis, tant sigui a un costat com a l'altre.

Un altre ambient comú als dos temples del Francolí és el contraabsis. La seva presència en les dues basíliques de ben segur que aportarà elements importants de cara a l'explicació d'aquests espais arquitectònics propis únicament d'Àfrica i *Hispania*. Des

de la publicació del treball de N. Duval sobre les esglésies africanes de dos absis (DUVAL 1973) aquests han estat objecte d'especial atenció per part dels especialistes. Així, als treballs de Duval sobre el nord d'Àfrica segueixen els estudis sobre *Hispania* (bàsicament ULBERT 1978; MALONEY 1980 i GODOY 1995). La nostra intenció no és participar en un debat entre especialistes que està a l'ordre del dia (vegeu, per exemple, la polèmica posterior a la publicació de GODOY 1995 en la *Rivista di Archeologia Cristiana*: DUVAL 2000a i GODOY 2001). Duval proposava en el seu llibre quatre possibles explicacions per als contraabsis africans: funció funerària (en sentit d'inhumacions privilegiades, no martirials), canvi d'orientació (necessitat de reorientar a l'est algunes basíliques. Són clarament elements afegits), funció martirial (el cos d'un màrtir o bé les seves relíquies) i funció litúrgica indeterminada. Ulbert va excloure per als contraabsis hispànics les dues primeres, sense poder donar una explicació concreta (ULBERT 1978: 127-131), mentre C. Godoy s'inclina per un espai dedicat a la commemoració dels màrtirs i els sants. Aquesta investigadora puntualitza que cal distingir entre contraabsis i contracors, que no tenen perquè tenir una mateixa funció; per exemple, els primers sovint allotjen sepulcres, contràriament al que es constata en els segons (GODOY 1995: 68). Referint-nos a nivell arquitectònic, és clar que contraabsis i contracors difereixen en el sentit que els primers sobresurten de la façana occidental, mentre els segons queden inclosos en el cos de l'edifici.

En les dues basíliques del Francolí hem documentat contraabsis, no contracors. La particular disposició dels sepulcres en les naus centrals mostra que difícilment va existir un passadís central que comunicés absis i contraabsis, tal com es documenta, per exemple, a la basílica de Casa Herrera [An. IX, 227] (sobre el seu possible ús com a lloc de preparació i trasllat de les ofrenes vegeu SAXER 1974). Un altre punt a comentar és la contemporaneïtat o no dels contraabsis amb l'edifici cultual. Ja s'ha dedicat un apartat al contraabsis de la basílica excavada per Serra Vilaró; els indicis conviden a creure que el contraabsis va ser construït al mateix temps que la basílica. Tot i això, cal ser prudents perquè la documentació arqueològica no és el perfecte que hauriem desitjat. Pel que fa a la segona basílica, si prenem per bona l'opció d'una sola fase constructiva, llavors el contraabsis seria contemporani de la basílica; però si acceptem que la construcció s'aixecà en fases diverses, seria un element afegit. L'anàlisi dels monuments mostra com sovint els contraabsis africans són un agregat posterior, mentre

els hispànics són en principi contemporanis (DUVAL 2000b: 15). Els nivells de pavimentació indiquen que probablement la cota del contraabsis de la basílica de Sant Fructuós estaria lleugerament més elevada que la de les naus, i que només quedaria a un mateix nivell amb la nova sistematització del segle VI, quan fou afegit el segon paviment de tesel·les. Per a la nostra basílica la cota sembla igual a la de les naus, però degut al mal estat de conservació també podria considerar-se la possibilitat que hagués estat a un nivell superior.

Quina és la funcionalitat dels contraabsis en les dues basíliques? Les evidències tarraconenses són clares en aquest sentit. El contraabsis del temple excavat per Serra Vilaró disposava d'una tomba principal adossada al mur occidental, col·locada transversalment respecte a l'eix de l'edifici. Les restes apreciables per les fotografies i la documentació planimètrica permeten definir un gran sepulcre monumentalitzat que arquitectònicament és posterior a l'absis, però que en base al paral·lel present en la basílica per nosaltres excavada considerem cronològicament contemporani. El caràcter de tomba privilegiada és evident. Altres tombes menys importants s'ubiquen en l'interior de l'àmbit. En la nova basílica es dona el mateix cas: una tomba principal amb la mateixa situació que l'anterior, i un sepulcre secundari en l'interior de l'àmbit. Aquí s'ha pogut constatar amb claredat que el sepulcre privilegiat és contemporani a l'estructura contraabsidial, ja que els murs de *caementicium* estan perfectament lligats.

Una de les majors incògnites és qui eren els titulars de tan singulars sepulcres. En un primer article de divulgació publicat sobre el jaciment recentment excavat consideravem la possibilitat que la tomba del contraabsis hagués acollit les restes d'una persona venerable –la *beata* Thecla?– que en un moment indeterminat podrien haver sofert una translació i que per aquest motiu no vàren trobar-se restes en el seu interior (LÓPEZ 1997: 63-64). Més tard apuntavem que lògicament per ser aquesta la tomba més preeminent hauria estat la que hauria cridat més l'atenció del saquejadors i que potser aquesta era la causa de la total desaparició dels ossos (LÓPEZ 2000: 65). Després de constatar el que passa en la veïna basílica martirial ens decantem més per aquesta última opció. En efecte, el sepulcre privilegiat del contraabsis excavat per Serra Vilaró va proporcionar dos esquelets. D'aquesta manera es descarta definitivament un possible caràcter martirial, ja que de cap manera es podia tractar de les relíquies de Fructuós i els

seus companys, que eren tres, amb unes restes òssies que haurien d'haver quedat notablement afectades pel foc, i que en tot cas foren evaquades de la ciutat davant el perill sarraí (el destí i posteriors tribulacions de les relíquies en SERRA 1943). De les evidències es desprèn doncs per als contraabsis tarragonins una funció d'allotjar un sepulcre privilegiat de caràcter no martirial (en contra d'una primera hipòtesi apuntada per DUVAL 2000b: 27 en base a l'article preliminar de MAR *ET ALII* 1994). A partir de l'absència de passadís central que comunicui amb el santuari caldria descartar també una funció de tipus litúrgic com la plantejada per Saxer. També s'ha de rebutjar l'opció d'un hipotètic segon altar o *mensa* per a ofrenes, ja que no s'han trobat restes i no hi ha lloc on ubicar-la.

Si els contraabsis pertanyen a la planificació dels edificis han de ser datats sobre l'any 400. Amb una cronologia tan reculada es converteixen en un punt de referència obligat en tot el debat que envolta els contraabsis i contracors. Aquests últims es constaten a *Hispania* en una sèrie de basíliques recollides en el llibre de C. Godoy, entre les que cal tenir presents per la seva proximitat geogràfica algunes de les baleàriques i la de Bovalar. Però es tracta, com dic, de contracors i no de contraabsis, i no sabem fins a quin punt és lícit establir-hi relacions, atès que -al menys a nivell arquitectònic- són diferents (sobre aquest punt concret vegeu GODOY 1995: 66-70; DUVAL 2000a: 444-447; GODOY 2001: 476-479). En tot cas, i llevat de Tarragona, els contraabsis es concentren fonamentalment a la Lusitània i en menor quantitat a la Bètica amb cronologies en principi més tardanes que les nostres. En efecte, les datacions d'aquests últims es mouen entre la segona meitat del segle V (basílica de Mèrtola amb una data *ante quem* del 462 i Casa Herrera, datada sobre l'any 500) i l'any 600 amb la basílica de El Germo (ARBEITER 2003: 195). Per tant, sembla que els contraabsis bètico-lusitans es centren en una cronologia de segona meitat de segle V i segle VI. Amb aquests antecedents és fàcil copsar la gran importància dels casos tarragonins a causa de la seva antiguitat.

La troballa d'un atri als peus de la nova basílica va ser una grata sorpresa; la seva raresa —és l'únic que coneixem a *Hispania*— fa que sigui veritablement singular. Consta d'un pati obert amb un element central que potser podria ser identificat amb una petita font o estany (*cantharus*) però no amb un baptisteri com ha pretès C. Godoy

(GODOY 1995: 191). Està envoltat per tres dels quatre costats per un ambulacre. En els costats septentrional i meridional s'obren una sèrie d'estances de petites dimensions i funció indeterminada. Malgrat no s'han conservat els accessos cal suposar-ne un a la via romana que passa pel davant, un al gran pati que s'obre al sud del temple i dos probables que comunicarien amb les naus laterals de la basílica. La ubicació del contraabsis, interrompint l'ambulacre oriental, és del tot anòmala, però trobaria una explicació si suposéssim que fou afegit en un moment ulterior.

L'origen de l'atri prelude el temple cal buscar-lo en la variada arquitectura constantiniana, i més concretament en la basílica de Sant Pere del Vaticà. A Sant Pere, abans d'entrar a la basílica, el pelegrí es trobava amb una triple entrada que donava accés a un atri de planta quadrangular enjardinat en el centre del qual hi havia el *cantharus*, una font monumental constituïda en aquell cas per una gran pinya de bronze situada sota un cimbori (PICARD 1974). Els atris –entesos com a patis davanters normalment porxats per tres o quatre dels seus costats- no són freqüents, però es troben en les més diverses regions de l'Imperi repartits d'una manera desigual. Hem de suposar que el nostre atri estava porxat, però també podria haver estat un passadís amb finestres. En tot cas no s'han trobat senyals de pilars o columnes. Els indicis conviden a creure que els pòrtics ocupaven dos o tres dels quatre costats. J.Ch. Picard va estudiar els atris d'Occident (PICARD 1989), centrant-se en el que ell anomena *quadriportiques*. Va arribar a una sèrie de conclusions útils per al nostre treball. Primerament, l'atri és un element estrany a Occident: no n'hi ha cap a *Hispania* (el nostre és el primer), una dotzena a Africa (entre els que destaca el de Tebessa), una vintena a Itàlia (quasi tots en la part septentrional), i uns pocs a la *Gallia* i a *Germania* (conjunts episcopals de Ginebra i Trèveris, Sant Gereó de Colònia). Una gran part es construïren entre època constantiniana i principis del segle V. Són característics de ciutats importants i s'associen tant a basíliques episcopals (Ostia, Aquileia, Trèveris), urbanes (Santa Sabina de Roma o el grup de Ravenna) com a santuaris martirials extraurbans (com Sant Pere i Santa Agnès a Roma, Sant Llorenç de Milà, Cimitile a Nola o Tebessa). La funció dels atris era crear un marc monumental per accedir al temple, així com servir de lloc de transició entre l'espai profà i el sagrat. L'interior es presentava enjardinat, sovint amb una font central, que s'ha pogut documentar en altres llocs a banda de l'esmentat de Sant Pere: la basílica de *Pammachius* a Porto, Cimitile, Sants Fèlix i Fortunat, Sant

Vital de Ravenna, etc. També hi ha una funció secundària de caire funerari que lliga bastant bé amb el que s'ha documentat a Tarragona. Picard esmenta casos coneguts de distribució d'almoines en l'atri i desmenteix una funció de tipus litúrgic, tot afirmant que no està destinat a acollir catecúmens i penitents.

El grup oriental d'atris és més abundant. Comença també en època constantiniana amb l'església de la Nativitat de Betlem i Anàstasi del Gòlgota i segueix amb molts més temples dels segles V-VI: la basíliques A i B de Nea-Anquialos, la basíliques A, B i D de Nicòpolis, la basílica A de Filippos, la basílica d'Epidauros, Santa Sofia de Constantinopla, la catedral de Gerasa, la basílica A de Perge, la basílica nord de Sant Menna... Les estances laterals es troben sobretot entre els atris orientals (Epidauros, Gerasa, Ib-Dêr [An. IX, 228]). A Egipte i a prop d'Alexandria s'aixeca la basílica septentrional de Sant Menna, amb estances associades un l'atri que va ser afegit en una reforma ulterior [An. IX, 229]. Són cinc petits ambients iguals de reduïdes dimensions, una cuina i un *triclinium* provist d'absis. El seu excavador, P. Grossmann, considera que no deu ser un monestir per les seves reduïdes dimensions, i s'inclina per pensar que podria haver estat la residència del Patriarca d'Alexandria en les seves visites al santuari (GROSSMANN 1986: 23-24). Pel cas de Tarragona desconeixem la seva funció, però per la presència d'un màxim de vuit reduïdes estances i d'una sala de majors dimensions en l'ala septentrional de l'ambulacre, l'esmentat atri copte constitueix un paral·lel a tenir en compte, al menys a nivell arquitectònic, sense pretendre òbviament que hagi estat un model pel nostre (la datació, a més, ho fa impossible).

Les diverses singularitats d'aquesta basílica la converteixen en un *unicum* a *Hispania*. S'expliquen en funció de la importància de Tàrraco com a capital de la *Tarraconensis* i per l'estreta relació que va mantenir sempre amb Roma i les províncies africanes. També per la seva cronologia reculada, en un moment en que l'arquitectura constantiniana era un model a imitar. Si analitzem els diferents ambients ens adonarem de seguida que el nostre temple conté una amalgama d'elements que permeten definir-lo com un edifici eclèctic. Així, dos dels ambients arquitectònics més significatius, el transsepte i l'atri, estan presents en la basílica de Sant Pere del Vaticà i en cap més basílica hispànica –si exceptuem el transsepte de la basílica de Sant Fructuós-. La

presència de contraabsis en les dues basíliques ens du a relacionar-les amb basíliques africanes i altres d'hispaniques.

Considerem que la basílica excavada per Serra Vilaró contenia les relíquies de Sant Fructuós, Auguri i Eulogi. De dimensions notablement superiors a la recentment excavada, degué ser la primera en construir-se, si bé no hi ha arguments arqueològics suficients per afirmar-ho amb seguretat. És un temple martirial i cementirial. La basílica septentrional té també un marcat caràcter cementirial. La presència d'enterraments en l'interior de les naus és freqüent en la nostra àrea geogràfica, però no amb una densitat tal fins arribar a ocupar tot l'espai disponible. En efecte, si fem un repàs a les basíliques més o menys contemporànies de la zona catalana s'evidencia el fet que els enterraments no són, ni de bon tros, tan sistemàtics. Així es constata, per exemple, en les tres esglésies empuritanes, a Roses, a Sant Menna, a Sant Cugat o a Martorell (presos de BURCH *ET ALII* 1999: 101-102). En canvi, en la basílica de Mas Castell de Porqueres, d'una cronologia similar a la nostra, s'observa una ocupació massiva del subsòl. En l'església que hem excavat es palesa una preocupació per aprofitar al màxim l'espai edificat; en canvi l'exterior esdevé inalterat. És clar que estem davant d'una basílica funerària.

El model hem de cercar-lo a la capital de l'imperi. Constantí, a més d'edificar la catedral al Laterà, va fer construir una sèrie de grans *martyria* fora de la ciutat en honor dels màrtirs que s'hi trobaven enterrats. El més impressionant fou sense dubte el dedicat a Sant Pere, però també Sant Pau rebé una basílica *ad corpus*. Encara cal sumar quatre basíliques més degudes a la iniciativa de l'emperador i els seus familiars: les basíliques dels sants Pere i Marcel·lí a la via Labicana, Sant Llorenç a la via Tiburtina, Santa Agnès a la via Nomentana i la *Basilica Apostolorum* o Sant Sebastià a la via Apia. Dues basíliques similars daten també del segle IV: les anònimes de la via Prenestina i via Ardeatina. En els sis darrers casos es tracta d'enormes edificis de característiques molt particulars, entre les quals destaca que les naus laterals giren en sentit continu en torn de la central, recordant en certa forma la planta dels circs romans i per això se les ha anomenat "circiformes" [An. IX, 223]. Totes aquestes basíliques funeràries estaven construïdes vora una catacomba que contenia el sepulcre d'algun màrtir i constituïen grans cementiris comunitaris coberts que allotjaven milers de tombes protegides per la

proximitat al sepulcre sant. A Roma se sap que estaven dotades d'altars eucarístics que es devien emprar en ocasió de les festes dels màrtirs a les que estaven dedicades. A més, estaven obertes a la celebració de banquets funeraris (FIOCHI 2001: 53-58). A Tàrraco, la basílica Fructuós té un sentit similar: guarda el cos dels màrtirs i constitueix un cementiri cobert on els dies senyalats devia celebrar-se l'eucaristia i, potser, banquets funeraris, un costum que com se sap va costar molt de desarrelar. Per la segona basílica no podem dir que allotjés cap tomba martirial perquè no en tenim constància, però la seva funció funerària és més que evident.

5.4.-Significat del conjunt septentrional

Al llarg del treball s'ha remarcat la relació de la nostra basílica amb un conjunt d'edificis contemporanis que arqueològicament hem pogut situar sobre l'any 400 [An. IX, 235 i 236]. La naturalesa d'aquestes construccions ha estat difícil d'establir en més d'una ocasió. El gran dipòsit de contraforts i l'edifici annex que possiblement contenia una premsa estan evidenciant una explotació agrícola associada d'una manera o altra amb el temple. La *domus* del segle IV continua activa durant tot el segle V, però no sabem quina relació podria haver tingut amb l'església, atés que, com l'edifici del sector VI, es troba situat a l'altre costat de la via. En un moment inicial vam pensar en dues hipòtesis per explicar el conjunt: la primera contemplaria l'erecció de la basílica mitjançant la donació d'un personatge –ja fóra laic o eclesiàstic- en proximitat amb el centre espiritual del moment. Per al seu manteniment s'adjudicaria un *fundus* del qual en formarien part els edificis veïns. La segona seria que estéssim davant d'un cenobi (LÓPEZ 1997: 63).

L'opció que es tractés d'un cenobi es fonamentava en tres punts: la constatació d'un *monasterium* a Tàrraco segons l'epístola 11 de Consenci; la troballa de la inscripció funerària de Thecla, *virgo Christi*; i la organització de les construccions, semblant a la de certs monestirs siríacs contemporanis. La relectura que hem fet de l'epístola de Consenci i el significat del mot *monasterium* ens ha decantat per considerar que Frontó era un monjo solitari, i que consegüentment del text no pot deduir-se l'existència d'un cenobi l'any 419. La presència de Thecla, esmentada expressament en el seu epitafi com verge de Crist, no implica tampoc la presència d'una

comunitat monàstica, com hem argumentat en l'estudi de l'epígraf. Un cas similar es dona a Roma, on la presència d'inscripcions de *virgines Dei* o *ancillae Dei* en basíliques cementirials extraurbanes com Sant Llorenç o Santa Agnès havia fet pensar erròniament a alguns autors que eren prova suficient de l'existència d'un monestir en èpoques reculades (FERRARI 1957: nota 16).

Respecte a l'estructura dels conjunts arquitectònics monacals, cal advertir que hi ha una gran varietat de models. El monestir pacomià estava envoltat d'un mur de clausura, i dins s'hi aixecaven les cases dels monjos, les quals constaven d'una sala de reunions i diverses cel·les ocupades per dos monjos cadascuna. Els edificis comuns eren l'església, la sala de reunions, el refectori i cuina, els magatzems, els tallers i el *xenodochium* on s'allotjaven els visitants. La resta estava ocupada per patis i horts (COLOMBÀS 1998: 106). Unes construccions que eren bastant simples, just tot el contrari del que succeiria cent anys més tard en el mateix Egipte, amb les impressionants estructures dels Monestir Blanc aixecat per Shenute. L'estructura típica de Palestina eren les laures, presents a partir del segon terç del segle IV, formades per una sèrie escampada de cel·les independents que constaven de dues habitacions. Els edificis centrals eren una església, una sala de reunions, un forn, un magatzem, un estable i una hostatgeria per acollir pelegrins (COLOMBÀS 1998: 155-160).

Els monestirs siris impacten per la seva monumentalitat [An. IX, 225, 230]. Se situen apartats de les aglomeracions i pròxims a les vies de comunicació. La capella, situada a prop dels camins, s'obre directament als vianants i els edificis monàstics no presenten caràcter de clausura, però els monestirs de Síria del sud i dels nord-est estan més tancats i la capella només és accessible des del pati. En formen part la capella, la tomba col·lectiva, i un o més edificis d'ús incert, possiblement llocs d'acolliment (TCHALENKO 1953: 19-20). Un dels més antics és el de Qasr-el-Banat, de principis del segle V, que conserva bé les seves estructures [An. IX, 231]. L'entrada està precedida per un pòrtic que dona a l'exterior. Comprèn una sèrie d'edificis al voltant d'un pati. Al sud s'alça la basílica accessible des del camí; destaca un pòrtic que condueix a la tomba col·lectiva i a un gran edifici de tres estances provist de pòrtic que dona al pati interior. Dues construccions també porxades dibuixen l'angle nord-oest del pati. Un quart edifici ocupa el costat oest. Una torre per a guardar provisions és un afegit del segle VI.

L'arquitecte fou Markianos Kyris, que va exercir entre 390 i 418. En el segle VI els monestirs es faran més abundants i més grans; alguns grans edificis porxats sovint s'expliquen com *xenodochia* o hostatgeries de pelegrins, hospicis per als malalts i centres d'activitats caritatives; en canvi no s'identifiquen els habitacles dels monjos i hom planteja que visquéssin dispersos pels voltants en cabanes o potser en alguns dels edificis d'ús incert. Els terrenys dels voltants pertanyen al monestir i estan ben limitats amb tanques, sovint amb divisions interiors (TCHALENKO 1953: 159-176).

Recentment s'ha publicat una monografia sobre el monestir de Deir Déhès, ubicat al nord de Síria a 35 Km. escassos del gran centre de Qalaat Seman (BISCOP 1997). Es tracta d'un típic monestir rural que ocupa tres terrasses [An. IX, 232]. En la inferior hi ha una construcció que allotja premses d'oli i una torre que serveix de magatzem de gra; estan separats per un pati de l'edifici residencial; en la terrassa superior i separada també per un pati es troba l'església. Tot el complex està envoltat per una tanca que engloba també una àrea conreable i que permet l'accès al temple, que estava obert als pelegrins i altres fidels. El cenobi s'ha datat a principis del segle V, amb ampliacions notables al llarg del VI com l'afegit d'una nova premsa d'oli, la construcció de la torre i l'engramament de l'edifici residencial.

Aquests models els trobem a Orient, bressol del monaquisme i lloc on va assolir un gran desenvolupament. L'origen del cenobitisme s'ha de buscar a Egipte en la primera meitat del segle IV i ha estat tradicionalment atribuït a Sant Pacomi. Més a l'orient, a Síria, el cenobitisme no pren cos fins el darrer terç del segle IV i a principis del següent els territoris dominats per l'església siríaca ja estaven poblats de monestirs. A Constantinopla les fonts indiquen les primeres fundacions en època més tardana: el primer s'edificà l'any 381 i al llarg del segle V la ciutat i els seus voltants s'anaren omplint de monestirs (COLOMBÀS 1998: 134-139 i 203-210).

Respecte al monacat occidental avui es tendeix a admetre un origen propi, com a lògic desenvolupament de l'eremitisme, tot i que la intensa relació amb Orient és innegable. Comencem per Roma. El monacat comença a arrelar a Roma en la segona meitat del segle IV, però no pot parlar-se d'una vida monàstica organitzada; paral·lelament a l'augment de verges consagrades es constitueixen agrupacions

ascètiques més o menys nombroses com la de la noble Marcel·la o Paula. A principis del segle V el monacat romà encara no havia assolit una configuració determinada i estable: es deu a iniciatives individuals i els costums eren diversos. L'obra de consolidació i reglamentació tindria lloc al llarg del segle V, quan van començar a aixecar-se monestirs al costat d'algunes basíliques extra-urbanes amb l'objecte d'assegurar la litúrgia. El primer fou canònicament erigit per Sixte III (432-440) junt a la basílica de Sant Sebastià a la Via Apia. El següent el monestir de Sant Joan i Sant Pau junt a Sant Pere del Vaticà degut al papa Lleó I (440-461) [An. IX, 233]. El seu successor Hilari (461-468) hauria fundat els monestirs de Sant Esteve junt a Sant Llorenç i *ad Lunam*, sense ubicació coneguda (FERRARI 1957). A la resta d'Itàlia es constaten nombrosos monjos vivint en illots propers a la costa, talment com succeïa a la Gàl·lia (BIARNE 2000) i a Hispània (Possible monestir de Cullera, ja del segle VI a ROSSELLÓ 1995 i 2000) però es tracta de solitaris, tot i que en algun cas van donar lloc a veritables monestirs. A les darreries del segle IV i principis del V es té constància dels primers monestirs itàlics: a Milà n'hi havia un extramurs de la ciutat sota la direcció del seu bisbe, Sant Ambrós. Sant Sabí, bisbe de Plasència, en va fer aixecar un també extramurs de la seva ciutat. També Sant Paulí de Nola en va organitzar un altre a principis del segle V. Més testimonis, alguns no segurs i altres de cronologia més avançada, conviden a creure que en aquesta època començaven a implantar-se els monestirs urbans a Itàlia. A la Gàl·lia ens hem de referir a Sant Martí de Tours, veritable introductor del monacat en aquestes terres en la segona meitat del segle IV, però sempre va viure com un anacoreta, i els conjunts de monjos que s'agrupaven al seu voltant s'assemblaven més a les laures palestines que als cenobis pròpiament dits. En l'últim quart del segle IV tenim per tradició escrita la referència de la fundació de dos monestirs per Sant Victrici, bisbe de Rouen, i dos més per Cassià a Marsella a principis del V, quan a la Provença va florir el famós monestir de Lérins. Pel nord d'Àfrica és possible plantejar un cenobitisme abans de Sant Agustí, però és aquest qui, després de conèixer les comunitats de Milà i Roma, funda un monestir els darrers anys del segle IV, abans de ser nomenat bisbe d'Hipona. Després en fundà un altre associat a l'església episcopal, que tant d'èxit havia de tenir en segles posteriors. En efecte, el model creat per Sant Agustí es va difondre ràpidament i arreu nasqueren monestirs, alguns edificats amb l'ajut de donacions de rics ciutadans (COLOMBÀS 1998: 225-289). En definitiva, a Occident es troba també un monacat urbà. Es tracta de comunitats de clergues, verges o

laics que, agrupades sota la direcció d'un bisbe o un prevere, duïen una vida més o menys comunitària. Sobresurten els casos esmentats de Sant Victrici de Rouen, Sant Martí de Tours, Sant Ambrós de Milà, Sant Paulí de Nola i Sant Agustí d'Hipona (COLOMBÀS 1998: 44).

Contràriament al que succeix a Orient i especialment a Síria on –amb motiu de l'ús reiteratiu de l'*opus quadratum*- s'han pogut documentar nombroses estructures monacals, a Occident restem orfes de restes arqueològiques tan antigues. Els textos ens confirmen la presència dels primers cenobis a Occident a finals del segle IV i principis del V, però desconeixem completament la seva estructura arquitectònica. Per aquest motiu ignorem com eren físicament els primers cenobis occidentals, i si seguien alguns dels models orientals que hem referit. Conseqüentment haurem de concloure que no tenim arguments a favor ni en contra sobre la possible identificació del conjunt per nosaltres excavat com un monestir.

En cas que les restes pertanyessin a un cenobi, desconeixem també fins a quin punt seria “normal” que en l'interior del temple s'hi haguéssin enterrat homes, dones i nens. Més encara quan en les tombes dobles s'identifica habitualment un adult de cada sexe. Aquest comportament sembla més propi d'una simple basílica funerària. Però si és així, com explicar el conjunt d'edificis annexes? Fariem cap a la primera de les hipòtesis plantejades: l'erecció d'una basílica funerària mitjançant la donació d'un personatge, per al manteniment de la qual s'adjudicaria un *fundus* del que en formarien part els edificis veïns.

Constantí havia fet donacions molt substancials per a crear i impulsar una edilícia cristiana. El canvi del segle IV al V és un moment de conversions en massa degut a la política filocristiana dels teodosis. Des del moment en que rics aristòcrates en passaren a formar part, sovint s'implicaren també en generoses deixes. La basílica episcopal d'Ostia fou un donatiu del mateix Constantí i per al seu sosteniment se li adjudicaren una sèrie de béns entre els que destaquen els dominis agrícoles. Aquestes donacions foren completades per l'aportació d'un tal *Gallicanus*, que hi lliurà, entre altres, quatre terrenys més. Les rendes d'aquestes propietats ascendien a 1118 *solidi aurei*, als que s'han de sumar els 869 *solidi* dels rendiments dels terrenys aportats per

Gallicanus (BRENK 2001: 268-269). La denominació d'alguns dels *tituli* romans denoten un origen lligat a l'evergetisme privat d'alguns rics personatges, els quals efectuaven una deixa per poder edificar una església, dotar-la del objectes necessaris i dels béns que garantissin el seu manteniment i el del clergat que la servia (FIOCHI 2001: 93-95). Pel cas que ens ocupa, els edificis de caire rural que formen conjunt amb la basílica poden tenir aquesta explicació: que formin part d'una explotació agrícola destinada a obtenir uns beneficis per al manteniment de la basílica. En aquest sentit, tant la basílica com els terrenys circumdants podrien haver estat donació d'algun personatge que ha quedat en l'anonimat.

La proximitat entre les dues basíliques extraurbanes tarraconenses crida l'atenció, però només fins a cert punt. No hi ha dubte que la principal és l'excavada per Serra Vilaró; la nostra s'edificà en el lloc on està en funció de la seva veïna. En temps de Paulí de Nola el santuari de Sant Fèlix fou objecte d'una reestructuració que contemplava entre d'altres la restauració de l'aula *ad corpus*, la basílica *vetus* i la construcció d'un nou temple aixecat entre 401 i 403 (EBANISTA 2000: 478-479). Un altre cas de dues basíliques molt pròximes en un context extraurbà es troba en el conjunt de San Giusto a Lucera, en la regió de l'Apúlia, el qual no està lligat amb cap centre urbà i segons els seus excavadors podria haver estat el centre d'un bisbat rural [An. IX, 234]. Sigui com sigui, el que ens interessa és que sobre mitjans de segle V fou construïda una basílica de tres naus amb baptisteri i cinquanta anys més tard s'aixecà una nova basílica a pocs metres de distància. Aquesta última té un caràcter eminentment funerari, ja que el subsòl estava totalment ocupat per sepultures, mentre en la primera aquestes se situaven només en ambients annexes. Les anàlisis antropològiques dels individus inhumats ha demostrat que s'hi enterraren principalment homes que havien tingut unes òptimes condicions de vida (VOLPE ET ALII 1999). La coincidència amb les anàlisis efectuades en el nostre jaciment són sorprenents; aquí també s'hi enterraren preferentment homes que mostren una bona alimentació i manca de patologies associades a treballs físics durs.

No disposem de suficients elements per datar l'abandonament del Conjunt Paleocristià del Francolí. El sector septentrional –excavat per nosaltres– no ha proporcionat ni un sol fragment ceràmic atribuïble a partir de la segona meitat del segle

V, ni tan sols en els nivells superficials. Sembla talment com si els estrats d'abandonament haguéssin estat escombrats. La ceràmica recuperada de l'interior dels *signina* i la mateixa tipologia dels sepulcres indiquen que cap a mitjans de segle V ja s'hi havia deixat d'enterrar. L'absència de qualsevol vestigi arquitectònic aprofitable prova que l'edifici fou curosament desmuntat i la sistemàtica profanació de sepultures que estava en certa manera a l'aire lliure.

En canvi, les evidències del sector meridional mostren com la basílica fou objecte d'una renovació probablement en la primera meitat del segle VI. No fou només una renovació arquitectònica o decorativa traduïda en una repavimentació de les naus i una sèrie d'elements d'escultura hispanovisigoda. La transformació afectà el sentit mateix del complex, que perdé la seva funció funerària i baptismal; els enterraments en l'interior de la basílica es reduïren al mínim i possiblement fou en aquesta època quan s'anul·là el baptisteri. La cojuntura havia canviat; la construcció d'un gran complex episcopal en l'acròpolis de la ciutat, una *memoria*/basílica de nova planta al bell mig de l'amfiteatre i el desplaçament de les àrees funeràries constituïren uns fets que sense dubte marcaren la decadència del conjunt. A aquestes causes ideològiques possiblement s'hi sumaren altres de naturals. La proximitat del riu Francolí provocava inundacions de les quals s'han trobat testimonis arqueològics.

5.5.-Darreres paraules

La troballa de la nova basílica l'any 1994 va ser d'una gran importància no només per l'arqueologia paleocristiana de Tàrraco, si no també per la peninsular. En aquesta ocasió, a més, es va tenir l'oportunitat d'excavar l'àrea circumdant que va proporcionar una sèrie de construccions contemporànies que hi guardaven una estreta relació. Conformen un conjunt independent però clarament relacionat amb les restes que van ser excavades els anys 20 i 30 del segle passat, en la major part dirigides per l'insigne arqueòleg Mn. Joan Serra Vilaró. No hi ha dubte que el que hem anomenat Conjunt Paleocristià del Francolí es configura com el complex de caire martirial més imponent d'*Hispania*. És lògic, si tenim en compte que en aquesta època Tàrraco era capital i que comptava amb els primers màrtirs coneguts de les terres hispàniques. Altres ciutats que tingueren *martyria* no són ben coneguts coneguts (*Valentia*,

Complutum, *Gerunda*) o bé la seva monumentalització és d'una cronologia més avançada (*Emerita*).

La munió d'edificis ocupa una extensa superfície i és notable per la seva antiguitat. De la gran necròpolis estudiada pel seu excavador i després de M.D. del Amo, amb 2000 enterraments documentats als que caldria sumar possiblement un altre miler, s'ha dit que és la més variada i extensa d'Occident. La presència de dues basíliques que poden datar-se sobre l'any 400 aporta dos dels temples hispànics més antics, així com altres construccions, algunes de caire domèstic, altres de tipus agrari i finalment altres de difícil adscripció.

A nivell arquitectònic cal destacar algunes singularitats que caldrà tenir en compte: la presència de transsepte independent continu en ambdues basíliques, un element que no es constata en cap dels temples hispànics del moment i que és raríssim en la resta d'Occident. I també l'atri de la basílica septentrional, únic a *Hispania*, i que com el transsepte beu de l'arquitectura constantiniana. No té menor interès el contraabsis contenint una tomba privilegiada també en totes dues; a partir d'ara estan destinats a ser un punt obligat de referència en tota la polèmica sobre els contraabsis i contracors hispànics i africans, tant per l'àrea geogràfica on s'ubiquen com per la seva antiguitat.

També ressaltaré la correcta datació de l'edifici meridional de la basílica excavada per Serra Vilaró, així com la identificació de la resta d'estructures excavades pels enginyers de la Tabacalera, que ens han permès discernir un conjunt funerari altimperial i una construcció contemporànea o posterior a la basílica martirial de Sant Fructuós per al que presentem una sèrie de possibles destinacions: *xenodochium*, monestir... Malauradament la precarietat de dades sobre les que s'ha hagut de treballar no permeten més precisions. L'explicació del grup septentrional –excavat per nosaltres– no queda tampoc ben concretada malgrat els nostres esforços. Tot i així, ens decantem més per una basílica funerària amb un *fundus* associat al seu manteniment. La presència del monjo Frontó no implica l'existència d'un cenobi a la ciutat l'any 419. La relectura dels textos de Prudenci i Consenci i de l'epitafi del bisbe Sergi ens han suggerit una sèrie de temes, amb una proposta d'ubicació d'alguns dels edificis que esmenten.

La definició d'aquest magnífic complex martirial és un element de primer ordre i un perfecte exemple de la nova topografia cristiana que comença a configurar-se en el segle IV. S'identifiquen una sèrie de comportaments recorrents en altres santuaris similars, especialment aquell de la inhumació *ad sanctos*, tan característic d'aquesta època. En efecte, l'emergència del culte martirial privilegia el suburbi, que a partir d'ara serà centre d'atracció i lloc de reunió. L'afluència de pelegrins acabarà afavorint l'aparició d'estructures auxiliars –*xenodochia*, *coenobia*- que desgraciadament aquí no hem pogut acabar de determinar per una deficient conservació de les restes. S'entreveu el caràcter monumental i poderós d'aquesta primera arquitectura tarraconense, que està en concomitància amb el que reflecteix el mausoleu de Centcelles. El suburbi de Roma començà la seva monumentalització amb els *martyria* constantinians; A una altra de les capitals, Milà, el fenomen es produí en la segona meitat del segle IV, sobretot sota l'impuls de Sant Ambrós; a Tàrraco es detecta en el canvi del segle IV al V, moment de la prelatura d'Himeri, Hilari i Ticià, en que els textos mostren la importància dels bisbes de Tàrraco com a metropolitans d'*Hispania*.

Malgrat la restauració de la basílica de Fructuós a principis del segle VI, per aquests anys el complex es mostra decadent, amb una pèrdua de la seva activitat funerària i amb la inutilització del baptisteri. Ja hem apuntat les possibles causes: noves construccions eclesiàstiques (episcopi a l'acròpolis i *memoria* de l'amfiteatre) i possibles inundacions periòdiques del riu. Sabem de la continuïtat de la basílica martirial; aquí hi reposaven les restes dels bisbes del segle V i les mateixes relíquies dels sants. Caldria plantejar-se si en un moment indeterminat aquestes no fóren objecte d'una traslació, perquè cap de les basíliques esmentades en l'Oracional de Verona sembla correspondre a aquesta.

Com hem dit en la introducció, el jaciment excavat ha ampliat el coneixement del primerenc complex martirial de Fructuós. La revisió de les velles excavacions de Serra Vilaró i les noves troballes es complementen de manera admirable i unes han ajudat a la comprensió de les altres –pensem en els transseptes i els contraabsis-. Amb aquest treball no pretenc exhaurir el tema. Sóc conscient que hi ha molta feina a fer i –com he escrit en la introducció- el prenc com un punt de partida per a futures

investigacions i és clar, com un oferiment de nou material científic sobre el qual investigadors molt més qualificats que jo puguin descabdellar el fil del cristianisme tarraconense dels segles IV-V i en definitiva contribuir a un millor coneixement de l'arqueologia paleocristiana d'Occident.

BIBLIOGRAFIA CITADA

- ADEMBRI, B. 2000, *Hadrian's villa*, Soprintendenza Archeologica per il Lazio, Milano.
- ADSERIAS, M. ET ALII 1993, "L'assentament pre-romà de Tarragona", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, Lleida, 177-228.
- ADSERIAS, M. ET ALII 1995, "Excavacions al carrer de Pere Martell de Tarragona: mil anys d'evolució urbana (del segle V aC. al V dC.)", *Tribuna d'Arqueologia* 1993-1994, Barcelona, 75-85.
- ADSERIAS, M. ET ALII 1997, "La transformació urbana de Tàrraco al s. IV dC. Noves dades arqueològiques", *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol* (Girona 1995), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII, Girona, 923-938.
- ADSERIAS, M. ET ALII 2000a, "L'hàbitat suburbà portuari de l'antiga Tàrraco. Excavacions al sector afectat pel PERI 2 (Jaume I-Tabacalera)", *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, *Documents d'Arqueologia Clàssica*, 3, Tarragona, 137-154.
- ADSERIAS ET ALII 2000b, "El mausoleo de la calle Sant Auguri de Tarragona", *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Cartagena, 1998), Barcelona, 41-46.
- ADSERIAS, M. ET ALII 2002, "Els balnea tardoantics del sector sud-occidental de Tarraco", *Empúries* 53, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 56-66.
- ADSERIAS, M. ET ALII 2003, "La vil·la romana del Vilar", a AAVV, *Les arrels de Valls*, Institut d'Estudis Vallencs, 31-37.
- AGUAROD, C. 1991, *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Zaragoza.
- ALAPONT, LL. ET ALII 1998, "Los primeros pobladores de Valentia", *Revista de Arqueología*, 204, Madrid, 34-45.
- ALCÁZAR, J. ET ALII 1994, "Enterramientos infantiles en ánforas romanas", *Revista de Arqueología*, 164, Madrid, 36-47.
- ALFÖLDY, G. 1991, *Tarraco*, Forum, 8, MNAT.
- AMANTE, M. 1993, *Lucernas romanas de la región de Murcia*, Anejos de Antigüedad y Cristianismo, I. Universidad de Murcia.
- AMARÉ, M.T. 1988, *Lucernas romanas en Aragón*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza.
- AMENGUAL, J. (ed.) 1987, *Consensi, correspondència amb Sant Agustí*, Barcelona, Col. Bernat Metge, 244, Barcelona.

- AMENGUAL, J. 1980, “Informacions sobre el priscil·lianisme a la Tarraconense segons l’ep. 11 de Consenci (any 419)”, *Pyrenae* 15-16 (1979-80), Barcelona, 319-338.
- AMENGUAL, J. 1984, “L’església de Tarragona al començament del segle V segons la correspondència de Consentius a Sant Agustí”, *Randa*, 16, 5-17.
- AMENGUAL, J. 1994, “La teologia i les estructures eclesiàstiques a la Tarraconense, segons la correspondència de Consentius amb Sant Agustí”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, 67/2, 47-60.
- AMENGUAL, J. 1994, “Vestigis d’edifici a les cartes de Consenci i Sever”, *III Reunió d’Arqueologia Cristiana Hispànica* (Maó 1988), Barcelona, 489-499.
- AMO, M.D. DEL 1973, “La necròpolis de Pere Martell”, *Boletín Arqueológico*, RSAT, Tarragona, 103-171.
- AMO, M.D. DEL 1979-1981-1989, *Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona*. Tarragona, 3 vols. IET Ramon Berenguer IV.
- AMO, M.D. DEL 1994, “Bronces de la basílica y del cementerio paleocristiano de Tarragona”, *Butlletí Arqueològic*, 16, RSAT, Tarragona, 169-180.
- AMO, M.D. DEL- BARRIACH, F. 1975, “Hallazgos arqueológicos en el camí de la Fonteta”, *Boletín Arqueológico*, RSAT, Tarragona, 107-112.
- AQUILUÉ, X. 1997, “Anàlisi comparativa de contextos ceràmics d’època tardo-romana (segles V-VI)”, *Taula rodona Contextos ceràmics d’època romana tardana i de l’alta edat mitjana (segles IV-X)*(Badalona 1996), [Arqueomediterrània], 2, Barcelona, 83-100.
- AQUILUÉ, X. 1992, *Relaciones económicas, sociales e ideológicas entre el Norte de Africa y la Tarraconense en época romana. Las cerámicas de producción africana procedentes de la Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, “Tesis microfitxades”, 1275, Universitat de Barcelona.
- AQUILUÉ, X. 1993, *La seu del Col·legi d’Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona.
- AQUILUÉ, X. 1994, “La ceràmica común africana”, a AQUILUÉ, X.; ROCA, M. (ed.), *Ceràmica comuna romana d’època alto-imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies emporitanes, 8, Empúries, 61-72.
- AQUILUÉ, X.; ROCA, M. (ed.) 1994, *Ceràmica comuna romana d’època alto-imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies emporitanes, 8, Empúries.
- AQUILUÉ, X. 1997, “Referent a les estructures de l’antiguitat tardana de la plaça de Rovellat (Tarragona)”, *Hispania i Roma. D’August a Carlemany. Congrés d’homenatge al Dr. Pere de Palol* (Girona 1995), Annals de l’Institut d’Estudis Gironins, XXXVII,

Girona, 1169-1185.

-ARBEITER, A. 2003, “Los edificios de culto cristiano: escenarios de la liturgia”, a MATEOS, P.; CABALLERO, L., *Repertorio de arquitectura cristiana en Extremadura: época tardoantigua y altomedieval*, Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXIX, Mérida, 177-230.

-ARCE, J. (ed.) 2002, *Centcelles. El monumento tardorromano: iconografía y arquitectura*, Monografías de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma, 25, Roma.

-ASPETTI 2003, AAVV, *Aspetti di vita quotidiana dalle necropoli della Via Latina. Località osteria del curato*, Soprintendenza Archeologica di Roma, Roma.

-ATLANTE 1981, AAVV, *Atlante delle forme ceramiche, I: Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (Medio e Tardo Impero)*, Supl. “Enciclopedia dell’Arte Antica”, Roma.

-BAGGIO, S. 1991, *I vetri romani provenienti dalle terre dell’attuale Cantone Ticino*, vol. I, Locarno.

-BAILEY, D.M. 1975, *A catalogue of the lamps in the British Museum*, vol. I (Greek, hellenistic and early roman pottery lamps). London.

-BALDASARRE, I. 1987, “La necropoli dell’Isola Sacra (Porto)”, a HESBERG, H. VON; ZANKER, P., *Römische Gräberstraßen*, Kolloquium in München vom 28 bis 30 Oktober 1985, München, 125-138.

-BALIL, A. 1967, “Aspectos hispánicos del reino de Magnencio”, *Arquivo de Béja*, XXIII-XXIV, 173-206, Beja.

-BALMELLE, C. ET ALII 1985. *Le décor géométrique de la mosaïque romaine. Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes*, Paris.

-BARRESI, P. 1991, “Unità di misura nell’architettura dell’Africa tardoromana e bizantina”, *L’Africa Romana. Atti del IX Convegno di Studio su l’Africa Romana*, Sassari, 831-842.

-BARRIAL, O. 1989, “El paradigma de les inhumacions infantil i la necessitat d’un nou enfocament teòric”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología castellanenses* 14, Castelló, 9-18.

-BAUER, F.A. ET ALII 1999, “Untersuchungen im bereich der Konstantinischen Bischofskirche Ostias. Vorbericht zur ersten Grabungskampagne 1998”, *Römische Mitteilungen*, 106, 289-342.

-BAXARIAS, J. 2002, *La enfermedad en la Hispania romana: estudio de una necrópolis tarraconense*, Zaragoza.

- BEA, D.; VILASECA, A. 2000, "Dues necròpolis del segle V d.n.e. a Tarragona: excavacions al carrer de Prat de la Riba i al Mas Rimbau", *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica, 3, Tarragona, 155-164.
- BÉAL, J.C. 1983, *Catalogue des objets de tabletterie du Musée de la Civilisation Gallo-romaine de Lyon*, Centre d'Études Romaines et Gallo-romaines de l'Université Jean Moulin-Lyon III, Nouvelle Série, 1, Lyon.
- BÉAL, J.C. 1984, *Les objets de tabletterie antique du Musée Archéologique de Nîmes*, Cahiers des musées et monuments de Nîmes, 2, Nîmes.
- BELTRÁN, M. 1983, *Celsa, la primera colonia romana en el valle medio del Ebro*, Zaragoza.
- BELTRAN, M. 1990, *Guía de la Cerámica romana*, Zaragoza.
- BENET, C. ET ALII 1992, "L'assentament rural del mas del Catxorro (Benifallet): un exemple de continuïtat tardana", *Acta Arqueològica de Tarragona V (1991-91)*, Tarragona, 31-46.
- BERGES, M. 1970, "Sarcófago estrigilado de mármol descubierto en la avenida de Ramón y Cajal núm. 35", *Boletín Arqueológico*, 1969-1970, RSAT, Tarragona, 152-158.
- BERGES, M. 1974, "Columnas romanas y cruces visigóticas en la plaza del Rovellat de Tarragona", *Miscel.lània Arqueològica*, I, Barcelona, 153-168.
- BIARNE, J. 2000, "Le monachisme dans les îles de la Méditerranée nord-occidentale", *Rivista di Archeologia Cristiana*, LXXVI, 351-374.
- BISCOP, J.L. 1997, *Deir Dêhès, monastère d'Antiochène. Étude architecturale*, Institut Français d'Archéologie du Proche-Orient, Bibliothèque archéologique et historique, CXLVIII, Beirut.
- BLANCH, J. 1985, *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona I* (J. Icart, ed.), Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona.
- BLIQUEZ, L.J. 1994, *Roman Surgical instruments and other minor objects in the National Archaeological Museum of Naples*, Mainz.
- BOROBIA, E.L. 1988, *Instrumental médico-quirúrgico en la Hispania romana*. Madrid.
- BOSCH, F. ET ALII e/p, "La transformació urbanística de l'acròpolis de Tarracona: avanç de les excavacions del Pla Director de la Catedral de Tarragona (2000-2002)", *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (València, 8, 9 i 10 de maig de 2003).
- BOŽIČ, D. 1998, "Neues über die Kontakte längs der Bernsteinstraße während der

Spätlatènezeit”, *Arheološki Vestnik*, 49, Ljubljana, 141-156.

-BRENK, B. 1995, “Microstoria sotto la chiesa dei SS. Giovanni e Paolo: la cristianizzazione di una casa privata”, *Rivista dell’Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell’Arte*, ser. III, 18, 169-206.

-BRENK, B. 2001, “La christianisation d’Ostie”, a DESCOEUDRES, J.P., *Ostia, port et porte de la Rome antique*, Musée Rath, Genève, 262-271.

-BRUN, J.P. 1986, *L’Oleiculture antique en Provence. Les huileries du département du Var*, Revue Archéologique Narbonnaise, Suppl. 15, CNRS, Paris.

-BURATTINI, V. 1996, “La sede vescovile rosellana e la traslazione a Grosseto”, a CITTER, C., *Grosseto, Roselle e il Prile*, Documenti di Archeologia, 8, Mantova.

-BURCH, J. ET ALII 1999, *Els temples i els cementiris antics i altmedievals de mas Castell de Porqueres*, Quaderns del Centre d’Estudis Comarcals de Banyoles, 20.

-BUTLER, H.C. 1929, *Early churches in Syria*, Princeton.

-CABALLERO, M. [2003], *El bronze en museus de les comarques de Tarragona*, Col.lecció “diffundere”, 2, [Tarragona].

-CABRERA, P. 1979, “La cerámica helenística de relieves de Cartagena”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, 5-6 (1978-1979), 81-104.

-CAMPO, M.- GURT, J.M. 1980, “El problema de la crisis del siglo III: su reflejo en los hallazgos monetarios realizados en la costa catalana y las Baleares”, *Numisma*, 165-167, Madrid: 129-140.

-CANGE, CH. DU 1954, *Glossarium media et infimae latinitatis*, Graz Akademische Druck-U.

-CASELLAS, LL.E. ET ALII 1995, “La necrópolis de Les Goges. El món sepulcral en el període alt-medieval al nord-est peninsular”, a AGUSTÍ, B.; ET ALII (ed.), *Excavacions d’urgència a Sant Julià de Ramis (anys 1991-1993)*, Centre d’Investigacions Arqueològiques de Girona, Sèrie Monogràfica, 16, 109-123.

-CASAS, J.; CASTANYER, P.; NOLLA, J.M.; TREMOLEDA, J. 1990, *Ceràmiques comunes i de producció local d’època romana I. Materials Augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Centre d’Investigacions Arqueològiques de Girona, Sèrie Monogràfica, 12,

-CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J. 1999, *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l’ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l’Estany*, Girona.

-CELA, X. ET ALII 1999, “Les inhumacions d’època augustea de la necrópoli rural de can Bel (Pineda de Mar, Barcelona)”, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*,

20, Castelló, 221-246.

-CHAVARRÍA, A. 1996, “Transformaciones arquitectónicas de los establecimientos rurales en el nordeste de la Tarraconensis durante la Antigüedad Tardía”, *Butlletí de la Reial Acadèmia catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, X, 165-202.

-CHAVARRÍA, A. 1999, Mosaics funeraris, *Del romà al romànic, Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 301-304.

-CHRISTERN, J., 1976: *Das frühchristlicher Pilgerheiligtum von Tebessa. Architektur und Bauornamentik einer Spätantiken Bauhütte in Nord-Afrika*, Wiesbaden.

-CLAVERIA, M. 2001, *Los sarcófagos romanos de Cataluña*, Corpus signorum imperii romani, Volumen I, Fascículo 1, Murcia.

-CMRE, Corpus de Mosaicos romanos de España.

-I, BLANCO, A. *Mosaicos romanos de Mérida*, Madrid, 1978.

-II, BLANCO, A. *Mosaicos romanos de Itálica (I)*, Madrid, 1978.

-III, BLÁZQUEZ, J.M. *Mosaicos romanos de Córdoba, Jaén y Málaga*, Madrid, 1981.

-V, BLÁZQUEZ, J.M. *Mosaicos romanos de la Real Academia de la Historia, Ciudad Real, Toledo, Madrid y Cuenca*, Madrid, 1982.

-VI, BLÁZQUEZ, J.M.; ORTEGO, T. *Mosaicos romanos de Soria*, Madrid, 1983.

-VII, BLÁZQUEZ, J.M.; MEZQUIRIZ, A. *Mosaicos romanos de Navarra*, Madrid, 1985.

-VIII, BLÁZQUEZ, J.M. *ET ALII, Mosaicos romanos de Lérida y Albacete*, Madrid, 1989.

-IX, BLÁZQUEZ, J.M. *ET ALII, Mosaicos romanos del Museo Arqueológico Nacional*, Madrid, 1989.

-X, BLÁZQUEZ, J.M. *ET ALII, Mosaicos romanos de León y Asturias*, Madrid, 1993.

-XI, NEIRA, M.L.; MAÑANES, T. *Mosaicos romanos de Valladolid*, Madrid, 1998.

-XII, LÓPEZ, G. *ET ALII, Mosaicos romanos de Burgos*, Madrid, 1998.

-COLOMBÀS, G.M. 1998, *El monacato primitivo*, BAC, Madrid.

-CORTÉS, R. 1981, “Excavacions al carrer de Pere Martell”, *Butlletí Arqueològic*, 3, RSAT, Tarragona, 126-139.

-CORTÉS, R.; GABRIEL, R. 1985, *Tarraco: recull de dades arqueològiques*, Barcelona.

-CORTÉS, R.; LÓPEZ, J. 1999, “Inscripció de Thecla, verge consagrada a Crist”, *Temps de Monestirs. Els monestirs catalans entorn l’any mil*, Catàleg de l’exposició, Barcelona, 119-122.

-CRAM, L. 1985, “Empreintes sur des tuiles romaines”, *Les Dossiers d’Histoire et d’Archéologie*, 90, Dijon, 88-96.

-CRAM, L.- FULFORD, M. 1979, “Silchester tile making. The faunal environment”, a MCWHIRR (ed.), *Roman Brick and tile*, BAR International Series, 68, Oxford, 201-209.

-COSIMI, E. 1998, “Scale e piani inclinati nell’edilizia abitativa della prima regione

ostiense”, *Bollettino di Archeologia*, 49-50, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma, 57-78.

-CUMONT, F. 1942, *Recherches sur le symbolisme funéraire des romains*, Haut Commissariat français en Syrie et au Liban, Service des Antiquités, Bibliothèque Archéologique et Historique, Tome XXXV.

-CURULLA, O. 2000, “Peri 2, finques 11 i 38”, a CORTÉS, R. (dir.), *Intervencions arqueològiques a Tàrraco i entorn (1993-1999)*, Servei Arqueològic URV, Tarragona, 307-312.

-D’AMBROSIO, A.; DE CARO, S. 1987, La necropoli di Porta Nocera. Campagna di scavo 1983, a HESBERG, H. VON; ZANKER, P. *Römische Gräberstraßen*, Kolloquium in München vom 28 bis 30 Oktober 1985, München, 199-228.

-DEICHMANN, F.W. 1993, *Archeologia cristiana*, Roma.

-DEREBOYLU, E. 2001, “Weissgrundige Keramik und Hellenistische Reliefbecher aus dem Hanghaus 2 in Ephesos”, a KRINZINGER, F., *Studien zur hellenistischen Keramik in Ephesos*, Österreichisches Archäologisches Institut, Viena, 21-44.

-DESY, P. 1989, *Les timbres amphoriques de l’Apulie républicaine*, BAR International Series, 554, Oxford.

-DÍAZ, M. 2000, “Tipocronología de los contextos cerámicos tardo-republicanos en Tarraco”, *Empúries*, 52, Barcelona, 201-260.

-DÍLOLI, J. 2001. “Un tram viari d’època romana a la vora del riu Francolí. L’excavació del solar PP-16 (Tarragona, Tarragonès)”, *Butlletí Arqueològic*, 23, RSAT, Tarragona, 187-212.

-DOURTHE, P. 1995, “Typologie de l’autel, emplacement et fonction des reliques dans la péninsule ibérique et le sud de la Gaule du Ve au XI siècle”, *Bulletin Monumental*, 153, 7-22.

-DUVAL, N. 1973, *Sbeitla et les églises africaines a deux absides. Recherches archéologiques sur la liturgie chrétienne en Afrique du Nord*, BEFAR 118 i 118 bis, Paris.

-DUVAL, N. 2000a, “Les relations entre l’Afrique et l’Espagne dans le domaine liturgique: existe-t-il une explication commune pour les contre-absides et contre-choeurs?”, *Rivista di Archeologia Cristiana*, LXXVI, 429-476.

-DUVAL, N. 2000b, “Architecture et liturgie: les rapports de l’Afrique et de l’Hispanie à l’époque byzantine”, *V Reunión d’Arqueologia Cristiana Hispànica* (Cartagena 1998), Barcelona, 13-28.

-DUVAL, Y. 1993, “Projet d’enquête sur l’épigraphie martyriale en Espagne romaine, visigothique (et Byzantine)”, *Antiquité Tardive*, 1, 173-206.

- EBANISTA, C. 2000, “La basilica nova di Cimitile/Nola. Gli scavi del 1931-36”, *Rivista di Archeologia Cristiana*, LXXVI, 477-539.
- ERICE, R. 1995, *Las fibulas del nordeste de la Península ibérica: siglos I A.E. Al IV D.E.*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza.
- ESTEBAN, M. 2003, “Ossos de ferrer mil.lenaris”, *II Congrés d’Història d’Alcanar* (Alcanar, 1, 2 i 3 de desembre de 2000), Ajuntament d’Alcanar, 111-120.
- ESTEBAN, M. e/p, “Saw-toothed sickles and bone anvils: a medieval technique from Spain”, *Antiquity*.
- ESTRUCTURAS 1989, AAVV, *Estructuras romanas en el jardín de la residencia Mare de Déu de la Mercè (Tarragona)*, Diputació de Tarragona.
- ETTLINGER ET ALII 1990, *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*, Römisch-germanische Kommission des deutschen archäologischen Instituts zu Frankfurt, Bonn.
- FERRARI, G. 1957, *Early roman monasteries. Notes for the history of the monasteries and convents at Rome from the V through the X century*, Studi di Antichità Cristiana, XXIII, Città del Vaticano.
- FIOCCHI, V. 1999, “La nuova basilica circiforme della via Ardeatina”, *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, 68 (1995-96), 69-233.
- FIOCCHI, V. 2001, *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani di Roma dal IV al VI secolo*, Città del Vaticano.
- FLÓREZ, H. 1770, *España Sagrada, tomo XXV. Contiene las memorias antiguas Eclesiásticas de la Santa Iglesia de Tarragona*, Madrid.
- FOGUET, G.; VILASECA, A. 1995, “Els enterraments del carrer Prat de la Riba/ Ramón y Cajal: un nou sector excavat de la necròpolis del Francolí”, *Citerior*, 1. L’Arqueologia de la mort. El món funerari a l’Antiguitat a la Catalunya meridional, Tarragona, 151-172.
- FRANCHI DEI CAVALIERI, P. 1959, “Las actas de San Fructuoso de Tarragona”, *Boletín Arqueológico*, RSAT, Tarragona, 1-70.
- FUENTES, M. 1992, “De la memòria de Sant Fructuós al triomf de Santa Tecla. L’església de Tarragona del segle III al XVIII”, a AAVV, *Pallium*, 21-48.
- FUENTES, A. 2000, “Las termas en la antigüedad tardía: reconversión, amortización, desaparición. El caso hispano” a FERNÁNDEZ, C.; GARCÍA, V. (ed.), *II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón. Termas romanas en el Occidente del Imperio*, Gijón, 135-145.

- GABRIEL, R. 2001, "Aproximació a la topografia antiga de Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, 23, RSAT, Tarragona, 281-346.
- GALDON, R. 2002, "El mosaic de Centcelles. I.-La significació de la cacera dels Cèrvols", *Butlletí Arqueològic*, 24, RSAT, Tarragona, 131-184.
- GARCÍA, A. 1963, *La villa y el mausoleo romanos de Sádaba*, Excavaciones Arqueológicas en España, 19, Madrid.
- GARCÍA, V. 2001, *Los balnea de las villae hispanorromanas. Provincia Tarraconense*, Monografías de Arquitectura Romana, 5, Madrid.
- GARCÍA, M.; REMOLÀ, J.A. 2000, "Noves intervencions a les necròpolis tardoantigues del marge esquerre del riu Francolí", *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica, 3, Tarragona, 165-180.
- GARLAN, Y. 1986, "Quelques nouveaux ateliers amphoriques à Thasos", a EMPEREUR, J.Y.; GARLAN, Y. (ed.) *Recherches sur les amphores grecques*, Bulletin de correspondance hellénique, supl. XIII, École Française d'Athènes, Paris, 201-276.
- GAUTIER DI CONFENGO, E. 1995, "Nota sul valore di alcune dimensioni dell'architettura paleocristiana", *Liber Annuus*, 45, 451-479, Roma.
- GAUTHIER, N.; PICARD, J.CH. (ed.) 1986-, *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIIe siècle*, Paris.
- GEBELLÍ, 1996, "Un nou centre productor d'àmfores al Camp de Tarragona. El forn de La Canaleta i el segell Philodamus (Vila-seca, Tarragonès)", *Butlletí Arqueològic*, 18, RSAT, Tarragona, 69-96.
- GIANO 1994, AAVV, *Giano Vetusto. Compresso artigianale di età romana*, Napoli.
- GIORDANI, R. 2003, "Et sepultus est iuxta corpus beati Petri in Vaticano. Qualche considerazione sul problema delle sepolture dei papi nell'antichità", *Vetera Christianorum*, 40, 301-317.
- GISBERT, J.A.; SENTI, M. 1989, "Enterramientos infantiles fundacionales en el edificio *horreum* y edificio occidental del yacimiento romano de *Dianium* (Denia, Alicante)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología castellanenses*, 14, Castelló, 95-126.
- GIUNTELLA, A.M. 1995, "Materiali per la *forma urbis* di Tharros tardo-romana e altomedievale", a AAVV, *Materiali per una topografia urbana: status quaestionis e nuove acquisizioni* = Mediterraneo tardoantico e medievale. Scavi e ricerche, 10, Oristano, 117-141.
- GIUNTELLA, A.M. 1999, *Cornus. l'area cimiteriale orientale*, Mediterraneo tardoantico e medievale. Scavi e ricerche, 13-1, Oristano.
- GODOY, C. 1994, "La memoria de Fructuoso, Augurio y Eulogio en la arena del

Anfiteatro de Tarragona”, *Butlletí Arqueològic*, 16, RSAT, Tarragona, 181-210.

-GODOY, C. 1995, *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona.

-GODOY, C. 1999, “L’organització eclesiàstica i cultural sota els visigots”, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 44-59.

-GODOY, C. 2001, “Sobre arqueología y liturgia en las iglesias hispanas”, *Rivista di Archeologia Cristiana*, LXXVII, 469-480.

-GÓMEZ, J. 2002, *Poesia epigràfica llatina als Països Catalans*, IEC-UAB.

-GONZÁLEZ, T. 1979, “La Iglesia desde la conversión de Recaredo hasta la invasión árabe”, a GARCÍA, R. (dir.), *Historia de la Iglesia en España, I. La Iglesia en la España romana y visigoda (siglos I-VIII)*, BAC, Madrid, 401-748.

-GROSSMANN, P. 1986, *Abu Mina. A guide to the Ancient Pilgrimage Center*, El Caire.

-GUIDOBALDI, F. 1997, “Gli scavi del 1993-95 nella basilica di S. Clemente a Roma e la scoperta del battistero paleocristiano. Nota preliminare”, *Rivista di Archeologia Cristiana*, 73, 1997, 459-491.

-GURT, J.M. 1999, “Les ciutats i l’urbanisme”, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 63-76.

-GURT, J.M.; MACÍAS, J.M. 2002, “La ciudad y el *territorium* de Tàrraco: el mundo funerario”, a VAQUERIZO, D. (ed.), *Espacios y Usos Funerarios en el Occidente Romano*, Universidad de Córdoba, 87-112.

-HAUSCHILD, TH. 1975, “Construcción de planta central, próxima a Tarragona”, *Butlletí Arqueològic*, RSAT, Tarragona, 5-32.

-HAUSCHILD, TH. 1992, “Hallazgos de la época visigoda en la parte alta de Tarragona”, *III Reunió d’Arqueologia paleocristiana hispànica*, (Maó, 1988), Barcelona, 151-157.

-HAUSCHILD, TH. 1996, “Bronzefunde aus einem westgotenzeitlichen grab neben der Kathedrale von Tarragona”, *Spania. Estudis d’Antiguitat tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol*, Barcelona, 157-163.

-HAUSCHILD, TH.; ARBEITER, A. 1993, *La villa romana de Centcelles*, Madrid.

-HEINZELMANN, M. ET ALII 1997, “Vorbericht zu einer geophysikalischen Prospektions. Kampane in Ostia Antica”, *Römische Mitteilungen*, 104, 537-548.

-HEINZELMANN, M. 2001, “Les nécropoles d’Ostie: topographie, développement, architecture, structure sociale”, a DESCOEUDRES, J.P., *Ostia, port et porte de la Rome*

antique, Musée Rath, Genève, 373-384.

-HERNÁNDEZ, B. 1884, *Opúsculos históricos, arqueológicos y monumentales*, Tarragona.

-HERNÁNDEZ, B.; ARCO, A. DEL 1894, *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona*, Tarragona.

-HERNÁNDEZ, E.; LÓPEZ, J. 2000, “Les fotografies de l’Arxiu Valentines a la RSAT”, *Butlletí Arqueològic*, 21-22, RSAT, Tarragona, 19-64.

-HESBERG, H. VON 1994, *Monumenta. I sepolcri romani e la loro architettura*, Milà.

-HESBERG, H. VON; ZANKER, P. 1987, *Römische Gräberstraßen*, Kolloquium in München vom 28 bis 30 Oktober 1985, München.

-HIERNARD, J. 1978, “Recherches numismatiques sur Tarragone au IIIème siècle après Jésus-Christ”, *Numisma*, 150-155, Madrid, 307-321.

-HISPANIA 1998, *Hispania. El legado de Roma en el año de Trajano*, catàleg de l’exposició, Zaragoza.

-ICERV, VIVES, J., *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Monumenta Hispaniae Sacra, Serie Patristica, 2, Biblioteca Histórica Balmes-CSIC, Barcelona.

-JÁRREGA, R. 1990, “La ciudad de Tarraco y las repercusiones hispánicas de la rebelión de Magnencio: un problema histórico-arqueológico”, *Studia Historica. Historia Antigua*, VIII, Salamanca, 21-27.

-KEAY, S.J. 1984, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the catalan evidence*, BAR International Series 196.

-KLYNNE, A.; LILJENSTOLPE, P. 2000, “Investigating the gardens of the Villa of Livia”, *Journal of Roman Archaeology*, 13, 221-233.

-KOPPEL, E. 1985, *Die Römischen Skulpturen von Tarraco*, Madrider Forschungen 15, Berlin.

-KRAELING, C.B. (ed.) 1967, *The excavations at Dura-Europos, Final Report, VIII/2. The Christian Building*, New Haven.

-KRAUTHEIMER, R. 1957, “Il transetto nella basilica paleocristiana”, *Actes du Ve Congrès International d’Archéologie Chrétienne* (Aix-en Provence 1954), Città del Vaticano, Studi di Antichità Cristiana, 22, 283-290.

-KRAUTHEIMER, R. 1987, *Tre capitali cristiane*, Torino.

-KRAUTHEIMER, R. 1992, *Arquitectura paleocristiana y bizantina*, Cátedra, Madrid.

- LABORDE, A. DE 1806, *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, Paris, T. 1.
- L'ARQUEOLOGIA 2000, AAVV, *L'Arqueologia fa ciutat: les excavacions de la plaça de Cisneros*, Ajuntament de València, València.
- LATTARA 1993, M. PY (dir.) *Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée Nord-Occidentale*, Lattara, 6, Lattes.
- LIMC 1981-1999, *Lexicon iconographicum Mythologiae Classicae*, Zürich und München.
- LÓPEZ, A. 1981, *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Quaderns Científics i Tècnics, 2 vols, Diputació de Barcelona.
- LÓPEZ, J. 1993, *La vil·la romana de La Barquera (Perafort)*, Arqueologia d'Intervenció, 3, Tarragona.
- LÓPEZ, J. 1997, "Un nuevo conjunto paleocristiano en la afueras de Tàrraco", *Revista de Arqueología*, 197 (Madrid, setembre 1997), 58-64.
- LÓPEZ, J. 1999, "Contribución a la prosopografía senatorial hispánica: L. Fulvius Numisianus, *adlectus tarraconense*", *Archivo Español de Arqueología*, vol. 72, Madrid, 281-286.
- LÓPEZ, J. 2000a, "Parc Central", a CORTÉS, R. (Dir.), *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Servei Arqueològic URV, 59-76.
- LÓPEZ, J. 2000b, "Excavacions al solar de Parc Central", *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica, 191-196.
- LÓPEZ, J. 2002, "Aportació a la numismàtica visigoda: nous trients tarraconenses de Suíntila i Khindasvint", *Acta numismàtica*, 32, Barcelona.
- LÓPEZ, J. ET ALII e/p, "Notes sobre la presència d'algunes produccions locals i importades de vernís roig en la Tàrraco juli-clàudia", *Imitatio Vasaria. Les imitacions de vaixel·la fina a la Hispania Citerior en època tardorepublicana i altimperial: producció i comercialització*, Taula Rodona (6-7 de novembre de 2003), ICAC.
- LÓPEZ, R. 1997, "Enterrar en Urso (Lex Ursonensis LXXIII-LXXIV)", *Studia Historica. Historia Antigua*, 15-16, Salamanca, 105-118.
- LORENCIO, C. ET ALII 1998, "Enterraments infantils a l'edifici imperial de la Magdalena (Lleida)", *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispànica Citerior*, Ítaca, Annexos, 1, Barcelona, 299-316.
- LOSADA, H.; DONOSO, R. 1965, *Excavaciones en Segóbriga*, EAE 43, Madrid.
- MACIAS, J.M. 1999, *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i*

històrica (segles V-VII), Tulcis. Monografies Tarraconenses 1, MNAT, Tarragona.

-MACIAS, J.M. 2000, "Tàrraco en la Antigüedad Tardía: un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica", a RIBERA, A. (coord.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, València, 259-271.

-MACIAS, J.M.; PUCHE, J.M. 1997, "Noves excavacions a la part baixa de Tarragona. Dades per a l'evolució urbanística de la ciutat romana", *Tribuna d'Arqueologia* 1995-1996, 149-163.

-MACIAS, J.M.; REMOLÀ, J.A. 1999, "Món funerari de la ciutat de Tàrraco", *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 261-263.

-MACIAS, J.M.; REMOLÀ, J.A. 2000, "Tarraco visigoda: caracterización del material cerámico del siglo VII dC.", *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Cartagena (1998), Barcelona, 485-497.

-MACIAS, J.M.; REMOLÀ, J.A. e/p, "L'àrea portuària de Tarracona", *VI Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (València, 8, 9 i 10 de maig de 2003).

-MACIAS, J.M. ET ALII 1997, "Nous contextos ceràmics del segle IV i inicis del V en la província de Tarragona", *Taula rodona Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*(Badalona 1996), [Arqueomediterrània], 2, Barcelona, 153-178.

-MALONEY, J. 1980, "Early Christian Churches in Iberia, some considerations", *Art History*, 3, 129-143.

-MAR, R. ET ALII 1993, "El teatro romano de Tarragona. Un problema pendiente", a RAMALLO, S.F.; SANTIUSTE, F. (ed.), *Teatros romanos de Hispania*, Múrcia, 11-25.

-MAR., R ET ALII 1996, "El conjunto paleocristiano del Francolí en Tarragona. Nuevas aportaciones", *Antiquité Tardive*, 4, 320-324.

-MARINER, S. 1952, *Inscripciones hispanas en verso*, Barcelona.

-MAROT, T. 1999, "La circulació monetària en l'època romana tardana (ss. III-V)", *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 329-340.

-MAROT, T. 2001, "La península ibérica en los siglos V-VI: consideraciones sobre provisión, circulación y usos monetarios", *Pyrenae*, 31-32, Barcelona, 133-160.

-MATEOS, P. 1995, "Identificación del *xenodochium* fundado por Masona en Mérida", *IV Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Lisboa 1992), Barcelona, 309-316.

-MATEOS, P. 1999, *La basílica de Santa Eulalia de Mérida. Arqueología y urbanismo*, Anejos de Archivo Español de Arqueología, XIX, Madrid.

- MEMÒRIA 1979, *Memòria. Universitat de Barcelona. Institut d'Arqueologia i Prehistòria*, Barcelona.
- MESSINEO, G. 1984, “*Ollae perforatae*”, *Xenia*, 8, Roma, 66-68.
- MICHEL, A. 2001, *Les églises d'époque byzantine et umayyade de la Jordanie*, Bibliothèque de l'Antiquité Tardive, 2, Brepols.
- MILNE, J.S. 1907, *Surgical instruments in Greek and Roman times*, Aberdeen.
- MIKLER, H. 1997, *Die römischen Funde aus Bein im Landesmuseum Mainz*, Monographies Instrumentum, 1, Montagnac.
- MIRÓ, M. 1997, “Epigrafia mètrica de transmissió exclusivament manuscrita: a propòsit de les inscripcions cristianes de Tarragona conservades a l'Anthologia hispana”, *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol* (Girona 1995), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII, Girona, 953-971.
- MOLINA, J. 1997, *La dinàmica comercial romana entre Italia e Hispania Citerior*, Universidad de Alicante.
- MONTÓN, F.J. 1996, *Las ámulas de Tàrraco*, “Fòrum”, 8, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona.
- MORILLO, A. 1999, *Lucernas romanas en la región septentrional de la península ibérica*, Monographies Instrumentum, 8, Montagnac.
- MUÑOZ, A. 2001, *El cristianisme a l'antiga Tarragona. Dels orígens a la incursió islàmica*, Tarragona.
- NAVARRO, R. 1979. *Los mosaicos romanos de Tarragona*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona.
- NAVARRO, R. 1999, “El territori i el món rural”, *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 103-124.
- NÉRAUDAU, J-P. 1987, “La loi, la coutume et le chagrin. Réflexions sur la mort des enfants”, *La mort, les morts et l'au-delà dans le monde romain*, Caen, 195-208.
- NIQUET, H.B. e/p, “L'épigraphie chrétienne à Tarraco”, *XII Congressus Internationalis Epigraphiae graecae et latinae* (Barcelona, 3-8/IX/2002).
- NOLLA, J.M.; SAGRERA, J. 1995, *Civitatatis impuritanae coemeteria*, Estudi General, 15, Girona.
- OSWALD, F. 1964, *Index of potters' stamps on terra sigillata "samian ware"*, London.

- OTRANTO, G. 1991, *Italia meridionale e Puglia paleocristiane*. Saggi storici, Bari.
- OTRANTO, G. 1999, “Il pellegrinaggio nel cristianesimo antico”, *Vetera Christianorum*, 36-2, 239-258.
- OXÉ, A.; COMFORT, H. 1968, *Corpus vasorum arretinorum*, Antiquitas, 3, Bonn.
- PALAHÍ, LL.; VIVÓ, D. 1993, “Termes de les cases d’Empúries”, *Utilització de l’aigua a les ciutats romanes*, Documents d’Arqueologia Clàssica, 0, Tarragona, 118-124.
- PALOL, P. 1953: *Tàrraco Hispanovisigoda*. Tarragona. RSAT.
- PALOL, P. 1967: *Arqueología cristiana de la España romana (siglos IV al VI)*, CSIC, Instituto Enrique Flórez, Madrid-Valladolid.
- PALOL, P. 1989, “el baptisterio en el ámbito arquitectónico de los conjuntos episcopales urbanos”, *Actes du XIe Congrès international d’archéologie chrétienne*, Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 septembre 1986), Ecole Française de Rome, Rome, 559-605.
- PALOL, P. 1999, “De la crisi del segle III a Euric”, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 19-26.
- PAVOLINI, C. 1989, *Ostia*, Guide Archeologiche Laterza, Roma.
- PAZ, J.A. 1991, *Cerámica de mesa romana de los siglos III al VI dC. en la provincia de Zaragoza*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza.
- PEÑA, I.; YNGUANZO, D. 2002, “... si sunt manes: muerte y rituales funerarios en Tàrraco (s. III-IV). El área funeraria de la c/ Manuel de Falla de Tarragona (parcela 17 del PERI 2). Análisis arqueológico y patológico”, *Butlletí Arqueològic*, RSAT, Tarragona, 17-62.
- PÉREZ, E. 1996. *Revestimientos de Opus Sectile en la península ibérica*, Studia Archaeologica, 84. Valladolid.
- PICARD, J.CH. 1969, “Étude sur l’emplacement des tombes des papes du IIIe au Xe siècle”, *MEFR*, 81, 725-782.
- PICARD, J.CH. 1974, “Le quadriportique de Saint-Pierre-du-Vatican”, *MEFRA*, 86, 851-890.
- PICARD, J.CH. 1989, “L’atrium dans les églises paléochrétiennes d’Occident”, *Actes du XIe Congrès international d’archéologie chrétienne*, Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 septembre 1986), Ecole Française de Rome, Rome, Vol. 1, 505-553.
- PIÑOL, LL. 2000, “Plaça Rovellat, 1-2”, a CORTÉS, R. (dir.), *Intervencions*

- arqueològiques a Tàrraco i entorn (1993-1999)*, Servei Arqueològic URV, Tarragona, 215-222.
- POCIÑA, C.A.; REMOLÀ, J.A. 2001, Nuevas aportaciones al conocimiento del puerto de Tarraco (Hispania Tarraconensis), *Saguntum*, 33, 85-96.
- PREVOSTI, M.; CLARIANA, J.F. 1988, *Torre Llauder*, Barcelona.
- PRIEUR, J. 1986, *La mort dans l'antiquité romaine*. París.
- PUCHE, J.M. 1993, *Memòria dels sondejos realitzats al solar n° 12-14 del c/ Vidal i Barraquer (Tarragona)*. Memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- PUCHE, J.M. 1998, "Les ceràmiques calenes a Tàrraco. Les decoracions en relleu i avanç de les produccions del segle II aC.", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 8, 107-121.
- PUIG, J. 1931, "Necròpolis cristiana de Tarragona", *Anuari IEC*, VII (1921-1926), 104-110.
- PUIG, J. 1936, "El cementiri cristià i la catedral primitiva de Tarraco", *Anuari IEC*, VIII (1927-1931), 123 ss.
- PUIG, J. 1936, *La Basílica de Tarragona (Períodes Paleocristià i Visigòtic)*, IEC. Barcelona.
- RAMON, J. 1995, *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*, Col.lecció Instrumenta, 2, Barcelona.
- RECASENS, J.M. 1966, *La ciutat de Tarragona*, vol. I, ed. Barcino, Barcelona.
- REMOLÀ, J.A. 1996, *Memòria de la intervenció arqueològica desenvolupada a la necròpolis paleocristiana de Tarragona (Tarragonès). 13 d'octubre de 1993 a 31 de març de 1994*. Memòria inèdita dipositada als SSTT de Cultura de Tarragona.
- REMOLÀ, J.A. 2000, *Las ánforas tardo-antiguas en Tàrraco (Hispania Tarraconensis). Siglos IV-VII d.C.*, Col.lecció Instrumenta, 7, Barcelona.
- REMOLÀ, J.A. 2003, "Tàrraco al renaixement" a AAVV, *El renaixement de Tàrraco 1563. Lluís Pons d'Icart i Anton Van den Wyngaerde*, Catàleg de l'exposició, MNAT, Tarragona: 59-89.
- REMOLÀ, J.A.; MACIAS, J.M. 1993, "L'edifici romà del Parc del "Quintà de Sant Rafael" (Parc de la Ciutat), Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, 15, RSAT, Tarragona, 375-390.
- REMOLÀ, J.A.; POCIÑA, C.A. 1998, *Memòria d'excavació: solar situat al c/ Pere Martell, 28-32 cantonada amb el c/ Mallorca, 29 de Tarragona (Tarragonès) (TCM-*

97). *10 de febrer- 7 de novembre de 1997*, memòria inèdita lliurada als SSTT de Cultura de la Generalitat a Tarragona.

-REMOLÀ, J.A.; POCIÑA, C.A. 2004, “Una primera aproximació a la font monumental del carrer de Pere Martell (Tarragona, Tarragonès)”, *Tribuna d’Arqueologia* 2000-2001, Servei d’Arqueologia, Barcelona, 207-222.

-REMOLÀ, J.A.; VILASECA, A. 2000, “Intervencions arqueològiques al PERI-2, sector Tabacalera, de Tarragona”, *Tribuna d’Arqueologia* 1997-1998, Servei d’Arqueologia, Barcelona, 77-95.

-RICHTER, G.M.A. 1971, *The engraved gems of the greeks, etruscans and romans. Part two. Engraved gems of the romans*, Phaidon Press LTD, London.

-RICCO, CH., 1995: “Índex de les marques epigràfiques sobre *tegulae* romanes de Catalunya i el País Valencià (antiga Tarraconensis)”, *Saguntum* 28, 197-216.

-RICKMAN, G. 1971, *Roman granaries and store buildings*, Cambridge.

-RIPOLL, G. 1999, “El món funerari”, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 247-260.

-RIT. ALFÖLDY, G. 1975. *Die Romischen Inschriften von Tarraco*, Berlin.

-ROIG, J. ET ALII 1995, *L’església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al segle XV. 1500 anys d’evolució històrica*, Sentmenat.

-ROSSELLÓ, M. 1995, “Punta de l’Illa de Cullera (Valencia): un posible establecimiento monástico del S. VI dC.”, *IV Reunió d’Arqueologia Cristiana Hispànica* (Lisboa, 1992), Barcelona.

-ROSELLÓ, M. 2000, “El conjunto monástico de la punta de l’Illa de Cullera”, a RIBERA, A. (coord.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, València, 143-150.

-RUIZ, J. 1928, *La Necrópolis de Tarragona*, Biblioteca de Turismo de la Sociedad de Atracción de Forasteros, 14, Barcelona.

-SÁNCHEZ, J. 1951, “La invasión germánica del 259”, *Boletín Arqueológico*, RSAT, Tarragona, 129-131.

-SÁNCHEZ, J. 1956, “Notas arqueológicas. Los hallazgos de la carretera de Barcelona”, *Boletín Arqueológico*, RSAT, Tarragona, 55-57.

-SÁNCHEZ, J. 1957, “Las invasiones germánicas”, *Boletín Arqueológico*, RSAT, Tarragona, 6-12.

-SÁNCHEZ, J. 1973, “Los enterramientos de la vía Augusta”, *Boletín Arqueológico*, 1971-1972, RSAT, Tarragona, 173-208.

- SÁNCHEZ, J. 1989, “La vía Augusta y el puente del Francolí”, *Butlletí Arqueològic*, 10-11, RSAT, Tarragona, 135-168.
- SAXER, V. 1974, Recensió a N. Duval “Sbeitla et les églises africaines a deux absides. Recherches archéologiques sur la liturgie chrétienne en Afrique du Nord”, *Rivista di Archeologia Cristiana*, L, 426-427.
- SERRA, J. 1928, *Excavaciones en la Necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona*, Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades nº 93. Madrid.
- SERRA, J. 1929, *Excavaciones en la Necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona*, Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades nº 104. Madrid.
- SERRA, J. 1930, *Excavaciones en la Necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona*, Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades nº 111. Madrid.
- SERRA, J. 1931, “Baptisteri romà de Tarragona”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, 7, 351-356.
- SERRA, J. 1932, *Excavaciones en Tarragona*, Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 116, Madrid.
- SERRA, J. 1935, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 133, Madrid.
- SERRA, J. 1936. *Fructuós, Auguri i Eulogi, màrtirs sants de Tarragona*, Tarragona.
- SERRA, J. 1943, *San Próspero de Tarragona y sus discípulos refugiados en Italia en el año 711*, Biblioteca Balmes, Barcelona.
- SERRA, J. 1944, “Sepulcros y ataúdes de la Necrópolis de S. Fructuoso (Tarragona)”, *Ampurias*, VI, Barcelona, 179-207.
- SERRA, J. 1948, *La necrópolis de San Fructuoso*, Tarragona.
- SERRANO, E.; LUQUE, A. 1979, “Una villa romana en Cartama (Málaga)”, *Mainake*, I, Málaga, 147-164.
- SIEBERG, G. 1980, “Les bols à reliefs, une industrie d’art à l’époque hellénistique”, *Céramiques hellénistiques et romaines*, Besançon, 55-83.
- SOREN, D.; SOREN, N. (ed.) 1999, *A roman Villa and a Late Roman Infant Cemetery. Excavation at Poggio Gramignano (Lugnano in Teverina)*, Roma.
- SOTOMAYOR, M. 1979, “La Iglesia en la España romana”, a GARCÍA, R. (dir.), *Historia de la Iglesia en España, I. La Iglesia en la España romana y visigoda (siglos I-VIII)*, BAC, Madrid, 1-400.
- TCHALENKO, G. 1958, *Villages antiques de la Syrie du Nord. Le massif du Bèlus a*

l'époque romaine, Bibliothèque Archéologique et Historique 50, Paris, 3 vols.

-TED'A 1987, *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*, Memòries d'excavació, 1, Tarragona.

-TED'A 1989, *Un abocador del segle V dC. en el fòrum provincial de Tàrraco*, Memòries d'excavació, 2, Tarragona.

-TED'A 1989, "El pas de la via Augusta per la mansió de Tàrraco", *Butlletí Arqueològic*, 10-11, RSAT, Tarragona: 123-134.

-TED'A 1990, *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Memòries d'Excavació, 3, Tarragona.

-TERRÉ, E. 1990, "Una aproximació a l'ocupació suburbana de Tàrraco", *Acta Arqueològica de Tarragona*, III (1989-1990), RSAT, Tarragona, 47-55.

-TENAS, M. 1993, "El conjunt funerari de Can Trullàs (Granollers, Vallès Oriental)", *Tribuna d'Arqueologia* 1991-1992, Barcelona, 65-78.

-TESTINI, P. 1980: *Archeologia cristiana*, Bari.

-TESTINI, P. ET ALII 1989, "La cattedrale in Italia", *Actes du XIè Congrès International d'Archéologie Chrétienne* (Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste 1986), Roma.

-THÉBERT, Y. 1992: "Vida privada y arquitectura doméstica en el Africa romana", a ARIÈS, P. - DUBY, G. (ed.): *Historia de la vida privada. Imperio romano y Antigüedad Tardía*, Madrid, 305-402.

-TOYNBEE, J.M.C. 1993, *Morte e sepoltura nel mondo romano*, Roma.

-TUBILLA, M. 1996. "Un nuevo tramo viario hallado en Tarragona: excavación arqueológica en el solar de la avinguda de Roma 2-3-4 / Quinta de Sant Rafael", *Butlletí Arqueològic*, 18, RSAT, 227-250.

-TULLA, J. ET ALII 1927, *Excavaciones en la Necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona*, Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 88, Madrid.

-ULBERT, T. 1978, *Frühchristliche Basiliken mit Doppelapsiden auf der Iberischen Halbinsel*, Studien zur Architektur und Liturgiegeschichte, DAI, Archäologische Forschungen, 5, Berlin.

-VIGNE, J.D. 1982, "Les ossements animaux dans les sepultures", *Dossiers d'Arqueologie*, 66, 78-83.

-VILALTA, M.; TARRATS, F. 1993, *Casa del Mar, Tarragona, Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana i Antiguitat Tardana. Campanyes 1982-1989*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 258.

- VILASECA, A.; CARILLA, A. 1994, “El yacimiento romano de La Clota”, *XXIII CNA*, Elx, vol. II, 209-218.
- VILELLA, J. 1997, “Els concilis eclesiàstics de la Tarraconensis durant el segle V”, *Hispania i Roma. D’August a Carlemany. Congrès d’homenatge al Dr. Pere de Palol* (Girona 1995), *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, XXXVII, Girona, 1041-1057.
- VIVES, J. 1944, “Características hispanas de las inscripciones visigodas”, *Arbor*, 2, Marzo-Abril, 198-199.
- VOLPE, G. *ET ALII* 1999, “Chiese rurali dell’*Apulia* tardoantica e altomedievale”, a PERGOLA, P., *Alle origini della parrocchia rurale (IV-VIII sec.)*, Sussidi allo studio delle Antichità cristiane, XII, Città del Vaticano, 261-311.
- VOLPE, G. *ET ALII* 2002, “Il complesso episcopale paleocristiano di san Pietro a Canosa”, *Vetera Christianorum*, 39, 133-190.
- WHITE, K.D. 1967, *Agricultural implements of the Roman World*, Cambridge University Press.